

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

БОЙКО Ігор Мирославович

УДК 271.2-67:272(477)“199”/20

**ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКІ ВІДНОСИНИ
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(1991-2016 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
ВАСЬКІВ Андрій Юліанович

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1. Історіографія проблеми	13
1.2. Джерельна база	25
1.3. Теоретико-методологічна база дослідження	32
Висновки до розділу I	42
Розділ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКИХ ВІДНОСИН У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ	43
2.1. Державно-церковні відносини у незалежній Україні	43
2.2. Православно-католицькі взаємини у контексті суспільно-політичних процесів у незалежній Україні	78
2.3. Православно-католицька взаємодія у суспільно-культурному просторі незалежної України	106
Висновки до розділу II	128
РОЗДІЛ 3. ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКІ ВІДНОСИНИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ АСПЕКТ	131
3.1. Богословсько-догматичний аспект православно- католицьких відносин	131
3.2. Культово-обрядовий аспект православно-католицьких відносин в незалежній Україні	158
Висновки до розділу III	182
ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	190

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

Релігійно-церковний чинник в історії незалежної України є надзвичайно важливим. Найчисельнішими конфесіями у віровизнаннєвій інфраструктурі держави є Православні та Католицькі Церкви, які відіграють вагому роль у національному, суспільно-політичному, духовно-культурному житті нашої держави. Відтак, характер цього впливу, його ефективність та інтенсивність чималою мірою визначаються комунікативною специфікою найбільших християнських конфесій України. Історія незалежної України, суспільно-політичні катаклізми, трансформації останнього часу більш рельєфно окреслюють парадигму православно-католицьких відносин, демонструють рівень їхнього впливу на реалії сучасного буття.

Сучасне конфесійне середовище в Україні визначають складні схеми та моделі релігійно-церковної комунікації, виміри якої зумовлюються цілою низкою як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Багатоманіття сучасного релігійного життя поряд із зростаючими тенденціями секуляризації, релятивізму, глобалізації, віртуалізації, збільшення духовних запитів людини в сучасному світі, спонукають державу, конфесії, церкви (інші суспільні інститути) шукати такі об'єднуючі фактори на шляху до примирення, толерантного ставлення до «іншого», співпраці чи можливої єдності, котрі дозволяють зберегти власну ідентичність.

У даному контексті вкрай важливою є проблема діалогу між тими конфесійним спільнотами, які посідають чільне місце як за чисельністю у релігійно-церковному полі сучасної України так і за вагомістю впливу на процеси духовно-культурного розвитку.

Здобуття Україною незалежності детермінувало пересегментацію конфесійних впливів у духовно-культурному просторі нашої держави. Певним чином були зміщені геополітичні та геоконфесійні акценти на релігійній карті України. Саме православно-католицькі відносини були визначальними у процесі національно-культурного розвитку українства, викристалізовували у той чи

інший спосіб українську національно-культурну та релігійно-церковну ідентичність. Вони формували засади національної свідомості, сприяли появі в українському просторі “велетнів духу”, – визначних представників національної філософсько-богословської думки, діячів культури та мистецтва.

Нині історико-політичні дослідження проблем православно-католицьких відносин екстраполюються на питання національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності України, її геополітичної збалансованості, оскільки міжконфесійні конфлікти зумовлюють дезінтегруючі процеси в державі. Водночас православно-католицькі відносини є визначальними у процесі національно-культурного розвитку українства, викристалізують у той чи інший спосіб українську національно-культурну та релігійно-церковну ідентичність, формуючи засади національної свідомості.

Історична специфіка тяглості у традиції православно-католицької комунікації є вкрай важливою для з’ясування головних критеріїв формування діалогу між православними та католицькими конфесіями в Україні, для визначення динаміки історичних перспектив екуменічного порозуміння християнських церков.

Актуальність окресленої нами проблеми визначається також необхідністю створення науково-історичного проблемного поля, яке б дало змогу чітко та системно виявити основні суб’єкти православно-католицького діалогу, відслідкувати динаміку розвитку цього діалогу від конфронтації до екуменічного порозуміння.

За роки незалежності православно-католицькі відносини значно еволюціонували, а методологія діалогу диференціювалась. Ця диференціація зводиться до двох комунікаційних площин: загальної макрорівневої (передбачає участь православних та католицьких конфесій України у загальносвітових екуменічних процесах). І друга площина – локальна, мікрорівнева, передбачає православно-католицький діалог в «українському форматі» (реалізується в ідеї творення єдиної Помісної Церкви та об’єднання церков «Київської традиції»).

Вивчення таких еволюційних процесів є вкрай важливим для розуміння суті та характеру православно-католицьких відносин загалом.

З огляду на фактори взаємодії релігійного та політичного, актуальним є вивчення специфіки державно-церковних процесів в Україні, оскільки взаємні гравітації конфесійного та політичного творять надзвичайно складну і багатовекторну палітру взаємодії політико-державних та церковно-релігійних відносин.

Православні та католицькі конфесії України були й залишаються репрезентативними носіями духовної традиції, мають вагомий вплив на процеси національно-культурного та суспільного розвитку. Тому, важливим є вивчення міжконфесійної взаємодії у суспільно-культурному полі в якому найбільш ефективно реалізується діалог між Православними та Католицькими Церквами.

Взаємовідносини православних та католицьких конфесій в Україні вирішальним чином зумовлюють специфіку та тенденції міжцерковного діалогу загалом, а також, що найважливіше, тією чи іншою мірою впливають на внутрішньо церковні процеси в межах кожної із конфесій.

Певні аспекти православно-католицького порозуміння в Україні у догматично-богословській та культово-обрядовій площинах виявляють рівень готовності до діалогу між Вселенським Православ'ям та Католицькою Церквою загалом. У даному контексті, православно-католицький діалог в Україні є своєрідним віддзеркаленням світових екуменічних відносин. З огляду на це, актуальність даного дослідження, на нашу думку, є вкрай важливою.

Відтак комплексний аналіз всіх вищеперелічених проблем покликаний витворити чіткі схеми та конструкції, визначити найбільш пріоритетні напрями православно-католицького діалогу, від якого, як бачимо безпосередньо залежать різні сфери розвитку українського суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертація виконана відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії культури «Людина в сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри» (номер державної реєстрації 0110U003155) та науково-

дослідної програми кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського «Громадсько-політична та професійна діяльність української інтелігенції у XIX – XX столітті» (номер державної реєстрації 0112U004043).

Мета і завдання дослідження

Мета дисертаційного дослідження полягає у вивченні тенденцій розвитку та специфіки православно-католицьких відносин у незалежній Україні.

Реалізація поставленої мети передбачає необхідність **дослідити**:

- ✓ історіографію та джерельну базу, теоретико-методологічні засади православно-католицьких відносин;
- ✓ вплив державно-церковних відносин в Україні на характер, динаміку та особливості розвитку православно-католицьких взаємин в контексті сучасних історичних процесів у державі;
- ✓ зовнішні й внутрішні геополітичні, георелігійні чинники та їх прояви у сучасній Україні; вплив церковно-релігійних взаємин на суспільно-політичні процеси у незалежній Україні;
- ✓ тенденції православно-католицької взаємодії в сучасних умовах суспільно-політичних викликів і трансформацій, її роль у національній безпеці України;
- ✓ різновекторність та багатогранність православно-католицької комунікації в суспільно-культурному просторі;
- ✓ основні проблеми богословсько-догматичного характеру, котрі є «діалогічною» основою православно-католицьких відносин у незалежній Україні;
- ✓ український контекст православно-католицького взаємин у площині культово-обрядової традиції.

Об'єктом дослідження є Православні та Католицькі Церкви України у контексті їх міжконфесійної взаємодії, а **предметом** виступає вивчення засад, принципів та динаміки розвитку православно-католицьких відносин на тлі сучасних історичних процесів в Україні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють в основному період 1991 – 2016 рр., проте специфіка дисертаційної праці спонукала враховувати історичну

тяглість співіснування Православних та Католицьких Церков на території України, співучасть у процесах національно-культурного відродження та державотворення, що обумовило відступи від означеної хронологічної схеми.

Територіальні межі дослідження визначаються державними межами України.

Методи дослідження базуються на загальнонаукових принципах об'єктивності, системності, історизму, толерантності. При характеристиці етапів історичного розвитку православно-католицьких відносин було застосовано метод історико-критичного аналізу. Герменевтичний та феноменологічний методи використовуються у контексті наукових інтерпретацій та осмислення істориками Церкви категорій та термінів релігійно-богословського характеру, адаптації їх до українських реалій православно-католицьких відносин. Компаративний (порівняльно-історичний) метод застосовується у дослідженні у ході аналізу різних сфер православно-католицьких взаємин та при дослідженні різних категорій, емпіричних блоків джерельного матеріалу роботи. Використання каузального методу дало змогу визначити детермінаційні механізми та причинно-наслідкові зв'язки складного спектру православно-католицьких відносин. Історико-генетичний метод дав змогу визначити спадкоємність історичної традиції Православ'я та Католицизму в Україні. Застосування дискрептивного (оціночно-описового) методу уможливило узагальнення інформативного матеріалу. У дослідженні також було використано метод мікроісторії, неформалізованого аналізу, контент-аналізу, індукції та дедукції.

Окрім загальнонаукових методів та принципів, чільне місце у архітектоніці методологічних підходів дослідження посів науковий методологічний принцип екуменізму.

Наукова новизна одержаних результатів визначається комплексним дослідженням православно-католицьких відносин в незалежній Україні, а їх аналіз дозволяє зробити низку теоретичних узагальнень, які містять елементи наукової новизни:

вперше:

- на основі системно-комплексного аналізу історіографії та джерельної бази розроблено періодизаційні схеми православно-католицьких відносин;
- з'ясовано, що екуменічні позиції основних суб'єктів православно-католицького діалогу в Україні – УГКЦ та УПЦ, хоч і детермінуються базовими екуменічними концептами Католицької Церкви та РПЦ, все-таки мають власне етно-національне, виявлене різним чином, підґрунтя;
- аргументовано, що події суспільно-політичного життя, рішення органів влади щодо врегулювання міжконфесійних відносин стали рубіжними етапами, які сприяли їх оптимізації та гармонізації, започаткували якісно новий рівень православно-католицького діалогу;
- встановлено, що характерними особливостями православно-католицького діалогу в Україні є не стільки канонічність чи неканонічність його суб'єктів, скільки їх орієнтація на проблеми ідентичності та україноцентризму. У даному контексті з'ясовано, що україноцентричність окремих конфесій автоматично збільшує їх питому вагу у процесі православно-католицької комунікації;

уточнено:

- найбільш ефективні та результативні соціальні програми, проекти, ініціативи Православних і Католицьких Церков, які виявляють тенденції до міжконфесійного співслужіння та співпраці у суспільно-культурній сфері;
- детермінаційні чинники православно-католицької взаємодії у богословсько-догматичній площині, які є чи не найбільш консервативними принципами, що обмежують міжконфесійну комунікацію;
- незмінний характер догматичних проблем православно-католицьких відносин;

подальший розвиток отримали:

- аналіз політичних устремлінь Православних і Католицьких Церков в сучасній Україні; конфесійні орієнтації українського політикуму;

- взаємозалежність проблем національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності України із сферою православно-католицької комунікації;
- дослідження культово-обрядової сфери православно-католицької взаємодії, що знайшло своє відображення у практиці спільних молитовних акцій, особливо, в часі Помаранчевої революції та Революції Гідності, які в кінцевому результаті ведуть до творення феномену «духовного екуменізму».

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його основні положення і висновки можуть бути використані у наукових, навчальних та прикладних цілях: визначення ролі та місця релігійно-церковного чинника у новітній історії України; доповненні вже існуючих теоретичних схем та конструкцій міжконфесійних відносин і окресленні їх значення для сучасного суспільства; викладанні різноманітних гуманітарних курсів, спецкурсів у вищих навчальних закладах (з новітньої історії України та релігієзнавства).

Основні положення дисертаційної роботи можуть бути використані при розробці органами державної влади теоретичних засад релігійно-церковної політики; міжконфесійними комісіями.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є одноосібно виконаною науковою роботою автора. Усі ідеї праці та її висновки належать авторові, а у випадках використання текстів досліджень інших авторів, вказується джерело.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та наукові результати дисертації апробовані в публікаціях і виступах дисертанта на міжнародних, всеукраїнських наукових конференціях, конгресах: XV Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 2005 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародна політика: проблеми розвитку і перспективи» (Дрогобич, 2005 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Духовні виміри європейської цивілізації: виклики XXI століття» (Львів, 2005 р.); Міжнародному науковому конгресі «Іван Франко: дух, наука, думка, воля» (Львів, 2006 р.); науково-практичній конференції «Конфесійне багатоманіття України в контексті духовного і національного відродження»

(Тернопіль, 2007 р.); Міжнародній науковій конференції «Духовність. Культура. Людина» (Львів, 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Національно-релігійні засади у сучасних польських, словацьких та українських дослідженнях Карпатського євро регіону (історичний, правовий, соціологічний та філософсько-етичний аспекти)» (Львів-Жешув, 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Науковий потенціал сьогодення» (Сент-Ендрюс, Шотландія, 2016 р.); щорічній науково-практичній конференції Національного музею історії України (Київ, 2016 р.); звітних наукових конференціях Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2005-2016 рр.).

Також, дослідження апробовано на науково-методичних семінарах кафедри теорії та історії культури (2008 р., 2016 р.), спільному засіданні кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського та кафедри теорії та історії культури Львівського національного університету імені Івана Франка (2016 р.).

Структурно дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом та зумовлена логікою висвітлюваних проблем, яка впливає із мети та завдань дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (8 підрозділів), висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 239 сторінок, з яких 189 основного змісту. Список джерел та літератури містить 497 позицій.

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображені у 13 одноосібних авторських публікаціях. З них 7 у фахових наукових виданнях:

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ПУБЛІКАЦІЯХ

1. Бойко І. Проблемні аспекти розвитку сучасної УАПЦ / Ігор Бойко // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2005. – Кн. I. – С. 130-135.
2. Бойко І. Католицько-православний діалог в сучасній Україні: внутрішньоконфесійний та міжконфесійний аспекти / Ігор Бойко // «Мандрівець». – Тернопіль, 2006. – С. 8-13.

3. Бойко І. Сучасний православно-католицький діалог у культово-обрядовій площині: український контекст / Ігор Бойко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2015. – Вип. 12. – С. 38-47.

4. Бойко І. Державний чинник як регулятор православно-католицьких взаємин в незалежній Україні / Ігор Бойко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Видавництво Гілея», 2015. – Вип. 103 (12) – С. 232-236.

5. Бойко І. Православно-католицька взаємодія в соціокультурному просторі незалежної України / Ігор Бойко // «ЕМІНАК: науковий щоквартальник». – 2015. – № 4 (12). – С. 72-79.

6. Бойко І. Проблема систематизації джерельної бази православно-католицьких відносин в незалежній Україні / Ігор Бойко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Видавництво Гілея», 2017. – Вип. 116 (1). – С. 87-91.

7. Бойко І. Православно-католицькі відносини в контексті державотворчих процесів України кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. / Ігор Бойко // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – Випуск 51. – С. 251–262.

та 6 тезах доповідей, опублікованих у матеріалах конференцій:

1. Бойко І. Динаміка та особливості сучасного православно-католицького діалогу в Україні / Ігор Бойко // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 110-111.

2. Бойко І. Динаміка та тенденції екуменічного діалогу в Україні в добу понтифікату Бенедикт XVI / Ігор Бойко // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Духовні виміри європейської цивілізації: виклики ХХІ ст.» (Львів, 2005). Вип. 2. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 130-138.

3. Бойко І. Проблема патріархату в сучасній Україні: екуменічний контекст / Ігор Бойко // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – С. 86-87.

4. Бойко І. Поняття ідентичності у сучасному православно-католицькому середовищі / Ігор Бойко // Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Людина» (Львів, 2010). – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2010 – С. 92-94.

5. Бойко І. Соціальний контекст православно-католицької комунікації в сучасній Україні / Ігор Бойко // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2016. – С. 102-103.

6. Бойко І. Етапи православно-католицької комунікації в незалежній Україні: історичко-методологічні критерії / Ігор Бойко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал сьогодення» (Сент-Ендрюс, Шотландія, 2016). – Логос: Спецвипуск «The scientific potential of the present» – Сент-Ендрюс – Вінниця, 2016. – С. 32-34.

Також, дослідження апробоване у ході читання курсу «Екуменічний рух» на спільній програмі МПЕН Львівського національного університету імені Івана Франка та Українського Католицького Університету (2007-2010 роки).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

В історіографічному масиві означеної проблеми виокремлюємо декілька проблемно-тематичних блоків: загальні науково-академічні дослідження суспільно-політичних та національно-культурних процесів; праці, присвячені історії Православних та Католицьких Церков; наукові розвідки, що аналізують взаємовідносини між православними та католицькими конфесіями.

Фундаментальними дослідженнями суспільно-політичного та національно-культурного життя новітньої історії України є праці І. Кураса [480; 481], Ю Шаповала [650], В. Смолія [483; 599], С. Макарчука [487], Я. Дашкевича [355; 356], Л. Зашкільняка [393; 400; 623], К. Кондратюка [455; 456], М. Поповича [560-563], С. Кримського [464-467], А. Слюсаренка [288], О. Сухого [146; 456; 604], Я. Грицака [347], М. Литвина [421; 427; 483], Н. Яковенко [665; 666], А. Колодного [285; 423-426; 452; 578; 621; 624], В. Єленського [386-389; 395], С. Здіорука [401-403; 405], І. Пилипіва [555] та ін.

Особливої уваги заслуговують монографічні праці С. Хантінгтона [631], Г. Зімоня [410], Ж.-П. Віллема [335], В. Єленського [380; 385; 389-391; 393; 395], А. Колодного [285; 458; 578], М. Олбрайт [531], П. Рікер [586] у яких сформульовано основні методологічні засади функціонування релігійного чинника у сучасному світі.

Комплексно-узагальнююче дослідження ролі релігії, Церкви у суспільному бутті незалежної України міститься у десяти томній колективній монографії «Історія релігії в Україні» (Т. 2 «Українське православ'я», Т. 3 «Православ'я в Україні», Т. 4 «Католицизм») [423-425] та «Релігія і Церква років незалежності України» [426] за загальною редакцією професора А. Колодного; монографічному виданні «Історія української культури. У п'яти томах. Кн. 1-4» [428] підготовлена провідними науковцями НАН України.

Роль релігійно-церковного чинника в новітній історії України була предметом науково-теоретичного аналізу рядом відомих вітчизняних дослідників

– А. Колодного [451; 452; 574; 575], П. Яроцького [668; 670; 672], О. Недавньої [521; 523], О. Сагана [590; 591], П. Пащенко [549], В. Панченка [538], В. Андрущенко, М. Михальченка [477], О. Шуби [659], І. Паславського [542], „„„„„„„„, та ін. У їхніх працях контекстуально закладено методологічні основи аналізу проблем православно-католицьких відносин.

Теоретичне обґрунтування проблеми державно-церковних відносин містяться у працях А. Колодного та В. Бондаренка [287], В. Балуха [298], М. Васіна [321; 322], Г. Друзенка [372-374], В. Речицького [580], Ю. Решетнікова, О. Зайця [581], А. Васьківа [325; 326].

Теоретико-аналітичний підхід до проблем державного регулювання міжцерковних відносин представлено у комплексній монографії О.Слободяна [598]. У ній автор наголошує на важливості віднайдення історично втраченої єдності Церкви, суспільства й держави.

Дослідник П. Панченко у монографії “Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму” [538] одним із перших в історичній науці незалежної України провів системний аналіз і визначив роль духовно-релігійного чинника у суспільних трансформаціях кінця 1980-х початку 1990-х років, а Е. Кардош у своєму дисертаційному дослідженні здійснив політологічний аналіз державотворчих процесів в Україні та їх гравітації з церковно-релігійним середовищем [433]. Комплексне дослідження церковно-релігійної інфраструктури у суспільно-політичному та соціокультурному аспекті висвітлено у колективній монографії “Історія релігій в Україні” у 10 томах за загальною редакцією А. Колодного [423-426]. Предметний аналіз зміни політики СРСР у релігійній площині та динаміку розвитку православних та католицьких конфесій України здійснив В. Бондаренко у праці “Перебудова і Церква” [314].

Проблема релігійної свободи та відповідальності держави за її реалізацію аналізуються у працях Л. Филипович [458; 578; 629; 630], М. Мариновича [570; 576], А. Колодного та М. Бабія [296; 297; 577; 594; 611] С. Здіорука [497], В. Єленського [380], М. Карапінки [432], В. Каспера [434], В. Климова [447], М. Лубської [484], М. Васіна [322], Г. Друзенка [373]. З’ясування внутрішніх

(державних) чинників, що визначають специфіку державно-церковних відносин міститься у дослідженні В. Балуха [298] С. Здіорука [405; 407; 408] та В. Токмана [408]. Вплив зовнішніх (геополітичних, геополітичних) факторів, які детермінують державно-церковні, а відтак, міжконфесійні відносини розглядається у працях В.Єленського [387; 388; 395], М.Мариновича [492; 493], А.Колодного [426; 452; 624], С.Здіорука [401; 403; 405; 406]. В даному контексті важливими видаються узагальнюючі твердження В.Єленського про те, що суспільно-політичні катаклізми, потрясіння спричинили детермінували консолідацію найбільших християнських конфесій України [386; 389]. Полярність підходів Ватикану та Московського Патріархату до оцінок даних подій стали об'єктом наукових рефлексій М. Мариновича [492; 493], М. Фатєєв [558].

Політико-правовий аналіз державної законодавчої бази, що регулює міжконфесійні відносини в незалежній Україні, відтак безпосередньо впливає на динаміку та характер православно-католицького діалогу здійснено у дослідженні Г. Друзенка [373], М. Васіна [321; 322], І. Онищук [533].

Проблемні, найбільш дражливі питання, пов'язані із принципами державного регулювання міжконфесійних відносин (реституція, реєстрація громад, майново-фінансові питання та под.) є предметом наукового аналізу у працях Г. Друзенка [374] та І.Онищука [533].

Комплексний аналіз принципів державної політики, які визначають характер та перебіг православно-католицької комунікації знаходимо у фундаментальній розвідці А.Колодного та Т.Ніколаюка [574].

Оптимальний підхід до конструювання механізмів та моделей державного впливу на розвиток міжконфесійних відносин в цілому та православно-католицьких зокрема пропонується у низці досліджень Інституту національної безпеки та стратегічних досліджень. Так, зокрема С.Здіорук виділяє низку чинників для розробки моделей державного регулювання у міжцерковній сфері [408].

Окремі моделі державно-церковних відносин, які детермінують специфіку православно-католицьких діалогу виокремлюються у наукових працях В. Малика [488], О. Сагана [589], В. Бондаренка [314-316], М. Палінчака [535], А. Колодного [287; 357], Л. Филипович [630], О. Шуба [656-658].

Роль державних чинників, державно-церковних інституцій (Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій (далі ВРЦіРО), Змішані урядово-церковні комісії) у православно-католицьких відносинах комплексно-узагальнено розглядається у наукових розвідках О. Зайця та Ю. Решетнікова [581], М. Васіна [322].

Однією із найбільш актуальних, найбільш дискусійних і проблемних тем, пов'язаних із православно-католицькою комунікацією була, є і, вочевидь, залишатиметься надалі ідея створення Єдиної Помісної Церкви в Україні. Розмаїття підходів до даної проблеми визначаються «ангажованістю», чи «відстороненістю» аналітичних позицій та висновків. З ідеєю створення «Помісної Церкви» виступили свого часу Президенти України Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко та П. Порошенко. У їхніх заявах з цього приводу висловлювалась ідея створення гомогенного конфесійного середовища, втіленого в «національній» церкві. Наукові інтерпретації з даного питання містяться у працях Н. Кочан [462, 463], М. Мариновича [570], О. Сагана [589-591], В. Пашенка [549], О. Недавньої [519; 521], П. Яроцького [670], А. Юраша [663], І. Кураса та М. Рибачука [480; 481; 633]. Окремо варто виділити позицію щодо створення Помісної Церкви в Україні, репрезентовано свого часу «патріархом» української гуманітаристики С. Кримським. Він закликав до обережності та розважливості у реалізації даного питання, наголошував на неприпустимості використанні прагматичних підходів та «насильницьких методів» у справі об'єднання церков [466].

Взаємозв'язок релігійного та політичного, роль конфесійного чинника у суспільно-політичних процесах, відтак, аналіз православно-католицьких відносин у суспільно-історичному дискурсі є предметом наукового аналізу багатьох дослідників.

Теоретичні засади «сакралізації політики» та «політизації релігії» у контексті міжконфесійних відносин у незалежній Україні стали предметом наукового аналізу у розвідках А. Колодного [285-287; 357], М. Мітрохіна [499], В. Балуха [298].

Складні проблеми політизації міжконфесійного середовища та міра включення конфесій у політичні процеси містяться у дослідженнях вітчизняних політологів, релігієзнавців, істориків, філософів: Колодного А., Филипович Л., Недавньої О., Горкуші О. [346], Шкрібляка М. [654], Сагана О., Чорноморця Ю. [642; 644; 647], Черенков М. [638] та ін. Аналіз суспільно-політичних детермінант православно-католицьких відносин опосередковано представлені у працях таких дослідників як А. Колодний [453], О. Саган [588], В. Климов [446], П. Яроцький [670], О. Шуба [659], С. Здіорук [401; 403; 405; 406], О. Недавня [520], О. Слободян [598], А. Ніколова [525] та ін. Останнім часом чимало дослідників (М. Рибачук, М. Кирюшенко, О. Уткін [583], В. Єленський, Білас О. [308]) розглядають релігійно-церковний чинник у контексті інструментального використання його різними політичними силами.

У даному контексті дослідник етно-політичних процесів О.Слободян наголошує та тому, що взаємодетермінація релігійного та політичного зумовлена симетричною паритетністю їх структурних елементів. Ця взаємодія відбувається на рівні релігійних та політичних уявлень, релігійної та політичної ідеології, релігійних та політичних інституціях, релігійної та політичної діяльності тощо [598, с. 43].

На думку провідних українських релігієзнавців А.Колодного, Л.Филипович, С.Здіорука, М.Мариновича, П.Яроцького релігія стала активним, дієвим соціальним інститутом та впливовим суб'єктом політики, а міжконфесійні, зокрема православно-католицькі відносини, перейшли у розряд стратегічних проблем. У цьому контексті видається цілком закономірним твердження вітчизняного дослідника Кудояра О.М. про низку напрямів впливу церковно-конфесійних чинників на політику в сучасній Україні [476].

Конфесійні гравітації політичних сил України, їх ставлення до суб'єктів православно-католицького діалогу аналізуються у дослідженнях А. Єрмолаєва [396], В. Єленського, М. Карапінки [432]. Особливості ставлення Католицької та Православних Церков до розмаїтого спектру політичних сил, процесів аналізуються у науковій розвідці В. Єленського [377; 385].

Предметом особливої уваги науковців є перебіг православно-католицьких взаємин у часі соціокультурних викликів та потрясінь – Майданів, Революції Гідності, АТО тощо. Так звертає на себе увагу аналіз значного емпіричного масиву, що стосується ролі церков у період Помаранчевої революції та Революції Гідності, проведений А. Колодним [453], О. Недавною [520; 521], Л. Филипович [630], С. Здіоруком і В. Токманом [408], О. Панич [537]. Констатацією своєрідного «нівелювання» конфесійних ідентичностей православ'я та католицизму в ході АТО спостерігає В. Бачинський [299], а Р.Коханчук пропонує розробити концепцію духовно-пастирської діяльності військових священників у збройних формуваннях України [461].

Фундаментальними розвідками у царині сучасної історії світового Православ'я є праці К. Фельмі «Вступ до сучасного православного богослов'я» [628], Калліста (Уера) «Православна Церква» [430], І. Мейєндорфа «Православ'я в сучасному світі» [495], А. Шмемана «Історичний шлях православ'я» [655], Й. Зізіулеса «Буття як спілкування» [409], М. Мітрохіна «Руська Православна церква. Сучасний стан і актуальні проблеми» [500], Іларіон (Алфеев) «Православне богослов'я на рубежі епох» [416], О. Сагана «Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан» [587] та ін. Дані праці характеризують не лише загальні тенденції розвитку Православ'я у світі, але й опосередковано аналізують «гіпотетичну готовність» до діалогу з «іншими» християнськими конфесіями.

З огляду на домінування Православ'я в українському конфесійному полі, чисельно репрезентованими є наукові праці з історії Православної Церкви в Україні. У дослідженні використано лише ті з них, які тим чи іншим чином окреслюють феномен православ'я в контексті міжконфесійної комунікації.

Зокрема, тут треба виокремити праці митрополита Іларіона (Огієнка) [419], архієпископа Ігоря (Ісіченка) [418], О. Сагана [591], В. Панченка [538], С. Головащенко [344], А. Юраша [663], А. Колодного [286; 453; 624], П. Яроцького [670; 671], О. Ігнатуші [417], В. Климова [446; 447] та ін.

До базових праць з новітньої історії Католицької церкви у контексті міжконфесійної співпраці можна віднести монографічні дослідження Венедикта XVI (Ратцінгера Йосифа) «Сіль землі: християнство й Католицька Церква в XXI столітті» [331], Р. Конрада «Віра Католицької Церкви» [457], В. Каспера «Свобода віросповідання та національно-культурна ідентичність» [434], А. Тамборри «Католицька Церква і Руське православ'я» [608], Е. Сутнера «Церковні розколи і єдність Церкви» [603], М. Кунцлера «Літургія Церкви» [478].

Дослідження католицизму в Україні проводиться у двох проблемних площинах – історія Римсько-Католицької Церкви в Україні та власне історія Української греко-католицької церкви. Даний історіографічний сегмент є надзвичайно репрезентативним та чисельним. Відтак, особливий акцент робитимемо на тих наукових розвідках, які у своєму наповненні містять міжконфесійні екстраполяції. Зокрема виокремимо монографічні праці В. Пашенка [549], О. Недавньої [519; 522; 523], О. Доброєра [369], О. Турія [613; 615], Е. Сутнера [602; 603], Н. Кочан [463], В. Єленського [385], які вирізняються академічним підходом та принципом надконфесійної об'єктивності. Водночас, певною конфесійною ангажованістю характеризуються дослідження Г. Лужницького [485], А. Великого [330], Я. Пелікана [550], М. Чубатого [648; 649], о. Д. Блажейовського [310], о. І. Шевціва [651], о. І. Музички [507], С. Кияка [442; 443], І. Паславського [542].

Загальні праці з дослідження міжконфесійного діалогу, природи виникнення релігійних конфліктів містяться у базових працях таких авторів як М. Бабій [295], В. Бондаренко [315; 316], М. Бубер [317], В. Єленський [391], Здіорук С. [407], Кураєв А. [479], Доброєр А. [369], П. Рікер [586], О. Сухий

[1460], Шуба О. [657], А. Юдін [662], П. Яроцький [668; 669; 672], А. Колодний та Л. Филипович [458].

Характер, природа, причини міжконфесійних конфліктів та роль держави у їх виникненні та подоланні стала предметом окремих наукових досліджень В.Єленського [391], Новиченко М. [528], Васьковський [329], Паляниця [539], Н. Мітрохін [499; 500].

Базовими працями в яких комплексно-узагальнююче розглядаються окремі аспекти історії Православних та Католицьких церков у їх комунікаційному форматі є монографічні дослідження А. Юдіна «Православ'я і Католицизм: від конфронтації до діалогу» [662], М. Арранца «Євхаристія Сходу і Заходу» [292], Ю. Табака «Православ'я і католицизм. Основні догматичні та обрядові розбіжності» [606]. У даних роботах у компаративному аспекті розкрито основні етапи історичного та інституційного розвитку, віровизнальних основ і культово-обрядових традицій двох найбільших християнських конфесій.

Теоретико-засадничі положення православно-католицьких відносин стали предметом наукового аналізу у дослідженнях М. Крокоша [468-475], О. Кисельова [438-440], С. Гаєка [343], О. Доброєра [369], М. Мариновича, А. Колодного, В. Єленського [387; 391; 393], Л. Филипович, П. Яроцького, Н. Кочан, А. Васьківа [326; 327]; теоретичні обґрунтування даної проблеми містяться також у працях С. Здіорука [407], В. Балуха [298], О. Слободяна, М. Васіна [322], Г. Друзенка [373], В. Речицького, В. Бондаренка [315; 316], В. Єленського, Ю. Решетнікова, О. Зайця, Р. Небожука [518]. Дослідники звертають увагу на негативні наслідки непродуманого втручання влади, політикуму у сферу міжконфесійних відносин. Православно-католицька комунікація в суспільно-культурній, освітянській та науково-академічній площинах аналізується у працях В. Жуковського [266], А. Васьківа [323, 324], В. Беда [302], Р. Попп [564], Р. Небожука [516], о. Василя (Зінька), В. Андрушка та О. Огірка [413].

Світовий контекст екуменічних проблем, екстрапольованих на православно-католицькі відносини є предметом аналізу у наукових працях

В. Каспер [434; 435], Н. Мілош [496], І. Мейндорф [494; 495], Іларіон (Алфеев) [416], М. Мітрохін [500], Кирил (Гундяєв) [213; 214; 568], Іларіон (Огієнко) [419; 420], Ігор (Ісіченко) [265; 592], Євстратій (Зоря) [384], Любомир (Гузар) [149; 153; 205; 290; 350; 351; 673], Філарет (Денисенко) [215; 219; 277], Святослав (Шевчук) [168; 180; 218; 225; 339; 414; 652; 653], Володимир (Сабодан) [183], Всеволод (Майданський) [223; 338].

Українські реалії православно-католицької комунікації в екуменічному контексті розглядаються у наукових розвідках В. Єленського, А. Колодного, Н. Кочан, О. Кісельова, М. Бабія та ін. Церковно-богословський формат даної проблеми розглядається у працях М. Димида, О. Турія, Ю. Табака.

Можливості канонічно-богословської реалізації ідеї створення Помінної церкви в Україні, акцентування на певних труднощах як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, пов'язаних із цією справою розглядаються у низці праць таких богословів та істориків Церкви як М. Димид, О. Турій, М. Крокош.

Православно-католицька співпраця в добу незалежної України найбільш активно виявила себе у суспільно-культурній сфері. Відтак, особливо репрезентативними є наукові дослідження даної проблеми.

Православно-католицька комунікація у царині впровадження в освітній простір предметів духовно-етичного спрямування та акредитація «богослов'я» як науково-академічної дисципліни аналізується у працях В. Жуковського, А. Васьківа, О. Огірка, В. Беда [302]. Предметом не стільки богословського, скільки наукового аналізу ролі православних та католицьких церков у відповіді на суспільні виклики часу, їх соціокультурної місії є рефлексії І. Ісіченка [592], Л. Гузара [673], Філарета [277]. Науковий резонанс у даному контексті мають представницькі наукові зібрання, конференції, круглі столи, присвячені соціальній місії Церкви у сучасному світі. На них, науковці та богослови аналізують соціальний інструментарій, яким володіє Церква для подолання соціогуманітарної кризи. Відтак, публікація наукових матеріалів цих зібрань представляє значну наукову цінність (Екуменічний соціальний тиждень [248], Соціальна політика в Україні з точки зору українських християнських церков

[600], «Духовно-гуманітарні аспекти стратегії розвитку військових формувань України» [404]).

Особливу увагу приділяють науковці співпраці православних та католицьких спільнот України у сфері соціальної медицини, подолання явища соціально сирітства, ВІЛ / СНІД А. Нагірняк, П. Лапін [511].

Історіографія православно-католицької комунікації у царині богословського діалогу, на відміну від суспільно-політичного та соціокультурного, носить більш консервативно усталений та здебільшого чітко регламентований, з канонічної точки зору, характер. Водночас, вона здебільшого є конфесійно окресленою і розглядається у межах «автономного» православного чи католицького поля.

Зміна парадигм православно-католицьких відносин у богословській царині після II Ватиканського собору найбільш предметно та комплексно розглядається у працях А. Юдина [662], Ю. Табака [607], М. Димид [359-364], К. Фельмі [628], Калліст (Уер) [430], І. Мейєндорф [494; 495], І. Зізіулас [409], Дж. Еріксона [381].

Аналіз досліджень Н. Кочан [463], Р. Гайди та А. Чировського [640; 676], А. Великого, Г. Лужницького, М. Димида, І. Дацька [354], В. Бабинського [294], В. Жуковського [266], О. Доброєра, М. Бендика [304; 305], І. Гаваня [340; 341], Євстратія (Зорі), І. Мончака [505] дав можливість теоретично узагальнити динаміку та перебіг православно-католицького діалогу та виділити його основні етапи.

Православно-католицький богословський діалог в контексті: діяльності «Студійної групи» аналізується у працях В. Бабинського [294], Н. Кочан [462; 463], А. Чировського та Р. Гайди [640; 676], Василя (Лостена) [677]; біблеїстики – О. Горкуші [346]. Та найбільшої уваги не завжди предметно-фахової, більшою мірою профанно публіцистичної, конфесійно критичної, не толерантної удостоюється проблема еклезіології, Євхаристійного сопричастя, канонічної юрисдикції тощо. Репрезентативно дана богословська полеміка представлена на таких інтернет ресурсах як Релігійно-інформаційна служба України (РІСУ) [255], Релігія в Україні [256], Богословський портал [244], Кіріос [250], Православ'є в Україні [253] тощо. Звертає на себе увагу те, що тематика і наповнення

богословських диспутів, містить головно еклезіологічний характер з виразною акцентацією на проблемах адміністрування у церкві, помісності, автокефальності, канонічності, сопричастя тощо. Серед великої кількості статей, здебільшого науково-полемічного характеру, котрі розміщені на інтернет ресурсах варто виокремити такі як: «Термопіли» нашого богослов'я» В. Жуковського [266], «Сучасні тенденції в уніатському богослів'ї: ідея «подвійної єдності» прот. М. Данилевича [353]; «Чи справді ідея «подвійної єдності» виникла у мелькотів і була перейнята Українськими греко-католиками? Відповідь на статтю о. Миколая Данилевича» А. Бабинського [294]; «Критерії помісности» о.М. Димида [364]; «Уніати чи православні в сопричасті з Римом?» М. Крокоша [475]; «В продовження дискусії навколо ідеї «подвійної єдності» о.О.-Д. Вільчинського [336]. Проблему євхаристійного сопричастя в Україні піднімають і римо-католицькі богослови. Так, на думку О. Доброєра кирило-мефодіївська традиція в українському християнстві витворила феномен «своєрідного еклезіально-культурного простору» і спричинила появи нового богословського мислення, яке він називає «богослов'ям визволення» [369] такої ж думки дотримується і греко-католицький богослов М. Бендик [304]. Теоретично-узагальнююче обґрунтування особливостей «Київського богослов'я» подав у своїй роботі авторитетний католицький богослов Р. Тафт [609, С. 188-192].

Проблеми конфесійної ідентичності у богословському дискурсі розглядається у працях І. Мончака [505], О. Турія, М. Димида, Євстратій (Зоря), Г. Лужницький, А. Великий, І. Паславський, Я. Пелікан, о. І. Шевців. Боголовський аспект церковної єдності в Укаріні розглядається у працях відомого сучасного греко-католицького богослова о. І. Гаваньо [340; 341].

Інтерпретація історико-богословських аспектів формування догматичних особливостей православ'я і католицизму, в тому числі і в українському контексті розглядається у наукових працях таких богословів та істориків церкви як М. Крокош [468-475], А. Кураєв [479], Ю. Табак [606; 607].

Православно-католицька комунікація в культово-обрядовій сфері має складну історію. За часи незалежності України вона еволюціонувала від практики

конфліктності та взаємного поборювання до спільних молитовних богослужінь в часі останніх Майданів.

Теоретичне підґрунтя можливостей співпраці двох найбільших християнських конфесій України у царині культу та обряду обґрунтовує відомий історик Церкви Я. Пелікан [550]. Історія розвитку християнської культово-обрядової сфери, на його думку, постає «історією критичного перегляду традиції, спричиненого не внутрішньою динамікою власне традиції, а людьми “ззовні”, що ставили під сумнів низку неперевіраних постулатів традиції” [550, С. 101].

Можливості православно-католицької комунікації у культово-обрядовій сфері теоретично обґрунтовують у своїх дослідженнях І. Мейндорф, І. Зізіулас, М. Кунцлер [478], Р. Конрад [457], М. Арранц [292].

Дуальність культово-обрядової природи УГКЦ, поєднаність у ній «східної» та «західної» традицій, можливість використання її (УГКЦ) досвіду для гармонізації православно-католицьких відносин у даній сфері є предметом низки наукових розвідок В. Війтишина [154], І. Возьняка [182], М. Бендика [304-307], А. Аржаковського [290; 291], П. Новаковського [527].

Важливою проблемою даного наукового дискурсу є проблема застосування мовних практик у літургійних традиціях Православ'я та Католицизму. За твердженням дослідників проблеми літургійної мови (І. Огієнко [529], В. Німчук [526], М. Скаб [596], церковнослов'янська, якщо вона залишається мовою Богослужіння, повинна звучати винятково з українською, а не російською вимовою. Такий варіант практикується зокрема у богослужбових практиках монахів-студитів УГКЦ. Він на нашу думку, може бути компромісним у справі оптимізації православно-католицького діалогу в Україні у культово-обрядовій царині.

Компаративний аналіз природи та практики таїнств у Православ'ї та Католицизмі здійснено у дослідженнях Ю. Табака, М. Крокоша, Ю. Недзельської [524].

Теоретичне обґрунтування православно-католицького зближення у ділянці таїнства Євхаристії, на основі практичного досвіду Мелхитської церкви, зустрічаємо у працях Е. Зогбі та М. Димида [360].

Практичний досвід православно-католицької комунікації у сфері реалізації таїнства шлюбу піддано предметному аналізу у працях Н. Болоховського [313], Архієпископа Митрофана [498], О. Язловецького [616], о. А. Кальо [431].

Таким чином, історіографічна база дослідження є достатньо репрезентативною. Однак, у площині вивчення православно-католицького діалогу дана проблема комплексно не вивчалась.

1.2. «Джерельна база» Джерельний масив дослідження складають групи архівних та опублікованих документів. Джерельна база окресленої проблеми є різноплановою та неоднорідною за своєю внутрішньою природою. Ця неоднорідність виявляється діалектичному поєднанні різних за своїм характером документів, стилем їх викладу та розмаїттям підходів. Змістовне наповнення джерельної бази, яка за своєю науковою природою є динамічною з огляду на складність, багатовекторність, різноплановість детермінант, які визначають динаміку розвитку православно-католицьких відносин. Вона постійно модернізується, адаптивно реагує на суспільно-політичні та соціокультурні виклики сьогодення.

Джерельний масив складають міжнародні та українські законодавчі акти, державно-нормативні документи, матеріали архівів державних та церковних інституцій, внутрішньоцерковні рішення та розпорядження, постанови Синодів Православних та Католицьких Церков, матеріали міжцерковних комісій, документи приватних колекцій тощо.

Теоретичним підґрунтям у формуванні правової бази регулювання православно-католицьких конфліктів є низка міжнародних нормативно-правових актів: «Загальна декларація прав людини» (1948 р., ст. 18, 19) [70], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р., ст. 19, 27) [87], «Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних

меншин» (1992 р., ст. 2.1, 2.2, 4.2) [67], рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190 (1995 р.) [97]; Резолюція 36/55 ГА ООН «Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань» (1981 р.) [95], «Конвенція про захист прав людини та засадничі свободи» (1950 р., ст. 9) [82] та ін.

Проблеми реституції, реєстрації громад, набуття ними статусу юридичної особи, питання реабілітації та правонаступництва церковних спільнот регулюються цілою низкою нормативно-правових документів та законодавчих актів, чільне місце серед яких посідають: Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 21 квітня 1991 року № 988-ХІІ [74]; Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 року № 125 [101]; Конституція України (1997 р., ст. 34, 35) [83]; Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» (1991 р.) [71]; Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав Церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 року [102]; Постанова Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям» № 137 від 14 лютого 2002 року [91] тощо. Важливе значення у вирішенні міжконфесійних відносин відіграв «Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах» (1997 р.) [130].

Серед важливих документів, які прийняті за участі Православних та Католицьких Церков і, відтак, регулюють відносини між ними, варто виокремити документи Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) [89; 103-138; 246] і Департаменту у справах релігій і національностей Міністерства культури України [1-9; 69; 128; 247].

Архівна джерельна база дослідження не є надто репрезентативною, оскільки з огляду на хронологічні рамки роботи, більшість джерельних матеріалів не передані на збереження в державні архіви і лише окремі з них опубліковано.

Складовою джерельної бази є матеріали Галузевого державного архіву СБУ [10-44], державних архівів Івано-Франківської (ДАІФО) [45], Львівської (ДАЛО) [46-52] Тернопільської (ДАТО) [53-59] областей; Відділів у справах релігій та національностей [1-9]. Зокрема, у фонді 16 (Опис 1, справи № 1125-1131) Галузевого державного архіву СБУ представлено доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення Комітету державної безпеки УРСР, які характеризують особливості суспільно-політичного та духовно-культурного розвитку України кінця 1980-х початку 1990-х років загалом; динаміку становлення та розвитку релігійно-церковного середовища; специфіку та характер міжконфесійних конфліктів [10-44]. У ДАІФО (фонд Р-388 «Документи обкому партії») містяться заяви, інформаційні довірки, доповідні про стан релігійно-церковного життя 1989-1991 років; в ДАЛО (фонд № П-3 «Львівський обком Компартії України», Опис 62) опрацьовано документи (довідки, інформації, постанови, листи, огляди), що характеризують витoki та перебіг міжконфесійних відносин на початковому етапі історії незалежної України. Досліджено також документи (протоколи, рішення, листування, інформації, скарги, заяви) ДАТО (фонд № 1833 «Виконавчий комітет Тернопільської обласної ради депутатів трудящих» Опис 9; фонд № 3537 «Представник Президента України у Тернопільській області» Опис 1), які характеризують державно-церковні, міжконфесійні відносини, процес легалізації та інституційного становлення православних та католицьких конфесій.

Доповнюють окреслений архівний масив документи архіву Відділу релігій та національностей Управління у справах національностей, релігій та фінансово-планової роботи Департаменту з питань культури, національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації, де опрацьовано «Папки № 1990-1992» (рішення виконавчого комітету Львівської обласної ради) [1-9]. Наповнення означених архівних матеріалів стосується головним чином державної політики у справах релігії, державно-церковних відносин. У них також знаходимо, інформацію про міжконфесійні конфлікти православних і католиків на початку незалежності України.

Використано збірки документів, упорядкованих: В. Сергійчуком «Нескорена Церква» [145], О. Сухим «Релігійні процеси на Львівщині в кінці 1980-х – 1990-х: суспільно-політична сфера та міжконфесійні відносини» [146], О. Юдіним «Православ'я та Католицизм: від конфронтації до діалогу» [662], С. Боруцьким «Держава. Церква. Людина: державні церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності 1992-2002 рр.» [139], І. Кресіною та В. Панібудьласка «Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали» [142], М. Крокошем «Найважливіші документи католицько-православного богословського діалогу» [208], Б. Боцюрківим «Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989 рр.)» [141] та ін. У них характеризується специфіка державної політики у сфері релігії, становлення суб'єктів православно-католицького діалогу та їх міжконфесійна комунікація.

Проаналізовано офіційні документи, які видали УПЦ КП та УАПЦ для регламентації внутрішнього життя, устрою та зовнішньої діяльності-співпраці із церквами: «Історико-канонічну Декларацію Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату» (2007 р.) [191], постанови та звернення першоієрархів церков, рішення Соборів упродовж 1991-2016 рр. [199; 257-262], «Меморандум про єдину Україну та єдину Українську Помісну Православну Церкву підписаний за участі представників влади ієрархами УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ (від 13 листопада 2014 р.) [127]; Звернення Собору Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ до єпископів УГКЦ (від 1 квітня 2015 р.) [185].

Значний масив джерел міститься в офіційних документах (постанови, декларації, меморандуми Соборів та Синодів, тощо) УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ. Серед них виділяємо: Катехизми Католицької та Православних Церков [195-197; 222], «Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу канонів Східних Церков» (1996 р.) [189], «Довідник застосування принципів і норм екуменізму УГКЦ» (1993 р.) [159], «Соціальна концепція РПЦ» та «Основи соціальної концепції Української Православної Церкви» (2001-2002 р.) [229],

«Історико-канонічна декларація Архиєрейського Собору УПЦ Київського Патріархату» (2007 р.) [191].

Базові основи, які визначають сьгодні ставлення Католицької Церкви до Православ'я були закладені на II Ватиканському соборі (1962-1965). З огляду на це матеріали собору, хоч і часово не вписуються у досліджуваний нами період, все таки є важливою джерельною складовою окресленої проблеми. У соборових документах декрету «Про єкуменізм» (*Unitatis redintegratio*, 1964) наголошується, що одне з головних завдань собору – “сприяти відновленню єдності поміж усіма християнами» [160, С. 128]. Підтвердженням готовності до співпраці з православним світом неодноразово виступали енцикліки папи Івана Павла II. Так, зокрема в енцикліці «*Ut unum sint*» (1995) він заявляє про те, що «за межами католицької спільноти не має церковної порожнечі» [242].

Ще одним документом, який визначав механізми православно-католицького діалогу, власне в Україні є рішення Папської Комісії «Про Русія» – «Загальні принципи та практичні норми координації євангелізаційної діяльності та єкуменічні зобов'язання Католицької церкви в Росії та інших країнах СНД» (Ватикан, 1 червня 1992 р.) [166].

Ще одними документами, які регламентують єкуменічну позицію РКЦ та УГКЦ в цілому та ставлення до православних зокрема, є Кодекс канонів Католицької Церкви (1983) та Кодекс Канонів Східних Церков (1990) [200; 201]. Зокрема, проблема регламентації православно-католицьких відносин піднімається в «Інструкції застосування літургічних приписів ККСЦ» (п. 10) де сказано про «осуд будь-яких спроб відлучити вірних Сходу від їхніх Церков» [189], а також «Єкуменічна концепція УГКЦ» в якій наголошується, що точками відліку нової діалогової епохи у стосунках УГКЦ з православними церквами України є «звернення задля примирення» [163].

Витоковими джерелами у питаннях відносин з «інославною» / «розкольниками» у Вселенському Православ'ї впершу чергу є канонічне право Помісних Православних Церков, яке базується на досвіді «ранньої Церкви», апостольському Переданні та Апостольських Правилах. Важливим документом

при формуванні офіційної позиції та відносин УПЦ стосовно «інославія» мають рішення Міжправославних зустрічей (зокр. в Салоніках 1998 р.) [199; 209; 496].

Офіційні документи, які видали УПЦ КП та УАПЦ для регламентації внутрішнього життя, устрою та зовнішньої діяльності-співпраці із церквами, конфесіями України є в першу чергу «Історико-канонічна Декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату» (19.04.2007) [191] та Устав УАПЦ, праці митрополитів Василя (Липківського) та Іларіона (Огієнка) у даній царині, постанови та звернення першоієрархів церков, рішення Соборів упродовж 1991-2016 років. Проте найрезонанснішими із них на сьогодні в екуменічному плані поза сумнівом є Меморандум про єдину Україну та єдину Українську Помісну Православну Церкву підписаний за участі представників влади ієрархами УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ у м. Рівне 13 листопада 2014 року [127] та Звернення Собору Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ на чолі з архиєпископом Ігорем (Ісіченком) від 1 квітня 2015 року «Звернення до Блаженнішого Патріарха Святослава і Синоду єпископів Української Греко-Католицької Церкви з проханням про братні поради щодо досягнення євхаристійного спілкування та адміністративної єдності Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви з Українською Греко-Католицькою Церквою як із співспадкоємницею київської духовної традиції» [185].

Емпіричною точкою відліку, й початком еволюції відносин УПЦ КП із УГКЦ є публічна заява-покаяння очільника УПЦ КП митрополита Філарета (Денисенка) 22 жовтня 1995 року перед греко-католиками за переслідування в часи тоталітарної радянської системи і закликав до «діалогу любові» [179] та звернення Глави УГКЦ кардинала Мирослава-Івана Любачівського «Про єдність Святих Церков» [50; 184; 206; 678].

З метою подолання догматичних, віровизнальних розбіжностей між обома Церквами, в дусі рішень II Ватиканського собору, у 1979 році з ініціативи папи римського Івана Павла II та Константинопольського патріарха Димитрія I було створено «Змішану Комісію з Богословського діалогу між Римсько-Католицькою

та Помісними Православними Церквами». І хоча серед членів Комісії не було й не могло бути представників українських церков, її рішення були й залишаються імперативними та знаковими для налагодження богословського діалогу між Православними та Католицькими Церквами вже у період незалежної України.

Наслідком напрацювань Комісії є наступні спільні документи: “Таїнство церкви та божественної Євхаристії у світлі Таємниці Святої Трійці” (Мюнхен, 1982); “Віра, Таїнства та Єдність церкви” (Барі, 1987); “Таїнство Церковного устрою в sacramentalній структурі Церкви у світлі значення апостольської спадкоємності для освячення єдності Народу Божого” (Новий Валаам, 1988). У них було сформовано спільні засадничі принципи богословського діалогу між православними та католицькими конфесіями. Важливими джерелами є тексти «Баламандської угоди» (1993) та рішення Змішаної комісії у Балтиморі (2000). Вагомим документом «нової фази» православно-католицьких відносин є Рішення «Змішаної комісії з богословського діалогу» у Белграді (2006) та Равені (2007) [171-178].

Український формат православно-католицького богословського діалогу не в останню чергу втілюється у рамках діяльності Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, матеріали засідання якої становлять значну наукову цінність у контексті досліджуваної проблеми.

Специфіка культово-обрядових, а особливо літургійних особливостей Католицької та Православної Церков зафіксовано в цілому ряді документів. Власне вони і визначають сьогодні культово-обрядову комунікацію православних та католицьких спільнот в Україні. Серед них передовсім варто виділити: Компендіум соціальної доктрини Церкви [202], КККЦ, ККСЦ, Катехизми Католицької та Православної Церков тощо.

Важливу групу джерел становлять нормативні акти, які стосуються богослужіння у православній іта католицькій традиціях: постанови Соборів, Синодів, рішення монастирських капітул (Замойський собор (1720 рік); матеріали Велеградських з'їздів (1907, 1911, 1924, 1927, 1932, 1936 роки); Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу канонів Східних Церков; Рішення і

постанови Синодів УГКЦ; «Требник» Петра Могили; Типікон о. Ісидора Дольницького (Львів, 1899), згодом перевиданий під назвою «Устав Богослужінь вечірні, утрени й Божественної Літургії як додаток до Типика Дольницького» (Рим, 2006); праця Митрополита Іларіона “Як правити Св. Літургію. Практичні вказівки Священикам при Богослужені”(1952 р.) [208; 420] тощо.

Ці матеріали також мають великий ступінь інформативності, бо їх метою була реакція на актуальні потреби Церкви у царині богослужбового життя. Оскільки в другій половині ХХ століття УАПЦ та УГКЦ були заборонені, то деякі церковні документи, які нормують богослужбове життя було видано за кордоном в діаспорі.

Комплекс джерельного матеріалу доповнюється документами з приватних колекцій Голови Української греко-католицької спілки ім. Андрея Шептицького Ганни Мороз, Голови Клубу греко-католицької інтелігенції Івана Гречка. У них містяться дані про православно-католицькі взаємини на рубежі 1980-х – 1990-х років.

Значний масив джерельної бази, як правило – офіційні церковні документи, міститься у релігійно-церковній періодиці: греко-католицьких періодичних виданнях «Мета», «Вірую», «Жива вода», «Патріархат», «Місіонар», «Агенція релігійної інформації», «Арка»; офіційних виданнях РКЦ – «Кредо», «Католицький вісник»; церковній періодиці УПЦ – «Православний вісник», «Православна газета»; УПЦ КП – «Православний вісник», «Інформаційний бюлетень УПЦ КП» та УАПЦ – «Успенська вежа», «Православна Галичина».

1.3. Теоретико-методологічне база дослідження

В даному параграфі дисертаційного дослідження розглядаються теоретико-методологічні основи роботи, окреслюються основні наукові принципи використані при її написанні. При написанні дисертаційного дослідження використано наступні історичні методи:

Метод історико-критичного аналізу – застосовується у роботі при характеристиці етапів історичного розвитку православно-католицьких відносин у

суспільно-політичній, державно-церковній, соціокультурній, релігійно-богословській царинах. Його використання дало можливість з'ясувати динаміку інституційного становлення суб'єктів православно-католицьких відносин, а також окреслити основні періоди їх міжконфесійної комунікації в незалежній Україні. Критичне осмислення діяльності православних та католицьких конфесій дало можливість виокремити основні критерії для оптимізації комунікаційних процесів в українському конфесійному середовищі. Принципи україноцентризму, орієнтованість на тяглість «Київської традиції» є основними інтегруючими чинниками для творення спільної діалогічної міжцерковної платформи. Водночас, використання даного методу дало змогу виявити неоднотимірність та неоднорідність суб'єктів православно-католицького діалогу.

Герменевтичний та феноменологічний методи використовуються у контексті наукових інтерпретацій та осмислення істориками Церкви, богословами, кантоністами низки понять, категорій та термінів релігійно-богословського характеру, адаптації їх до українських реалій. Категоріальний апарат дослідження є складним з огляду на його міждисциплінарність та межевість. Особливо полісемантичними за своїм змістовим навантаженням є богословські категорії («сопричастя», «євхаристійне сопричастя», «еклезіологія», «екзегеза», «догма», «таїнства»). Їх використання в різнопрофільному гуманітарному академічному середовищі не завжди уніфіковане та науково коректне. Застосування окреслених наукових методів дало змогу зробити використання означених богословських дефініцій максимально коректним. Суспільно-політичний контекст дослідження також передбачає використання герменевтичного та феноменологічного методів, зокрема у тій царині де накладаються поняття «політика / релігія», «сакралізація політики», «політизація релігії».

Компаративний (порівняльно-історичний) метод застосовується у дослідженні у ході аналізу різних сфер православно-католицьких взаємин, при дослідженні різних категорій, емпіричних блоків джерельного матеріалу роботи. Сама тема, відтак логіка дисертаційного дослідження, передбачає порівняння

різнопланових аспектів (суспільно-політичний, богословський, національно-культурний) православно-католицьких відносин.

Будь-який аналізований в історичному контексті феномен чи явище може бути критично осмислений та науково інтерпретований лише за умови з'ясування низки детермінаційних факторів, які визначають його природу та сутність. В даному контексті використання каузального методу дало змогу визначити детермінаційні механізми та причинно-наслідкові зв'язки складного спектру православно-католицьких відносин у добу незалежної України.

Історико-генетичний метод було застосовано при аналізі механізмів та чинників впливу державної релігійної політики на стан, перебіг, динаміку, особливості православно-католицьких відносин. Використання даного методу дало змогу визначити спадкоємність історичної традиції Православ'я та Католицизму в Україні, її вплив на становлення суб'єктів православно-католицької комунікації та їхнє інституційне становлення в новітню добу історії України.

Наукові методи системного та структурного аналізу і синтезу застосовуються у дослідженні при типологізації та систематизації значного масиву історіографічної бази та джерельної інформації. Використання цих методів дозволило вивчити й відслідкувати динаміку православно-католицьких відносин в незалежній Україні у різних площинах українського буття. Дані методи дозволили визначити основні суспільно-політичні детермінуючі чинники і положення богословсько-догматичного, соціального вчення Церков, характерні риси й точки перетину на шляху до співпраці, діалогу, комунікації Православних та Католицьких Церков України.

Багатовекторність та різноплановість православно-католицької комунікації в незалежній Україні вимагає загального аналізу значного масиву емпіричного матеріалу. У даному контексті дієвим є використання дискрептивного (оціночно-описового) методу, застосування якого дало змогу узагальнити інформативний матеріал, який характеризує тенденції та динаміку розвитку православно-католицьких відносин в незалежній Україні.

Цілісна картина православно-католицьких відносин у незалежній Україні була б не повною без свідчень «творців» новітньої історії – тих людей, котрі були безпосередніми учасниками процесу національно-культурного відродження та інституційного становлення Церков, а також брали участь у налагодженні міжконфесійних контактів. Використання методу мікроісторії застосовано у контексті аналізу спогадів, мемуарів, свідчень учасників діалогу, з екстраполяцією узагальнень цих свідчень на формування цілісної картини та загальних закономірностей аналізованих подій суспільно-політичного та національно-культурного характеру.

У дослідженні використано метод неформалізованого аналізу для інтерпретації великого масиву джерел – документів політико-правового та релігійно-богословського змісту. Це дало змогу з'ясувати, окреслити та проаналізувати основні ідеї цілого ряду законодавчих актів, політичних програм, документів канонічного характеру, матеріалів богословських комісій, міжцерковних інституцій тощо. Таким чином, використання цього методу дозволяє екстраполювати внутрішній зміст та сутність джерела на український контекст православно-католицьких відносин.

Методи індукції та дедукції використанні в дослідженні для різнобічного вивчення комплексу різноплавних аспектів міжконфесійної співпраці православних та католиків в незалежній Україні.

Важливим в аналізі суспільно-політичних та релігійно-богословських постулатів та принципів, які визначають перебіг православно-католицьких відносин є використання формалізованого методу (контент-аналізу). Його застосування дало можливість відійти від практики застосування певних кліше, стереотипів, виявити автентичну сутність базових понять, які характеризують міжконфесійні відносини. Проблематика православно-католицьких відносин була і залишається предметом не тільки академічного аналізу, а й часто, не завжди коректного, ангажованого політично чи конфесійно, розгляду. Відтак інструментарій даного методу дає змогу виявити «раціональне зерно» у

понятійно-категоріальній еквілібристиці, до якої часто вдаються як політики, так і духовенство.

У ході виконання дисертаційного дослідження було використано широкий спектр загальнометодологічних наукових принципів. Серед них – принципи об'єктивності, системності, історизму, позаконфесійності, толерантності, які дали можливість у комплексі досягти цілісності та логічності у підходах до аналізованого матеріалу дисертаційного дослідження. У структурі принципу об'єктивності варто виділити такі його складові як надконфесійність та плюральність. Зокрема, використовуючи принцип об'єктивності, ми брали під увагу необхідність рівновіддаленості дослідників від політичного чи конфесійного середовища, неприпустимість релігійно-конфесійної та політико-ідеологічної ангажованості в оцінці тих чи інших проблемних спектральних сегментів православно-католицької комунікації.

Використання принципу системності як загально дидактичного принципу дозволило на основі аналізу значного емпіричного масиву джерел та історіографії виділити й типологізувати низку проблемних блоків, які характеризують особливості, динаміку розвитку православно-католицьких відносин.

Окрім загальнонаукових методів та принципів, чільне місце у архітектоніці методологічних підходів нашого дослідження посів спеціально науковий методологічний принцип екуменізму. Теоретичні аспекти екуменізму як методологічного принципу православно-католицьких відносин розглядаються у працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників.

Оскільки поняття екуменізму в сучасних інтерпретаціях суттєво виходить за межі контексту православно-католицьких відносин, є в теоретичному та практичному вимірах значно ширшим за «діалогове вікно» співпраці традиційних християнських конфесій. Тому, у нашому дослідженні поняття екуменізму розглядатиметься контекстуально, винятково у площині співпраці між православним та католицьким середовищем. Вважаємо, що окреслювати православно-католицькі відносини як винятково «екуменічні» буде не коректно з

огляду на етимологічну інтрепретацію та витокові засади екуменізму як руху «за об'єднання усіх християн».

Водночас не всі суб'єкти православно-католицького діалогу в Україні є суб'єктами світового екуменічного діалогу. А оскільки в українському релігійному просторі не всі православні конфесійні утворення володіють статусом канонічності (але мають поважну питому вагу в релігійній інфраструктурі), то формально вони опиняються за полем офіційного екуменічного руху. Тому, в українському форматі коректніше говорити про православно-католицький діалог ніж про екуменічний контекст православно-католицьких відносин. Відтак, екуменізм є більш віддаленим у часі та просторі від реалій сучасного українського православно-католицького конфесійного поля. Водночас в часи незалежної України найактивніше розвивається низинний рівень екуменізму де, власне мають місце такі процеси як стирання меж канонічності, «духовний екуменізм», практика спільних молитовних акцій, які ведуть у кінцевому до єдності християн. Термін «екуменізм» в контексті православно-католицького діалогу використовують здебільшого УГКЦ, РКЦ, УПЦ КП, УАПЦ(о). Поняття «екуменічна позиція» Церкви обґрунтовує її ставлення до інших релігійних традицій, віровизнань, та конфесійних структур.

У контексті православно-католицьких відносин екуменічні позиції церков, хоч і не є базовими та визначальними документами, оскільки у своєму наповненні виходять далеко за межі проблеми православно-католицького діалогу, все таки є дуже важливими тому, що певною мірою закладають теоретико-методологічні засади взаємин між традиційними християнськими конфесіями України.

Поняття «ідентичності» православно-католицького конфесійного середовища, свідчить, що на сьогодні сприйняття «іншого» є проблемним не лише в міжконфесійному чи внутрішньо церковному пластах, а закорінене у глибинних онтологічних підвалинах православної та католицької самобутності.

Базові основи, які визначають сьогодні ставлення Католицької церкви до Православ'я були закладені на II Ватиканському соборі (1962-1965). Відхід від

принципів «ексклюзивізму», курс на «аджорнаменто» визначили нові парадигми у сприйнятті та трактуванні «іншого» / «іншості». Вони передовсім стосувалися спільноти Вселенського Православ'я. У соборових документах декрету «Про екуменізм» (*Unitatis redintegratio*, 1964) наголошується, що одне з головних завдань собору – «сприяти відновленню єдності поміж усіма християнами» [160].

Підтвердженням готовності до співпраці з православним світом неодноразово виступали енцикліки папи Івана Павла II. Так, зокрема в енцикліці «*Ut unum sint*» (1995) він заявляє про те, що «за межами католицької спільноти не має церковної порожнечі». Наголошуючи на необхідності порозуміння з православним світом папа зазначає, що «розділення мають замінити зближення і згода» [242]. Практичні кроки взаємин католицької церкви з православними на пострадянських теренах, у тому числі в Україні, зафіксовані у документі «Загальні принципи й практичні норми координації євангелізаційної діяльності та екуменічні зобов'язання Католицької Церкви в Росії та інших країнах СНД» (відомий ще як «*Pro Russia*») [166].

Попри те, що УГКЦ визначає своє ставлення до православ'я в контексті екуменічних традицій вселенської Католицької церкви, все ж таки з огляду на свою «межевість», вона розробила власну автентичну концепцію екуменічної позиції. Даний документ не виходить за межі екуменічної доктрини РКЦ, однак враховує «українські» реалії, особливості розвитку національної релігійної інфраструктури. Документ є особливо цінним з огляду на те що екстраполює екуменічну позицію католицької церкви на «український ґрунт».

Екуменічна діяльність УГКЦ в українському форматі окреслюється розвитком стосунків із «Церквами київської традиції на основі відродження спільної спадщини київського християнства, взаємного прощення та примирення, спільної євангелізаційної праці, збереження релігійно-культурної ідентичності» [163, п.12].

Ставлення до католицизму з боку українського православ'я є не таким уніфікованим та одно векторним. УПЦ базує свої позиції в даному питанні на основах соціальної концепції РПЦ. Хоча, і тут варто віддати належне

православним богословам УПЦ, виходячи з «автономного» статусу своєї церкви, вони сформулювали максимально адаптоване до українських реалій трактування екуменізму. Однак, варто взяти під увагу те, що православні різних юрисдикцій в Україні говорять не стільки про ставлення до католиків, екуменізм, скільки про ставлення до «інославно», тобто усіх тих, хто не сповідує православної віри. Витоковими джерелами у питаннях відносин з «інославно» / «розкольниками» у Вселенському Православ'ї впершу чергу є канонічне право Помісних Православних Церков базовані на досвіді ранньої Церкви, апостольському Переданні та Апостольських Правилах (9,10,45,49,65), які на думку православних богословів-каноністів є «стовпом і утвердженням Православ'я» [199].

Методологічною парадигмою єдності православних з «інославно» є теза про те, що «істинна єдність можлива лише в лоні Єдиної Святої Соборної і Апостольської Церкви», якою, поза всяким сумнівом є Вселенське Православ'я, частиною якої є Московський патріархат. Інші «моделі» єдності трактуються як «неприйнятні» [209, п. 2.3].

Механіка налагодження діалогу, на думку богословів РПЦ, має передовсім богословський характер, завдання якого полягає в роз'ясненні «інославно» партнерам еклезіологічної самосвідомості Православної Церкви». Шлях до об'єднання проголошується шляхом «зцілення та перетворення догматичної свідомості» [209, п.4.2., 4.4.]. Методологічним імперативом і надалі залишається сотеріологічний та еклезіологічний ексклюзивізм.

Ставлення до суб'єктів православно-католицького діалогу в Україні з боку РПЦ є різноплановим з огляду на їх категоріальне окреслення. УГКЦ, яка володіє канонічним статусом окреслюється як частина Католицької Церкви – Українська Католицька Церква візантійського обряду і називається, відтак, «інославно». «Інославно» трактуються і РКЦ в Україні. Неканонічні ж УПЦ КП та УАПЦ не удостоюються такої «честі» і дефініюються як «розкольники» чи ті, що «відпали від повноти Православ'я», перебувають в «канонічній ізоляції» та є «безблагодатними» [209, п. 7.3].

Теоретичне обґрунтування відносин УПЦ КП та УАПЦ із католиками України на сьогодні не мають настільки чітких нормативів як в УПЦ, проте витоковість їх черпається із постулатів та документів Вселенського Православ'я.

Емпіричною точкою відліку, й початком еволюції відносин УПЦ КП із УГКЦ є публічна заява-покаяння очільника УПЦ КП митрополита Філарета (Денисенка) 22 жовтня 1995 року перед греко-католиками за переслідування в часи тоталітарної радянської системи і закликав до «діалогу любові» [179]. А вже під час перебування в Україні з офіційним візитом папи Івана Павла II у ході його зустрічі у червні 2001 року із Главами Церков та релігійних організацій України патріарх Філарет звернувся до папи із екуменічною пропозицією. Зокрема, очільник УПЦ КП запропонував «зміняти акценти в екуменізмі: від пошуків єдності організації чи єдності у Євхаристії, які досі залишаються малоплідними, перейти до екуменізму на практиці – до спільного свідчення про Христа перед обличчям секулярного суспільства»[215]. Таким чином, патріарх Філарет задекларував готовність очолюваної ним церкви до плідної співпраці із католиками України у соціальній сфері та площині державно-церковних відносин. Предметно-практичне втілення цих заяв знайшло втілення у співпраці УПЦ КП та УГКЦ, РКЦ у форматі ВРЦіРО (з 1996 і до сьогодні), декларування спільних позицій церков у питаннях державної політики, суспільно-політичного розвитку, духовного буття України та втілені у відповідних документах.

Останнім часом в офіційних заявах патріарх Філарет та інші ієрархи УПЦ КП неодноразово заявляли про те, що «діалог і співпраця Київського Патріархату з іншими Українськими Церквами, зокрема з УГКЦ, не мають на меті об'єднання УПЦ КП з Католицькою Церквою чи її частиною Греко-Католицькою Церквою, визнання примату Римського папи, латинської догматики». У зв'язку з цим патріарх Філарет «не вважає можливим євхаристійне єднання з УГКЦ чи об'єднання в одну Церкву Православної та Католицької Церков загалом, а Київського патріархату та УГКЦ зокрема». Водночас глава УПЦ КП допускає співпрацю із католиками України «виключно зі збереженням вірності Київського Патріархату догматам, канонам та віровченню Православної Церкви» у «бажанні

мати по можливості мир з усіма (Рим 12:18), вести діалог заради подолання ворожнечі, прагнення на благо українського народу співпрацювати з інославною християнами у питаннях захисту суспільної моралі, державно-церковних відносин, інших питаннях, які турбують суспільство», а також виданні богослужбової літератури [262]. Як бачимо, патріарх Філарет не є байдужим і загально світових екуменічних тенденцій між Православною та Католицькою Церквами.

Найбільшу екуменічну відкритість до діалогу з католицькими церквами має очільник Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ архієпископ Ігор (Ісіченко), котрий окрім вже згудуваної ініціативи про відновлення Євхаристійного спілкування та інституційного об'єднання, неодноразово брав участь у спільних богослужіннях. Мотивуючи гравітацію до УГКЦ архієпископ Ігор зазначив, що ані він, ані духовенство й миряни очолюваної ним єпархії не можуть себе ототожнювати з УПЦ КП [185].

Отже, офіційні позиції православних та католицьких церков, попри складність, інколи полярність, плюральність теоретичного та практичного визначення своєї позиції до «іншого» виробили певні принципи на шляху до екуменічної міжконфесійної співпраці. Так, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ позиціонують себе як «україноцентричні». Саме «україноцентричність» дала змогу подолати практику міжконфесійних конфліктів, об'єднатися у справі захисту української національної ідентичності і започаткувати паритетні та толерантні діалогічні відносини.

Підсумовуючи наголосимо на тому, що попри плюральність поглядів стосовно екуменічних ініціатив все ж таки всі суб'єкти православно-католицького поля України, у ті чи іншій мірі прагнуть до єдності. У цих намаганнях об'єднуючим чинником у пошуку спільних теоретико-методологічних постулатів та виробленні дієвого механізму співпраці на шляху до єдності «у душі, правді та істині» (Ів. 4: 24) як для Православних так і для Католицьких Церков України та світу загалом є апелювання до Святого Духа, Котрий має провадити усіх до єдності (I Кор. 1:10; Рим. 16:17).

Висновки до Розділу I

Опрацювання історіографічної та джерельної бази дослідження дає підстави зробити наступні висновки:

- історіографічний масив дисертаційного дослідження – різноплановий та структурований за проблемно-тематичним принципом. Найбільш репрезентативною та академічно усталеною є та його частина, яка стосується вивчення суспільно-політичного та національно-культурного аспектів православно-католицьких відносин. Водночас, варто зазначити, що проблема міжконфесійної комунікації потребує комплексного наукового аналізу як мало досліджений сегмент сучасної історичної науки;

- джерельна база представлена групами архівних та опублікованих документів, серед яких чільне місце посідають нормативно-правові акти, архівні документи, офіційні церковні матеріали та рішення, постанови, меморандуми міжконфесійних комісій. Аналіз джерельного масиву дало змогу реалізувати поставити наукові завдання;

- теоретико-методологічна база дослідження оснащена загальнонауковими методами та принципами, застосування яких уможливило творення архітекtonіки наукової роботи. Виокремлення принципу екуменізму дало змогу проаналізувати парадигмальні конструкції, теоретичні засади взаємовідносин Православних та Католицьких Церков в Україні.

Розділ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКИХ ВІДНОСИН У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

2.1. Державно-церковні відносини у незалежній Україні

Специфіка суспільно-політичної обумовленості державно-церковних відносин в Україні має давню витокову історію. Адже Церква упродовж віків мала вагомий вплив на національно-культурне відродження, державотворчі процеси, творення захисних моделей культурної ідентичності, а також виступала своєрідним механізмом ретрансляції національної історичної пам'яті. Незаперечним є надзвичайно вагомий вплив релігійно-церковного середовища на процес усвідомлення українцями власної ідентичності, національно-культурного відродження та державно-політичного усамостійнення.

Церква та релігія традиційно залишаються тими важливими чинниками, котрі відчутно впливають на формування життєво-світоглядних позицій, ціннісних орієнтирів, морально-етичної сфери українського суспільства [326, с. 80-85]. Так, за даними соціологічних опитувань, проведених впродовж останнього десятиліття Центром Разумкова, Київським міжнародним інститутом соціології та Центром соціальних досліджень «Социс» рівень довіри українців до Церкви коливався в межах від понад 50 % до 68,4 % [514]. Відтак, з огляду на високий рейтинг довіри до Церкви з боку українського суспільства, цілком природньою є поєднаність найбільших християнських конфесій незалежної України із державно-політичною сферою, яка у свою чергу має вагомий вплив на розвиток релігійно-церковного середовища та міжконфесійні комунікаційні процеси. Отож, державні чинники є важливим регулятором сфери православно-католицьких відносин, оскільки саме православні та католицькі церкви є найбільш резентативними конфесійними утвореннями в незалежній Україні, які мають, як вже зазначалося, визначальний вплив на суспільно-політичну та духовно-культурну інфраструктуру держави.

Згідно твердження дослідника етно-політичних процесів О. Слободяна, розуміння держави не мислиме «поза традицією Церкви» [598, с. 32]. В даному

контексті під Церквою розуміється уніфікована християнська спільнота, яку прийнято називати «Київська церква». А відтак є необхідним синтез «традиції та ідеології і політики» [598, с. 33-34]. Одним із головних його завдань є віднайдення історично втраченої єдності Церкви, суспільства й держави.

У другій половині ХХ ст. у світі спостерігалась тенденція до посилення конфронтації «релігійного» та «політичного». Діалектика “протистояння-зближення” релігійно-конфесійного та політичного у системі державно-церковних відносин України, котрі неабияк впливали на динаміку православно-католицьких відносин, розхитували маятник у різні полюси: від повного абстрагування одне від одного до комунікації та співпраці у формі політизації релігії й сакралізації політичного.

Підтвердженням даної тези є результати дослідження Інституту соціального розвитку ООН «Influence of religion on politics», проведеного наприкінці 1990-х років. Згідно з ними, взаємовплив релігійних та державно-політичних чинників за «останні 20 років ознаменувався тенденціями посилення та взаємодетермінації у багатьох регіонах світу» [579]. Такі процеси як урбанізація, глобалізація, науковий раціоналізм, десекуляризація, соціальна мобільність та віртуалізація не змогли ослабити суспільно-політичних позицій релігії.

Після проголошення незалежності України спостерігався динамічний розвиток релігійно-церковного життя, посилювалась присутність Церков в соціальній, суспільно-політичній сфері, творилась нова політична реальність, базована на принципах: свободи совісті, свободи віросповідань, толерантності, плюральності. Відтак, все це дає підстави стверджувати про початки церковно-релігійного ренесансу в Україні.

Зі здобуттям незалежності дослідники церковної історії отримали доступ до архівних документів з грифом “таємно”, що дало можливість висвітлити особливості політики радянської держави щодо релігії, Церкви у період розпаду СРСР. Зокрема, дослідники державно-церковних, етнополітичних, етнорелігійних процесів початку 90-х років ХХ століття – О. Шуба, М. Рибачук, О. Уткін, В. Пашенко, Л. Филипович, В. Бондаренко, П. Панченко, В. Єленський, П. Косуха у

своїх наукових працях наголошували, що політика М. Горбачова у царині релігії була орієнтована на домінування і тотальну підтримку РПЦ, котра мала частково замінити монополію КПРС на світогляд і суспільне буття у період демократичних перетворень й зберегти цілісність СРСР вже у новому форматі – нового союзного договору, використовуючи РПЦ як політико-ідеологічний інструмент для збереження існуючого ладу [582; 583; 605; 626; 629, 656; 657; 659]. У той час комуністична влада усіляко намагалась дискредитувати, переслідувати національні українські церкви, котрі виступали духовним джерелом національно-культурного відродження, державницької ідеї та проголошення незалежності України. Доречним, з цього приводу, є висновки С. Головаценка, котрий наголосив на активній антикомуністичній агітаційній роботі віруючих православних та католицьких спільнот [345].

Відомий правозахисник, дисидент, співавтор Акту проголошення незалежності України Левко Лук'яненко у цьому контексті наголошував, що для тодішньої комуністичної влади найбільш небезпечним була перспектива об'єднання «більш національно свідомого Заходу зі Сходом», де не було б ворожнечі між православним чи католиком у їх радикальних вимогах національної незалежності України. Продовжуючи дану тезу, можемо ствердити, що, апріорі, процеси націо- та державотворення були покликані, якщо не зняти повністю, то принаймні мінімізувати міжконфесійну напругу в тогочасній Україні [486].

Суголосною твердженням Л.Лук'яненка була заява голови НРУ Івана Драча під час засідання Всеукраїнського з'їзду Руху, в якій зазначалося, що саме «Компартія роздовлює конфесійні тріщини, або закласти туди свою вибухівку і рознести вщент українську національну єдність» [371].

На зламі ХХ – ХХІ ст. посилювались етно-національні та релігійно-конфесійні трансформації, зростає зацікавленість держави процесами впливу релігійної свідомості на соціально-політичні й економічні фактори. Актуалізувались питання участі Церкви в політичному житті держави. Релігійно-церковні структури стали не лише суб'єктами, а й об'єктами політичного життя. Церква стає елементом

громадянського суспільства. Згідно із твердженням О.Слободяна “зادля примирення сучасної держави з Церквою та релігійною свідомістю виникає необхідність синтезу традиції (релігія) з ідеологією (політика) в культурі й цивілізації”. Без відповідного “синтезу”, на думку О. Слободяна, “подальший розвиток світової спільноти неможливий позитивно” [598, с. 31].

Інтегрованість релігійно-церковного чинника у процесі суспільного буття може бути органічною та оптимальною лише за умови реалізації у державній політиці принципів релігійної свободи. Водночас, як зазначає Л. Филипович «Україна далека від міжнародних стандартів як за розумінням, так і за реалізацією принципів релігійної свободи». Відтак, «та чи інша релігія детермінована конкретною соціокультурною ситуацією, яка враховує і час, і місце, і специфіку традиції, і особливості її сприйняття тою чи іншою спільнотою» [629].

Класичною методологічною основою державно-церковного зв'язку є біблійна теза Ісуса Христа “Тож віддайте кесареви – кесареві, а Богові - Боже” (Мт. 22: 15-21, Мк. 12: 13-17, Лк. 20: 20-26) [148]. Власне вона визначає парадигму розвитку державно-церковних відносин, формує теоретико-політичний постулат про “два царства” і в подальшому визначає формування механізмів державно-церковних відносин.

Християнська традиція, особливо у православно-католицькому конфесійному вимірі, володіє креативним потенціалом впливу на демократичні засади політико-державних процесів. Так, зокрема на думку О.Слободяна, простежується залежність між Церквою та політичною перспективою розвитку демократії. В даному випадку, в українському контексті слід враховувати актуалізовану православну традицію з латентним і явним католицьким субстратом, без цього оптимізація політичних процесів за допомогою релігійних чинників на сучасному етапі є неможливою [598, с. 28].

На нашу думку, специфіку православно-католицьких взаємин в суспільно-політичному контексті чималою мірою визначають доктринальні та канонічно-правові особливості православного та католицького бачення державно-церковних

відносин. У той час, коли православна традиція акцентує на «симфонії» між Церквою та державою, католицька церква обстоює тезу про підпорядкування державно-політичної інфраструктури релігійній владі (принаймі у теоретичному вимірі). Дані позиції екстраполюються на український релігійно-церковний контекст і хочемо ми цього чи ні, визначають особливості державно-церковної взаємодії в цілому і православно-католицьких відносин зокрема.

На динаміку розвитку сучасних православно-католицьких взаємин в Україні накладається цілий ряд зовнішніх чинників – суспільно-політичні, геополітичні, георелігійні, цивілізаційні, етно-національні. За час незалежності Україна утвердилась як поліконфесійна держава з широкою структурою віросповідань, напрямів, але особливе геополітичне та георелігійне розташування – на перетині цивілізаційних пластів-платформ, зумовило впливи на внутрішньорелігійне і внутрішньополітичне життя потужних церковно-ієрархічних центрів: Константинополя, Ватикану та Москви. Релігійно-церковна інфраструктура України розглядалась ними як об'єкт георелігійних зацікавлень, «канонічно-місійна територія», що не лише не сприяло оптимізації православно-католицьких відносин, але й посилювало залежність їхнього розвитку від державних чинників. В даному контексті, слід брати до уваги і критично оцінити відому тезу С. Хантінгтона про «цивілізаційний розлам» [631], який, на його думку, визначав специфіку державно-церковних відносин в цілому та православно-католицьких зокрема. Варто зазначити що С.Хантінгтон відносив Україну до межевої території, коли в країні існує одразу дві цивілізації – «розколоті». Розлам на його думку полягав у співіснуванні «слов'яно-православної» та «зхазідно-католицької» цивілізацій. Умовний кордон, на думку дослідника, проходив по східних районах Київської, Черкаської, пд. Вінницької обл. Подальша динаміка розвитку релігійно-церковного життя в незалежній Україні до певної міри заперечила та спростувала дану теорію і підтвердила своєрідну «дифузність» та взаємопроникність православного та католицького світів. Яскравим підтвердженням цього стало зближення православних та католицьких конфесій в Україні у часі суспільно-культурних трансформацій [631].

В добу незалежної України за сприяння влади спостерігалися спроби насадити та практично втілити російські культурно-ідеологічні моделі, логіка яких полягала в утвердженні т.зв. «спільної історії та культури», а відтак акцентувала на спільності території як єдиного просторового національно-культурного середовища. Така ідеологія привела до творення міфологеми «русского міра», яка чітко і недвозначно посягала на українську ідентичність та державно-територіальну цілісність, національну безпеку, розмивала національно-культурну автентіку українського духовно-культурного простору.

Внутрішніми чинниками, що визначають комунікаційну специфіку православно-католицького середовища, на думку В. Балуха, є: 1) патронат органів влади над окремими конфесіями; 2) правова розмитість меж активності церковних інституцій; 3) нечіткість законодавства щодо відповідності за його правопорушення з боку церков; 4) втручання закордонних релігійних центрів; 5) особисті позиції церковних ієрархів [298, с. 77-80].

Одним із найбільш показових прикладів державного впливу на православно-католицькі відносини були й залишаються проблеми реєстрації релігійно-церковних громад, реабілітації Католицьких та Православних (УПЦ КП, УАПЦ) Церков, реституції церковного майна.

Варто виокремити базові принципи, які визначають державно-церковні відносини в контексті розв'язання окреслених проблем: віротерпимість / нетерпимість з домінуванням однієї чи кількох провідних конфесій, релігій; свобода віросповідань (релігійна толерантність), коли релігії рівні між собою, а людина вправі сама вибирати той чи інший; свобода совісті (передбачає існування й невіруючих).

Дане питання слід розділити на дві площини: кількісно-статистичну та законодавчо-правову, практичне втілення яких розпочалося ще до проголошення незалежності України і повною мірою не розв'язане й до сьогодні, а навпаки, з плином часу обросло регіонально-політичним нашаруванням та правовими колізіями. Окреслений сегмент православно-католицьких відносин, на нашу думку, є чи не найбільш динамічним та проблемним у своїй суті, таким, що

постійно детермінується політичною волею, багатовекторністю і непостійністю національного політичного середовища. Підтвердженням цього є доволі архаїчний у практично-регуляційній та базово-нормативній царинах Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» прийнятий ще 23 квітня 1991 року. Хоча, як зазначає дослідник О. Сухий, на момент свого прийняття, цей Закон «відкрив широкі можливості для задоволення релігійних потреб людини, надав релігійним організаціям право на просвітницьку, добродійну виробничу та іншу суспільно-корисну діяльність». [146, с. 4]. Внесені до Закону поправки у 1990-х роках, хоч і оптимізували певною мірою міжконфесійний, зокрема, православно-католицький діалог, все таки, не змогли повною мірою зняти міжконфесійну напругу в державі.

Національно-релігійне відродження в Україні супроводжувалося стрімкою появою численної кількості релігійно-церковних структур, державна реєстрація яких була значною проблемою з огляду на уніфікацію їх у правах та статусному становищі. Державні структури, використовуючи недосконалість законодавчої бази, на перших порах у справі реєстрації православних та католицьких громад, керувалися радше власними конфесійними симпатіями та антипатіями, ніж відновленням історичної справедливості у справі статусного оформлення релігійно-церковної палітри України. Дана проблема найменшою мірою стосувалась конфесійних структур Українського екзархату РПЦ, які автоматично увійшли в українське релігійне середовище завдяки лобюванню з боку органів державної влади.

Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР 20 листопада 1989 р. оголосила про реєстрацію у встановленому законом порядку греко-католицьких громад [76], а право на легальне існування УГКЦ остаточно здобула після зустрічі М. Горбачова з папою Іваном Павлом II у грудні 1989 р. [186].

Тривале зволікання з вирішенням релігійних проблем, небажання рахуватися з вимогами віруючих забороненої, Греко-католицької та Автокефальної Православної Церков, викликало все більше невдоволення владою. Де-юре вона декларувала права віруючих, а де-факто гарантувати їх

дотримання не хотіла. Ситуація змінилася після заяви Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР від 30 листопада 1989 р. про реєстрацію громад греко-католиків. В ній зазначалось: «при умові безпосереднього дотримання конституції УРСР і законодавства про культу, греко-католики можуть користуватися всіма правами, встановленими законом для релігійних об'єднань в Українській РСР» [11; 28]. Ще до появи державних санкцій спостерігався процес стихійного виходу греко-католицьких громад з підпілля. Так, 29 жовтня 1989 р. настоятель храму Преображення ГНІХ (на той час один з найбільших у Західній Україні храмів РПЦ) – о. Ярослав (Чухній) оголосив віруючим, що «повертається до обряду Греко-Католицької Церкви», а також під час святої Літургії пом'янув Папу римського Івана-Павла II [273, с. 5; 282, с. 34]. Варто відзначити, що «жодних насильницьких дій не було, парафіяни підтримали свого пастиря», як згадують очевидці цих подій п. Ганна Мороз та п. Єва Бугель [268, с. 8-9; 282, с. 35]. Водночас, православні розцінили це як насильне захоплення храму. З цього часу, і упродовж 1990-х років, конфлікт між греко-католиками і православними (спочатку РПЦ, а потім УПЦ КП, УПЦ МП, УАПЦ), щодо розподілу храмів і церковного майна стрімко загострюється.

За даними дослідника релігійних процесів на Львівщині кінця 1980-х – початку 1990-х років О. Сухого зростає кількість міжконфесійних конфліктів, учасниками яких були здебільшого УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ, УПЦ. На той час, у регіоні домінуючою конфесією за кількістю парафій була була УГКЦ (1564 парафії); що складає 43 % від загальнодержавної кількості громад даної Церкви. УПЦ КП налічувала 455 парафій (11 %), УАПЦ – 376 парафій (30 %), РКЦ – 152 (14 %), УПЦ – 65 (0,5 %) [146, с. 14-15]. Така статистична сегментація конфесій була в цілому відсотково типовою для західних областей України.

Паралельно із УГКЦ про свої права заявили віруючі УАПЦ. На початку 1990 року більшість церков Західної України вийшли з-під юрисдикції РПЦ та перейшли в лоно УГКЦ та УАПЦ, які почали своє інституційне оформлення як конфесійні структури. Це, в свою чергу, загостило питання реєстрації громад та володіння храмами. Зокрема, в інформаційній записці Комітету держбезпеки

УРСР опублікованій 6 січня 1990 року, вказувалось, що в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях ускладнилися міжрелігійні відносини внаслідок спроб самоправного захоплення культових споруд РПЦ прихильниками греко-католицької церкви (близько 120 храмів). Особливо критичними були ситуації в Івано-Франківську, Львові, с. Мшани (Городоцький р-н), с. Відники і с. Оброшино (Пустомитівського р-ну), м. Стебнику [1-9; 16-18; 32; 36].

Безумовно, що під час «переходу» храмів від РПЦ до УГКЦ спостерігався в деяких випадках значний тиск з боку віруючих греко-католиків. Це було зумовлено запальністю та незворотністю процесів релігійного відродження. Водночас, не бракувало емоцій та некоректностей у ставленні до греко-католиків з боку РПЦ. Зокрема, у той час, офіційне видання РПЦ «Московський церковний вісник» називало греко-католиків «екстремістами...», які блокували собор в Івано-Франківську і вимагали видачі їм митрополита Макарія, щоб потім його розіп'яти на демонстраційній площі...» [263, с. 12]. Подібні заяви були не поодинокими.

Тодішній секретар ЦК КПУ Л. М. Кравчук, коментуючи такі конфліктні ситуації, зазначав, що «...проблема існує, і її вирішити потрібно, безумовно шляхом згоди і тільки закону, не допускати насильства, бути мудрим і терплячим, знати реальний стан справ...» [15; 50].

За сприяння органів державної влади впродовж 1988-1989 років на Львівщині було зареєстровано 751 релігійну громаду РПЦ [76, с. 8-9], яким було передано значну кількість до того закритих храмів. Отже, в процесі свого інституційного оформлення УПЦ як екзархат РПЦ відчувала суттєву владно-державна протекцію, а УГКЦ та УАПЦ у своєму становленні спирались на потужний ренесансний рух «знизу» – «Ініціативна група для захисту прав віруючих та церкви»; Комітет захисту УГКЦ, Українська греко-католицька спілка імені Андрія Шептицького, братство «св. Андрія Первозванного» [282; 283]. Саме ці структури стали осердям відновленого руху за громадянські та релігійні права в Україні.

Відродження структур РКЦ в Україні розпочалось у січні 1991 року (Львівська архидієцезія, Житомирська та Кам'янець-Подільська дієцезії), а на Закарпатті ще з 1989 року, коли «радянське керівництво дозволило, щоби парафіями краю опікувалися священники з Угорщини (зокрема приїхав кардинал Пашкаї Ласло)» [257]. Водночас, влада не змогла вплинути на юрисдикційність Мукачівської єпархії ГКЦ, яка безпосередньо підпорядковується Ватикану, Римському понтифіку, а не Главі УГКЦ.

Передача храмів релігійним громадам православних та католиків України розпочалась одразу ж після прийняття Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», вимога якого «забезпечити повернення у власність або передачу в безоплатне користування релігійним громадам культових споруд і майна» та указом Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 року № 125. Дані правові документи зобов'язували виконавчі органи на місцях передати конфесійним громадам культові будівлі, «які не використовувались або використовувались не за призначенням... організувати інвентаризацію церковного майна у фондах державних музеїв та архівів» [74; 101]. Хоча на практиці даний процес гальмувався місцевими органами влади – спостерігалось лобіювання певної конфесії, громади, ієрарха.

Недосконалість законодавства у царині регулювання державно-церковних відносин, непослідовність державної політики у цій сфері, геополітичні впливи на релігійно-церковне життя України призвели до того, що з початку 1990-х років змінюються суб'єкти православно-католицького конфлікту. УГКЦ вже не стільки антагонізує з РПЦ чи її складовою УПЦ, скільки з новоствореними православними церквами УАПЦ та УПЦ КП.

Оцінюючи православно-католицьке протистояння, голова Львівської обласної ради, відомий дисидент та правозахисник Вячеслав Чорновіл зазначав: «Шкода, що УАПЦ одразу ж зайняла таку гостру позицію щодо УГКЦ, й двічі шкода, що вони обидві обрали конфронтацію замість розумної релігійної дискусії» [280]. Таке твердження В.Чорновола було не безпідставним, адже, він

як Глава Львівської облради зініціював створення міжцерковної змішаної комісії (до якої увійшли представники УПЦ, УГКЦ та УАПЦ), котра, власне була покликана врегулювати міжконфесійні конфлікти в регіоні. Міркування й сподівання В.Чорновола, були у той час дещо утопічними, але й водночас цілком виправданими з огляду на загальне національно-культурне піднесення та державотворчі процеси. Продовжуючи, він стверджував: «Я вірю, буде суверенна українська держава – рано чи пізно народ прийде й до ідеї єдиної церкви... це буде церква, не залежна ні від Москви, ні від Риму, ні від Константинополя. Не знаю, як вона буде називатись, – може Українська християнська церква?» [280, с. 9-13]. Таке георелігійне та геополітичне дистанціювання підкреслювало, що питання державотворення безпосередньо пов'язувалось і з питанням єдиної Помісної Церкви. Обстоюючи ідею україноцентричності, проголошення незалежності України та творення єдиної Помісної Церкви В.Чорновіл наголошував, що «ідея єдності» для нього є абсолютна. [280, с. 9-13]

За твердженням дослідника етнополітичних процесів О. Шуби, міжконфесійні конфлікти початку 1990-х років мали “багатоплановий характер, виявляючи себе не лише на богословсько-ієрархічному та парафіяльному рівнях, а й носили політичне і національне забарвлення” [657, с. 142-154]. Аналізуючи витоковість релігійно-церковних, зокрема православно-католицьких конфліктів того часу, В. Бондаренко наголошував на їх значній заполітизованості та невизначеності позицій його учасників [315, с. 2-10]. Згідно опитувань, проведеного Інститутом філософії та політології НАН України у 1993 році, більшість респондентів серед головних причин міжконфесійних конфліктів називали некомпетентність місцевих органів влади, кризовий стан у державі та майнові претензії [379]

Вагомий вплив на міжконфесійну православно-католицьку комунікацію за сприяння державної влади, нехай і на регіональному рівні, мало проведення круглого столу між представниками конфесій 5 січня 1995 року на телеканалі ЛТБ (у м. Львові). Вперше в Україні зібрались для діалогу владики чотирьох українських Церков: архієпископ Львівський і Галицький Петро Петрусь

(УАПЦ), архієпископ Львівський і Сокальський Андрій Горак (УПЦ КП), єпископ протосинкел Львівської архієпархії Юліан Вороновський (УГКЦ), єпископ Львівський і Дрогобицький Августин Маркевич (УПЦ) [245]. Ця зустріч продемонструвала відкритість до діалогу, налаштованість ієрархів до оптимізації міжконфесійних відносин.

У міру загострення міжконфесійних конфліктів, змінювалась та еволюціонувала нормативно-правова база, яка повинна була витворити правове поле для злагодження релігійно-церковного протистояння. Її теоретичним підґрунтям є міжнародні нормативно-правові акти:

Загальна декларація прав людини 1948 р. (ст. 18, 19) [70], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. (ст. 19, 27) [87], Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин 1992 р. (ст. 2.1, 2.2, 4.2) [67], Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190 (1995 р.) [97], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [87]; Резолюція 36/55 ГА ООН «Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань» (1981 р.) [95], Конвенції про захист прав людини та засадничих свобод 1950 р. (ст. 9) [82] та інші Резолюції та Рекомендації ПАРЄ, серед яких доречно відзначити Рекомендація 1720 (2005 р.) «Освіта і релігія», Резолюція 1510 (2006 р.) «Свобода слова та повага релігійних вірувань», Рекомендація 1804 (2007 р.) «Держава, релігія, світське суспільство та права людини», Рекомендацію 1805 (2007 р.) «Святотатство, релігійні образи та ворожі висловлювання на адресу осіб у зв'язку з їхньою релігією» тощо. На значимості гармонічного співжиття Держави і Церкви наголошує також стратегічний документ Ради Європи – «Біла книга з міжкультурного діалогу», оприлюднена у травні 2008 року. Законодавство ж України передбачає звужену форму реституції, згідно якої повернення стосується «культових будівель та майна», а не всього майна, незаконно конфіскованого у Церкви, що суперечить відповідним рекомендаціям Ради Європи [308].

Проблеми реституції, реєстрації громад, набуття ними статусу юридичної особи, питання реабілітації та правонаступництва церковних спільнот

регулювались цілою низкою українських нормативно-правових документів та законодавчих актів, чільне місце серед яких посідають:

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 21 квітня 1991 року № 988-ХІІ (з доповненнями); Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 року № 125; Розпорядження Президента Л. Кравчука від 22 червня 1994 року «Про повернення релігійним організаціям культового майна» (до 1 грудня 1997 року); Конституція України 1996 р. (ст. 34, 35); Постанова Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям» № 137 від 14 лютого 2002 р.; Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав Церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 р.; Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» (1991 р.) [316].

Спроба держави врегулювати міжконфесієне протистояння була реалізована в грудні 1993 прийняттям доповнень до Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації», які надавали православним та католицьким громадам «право на почергове богослужіння в храмах з метою розв'язання церковних конфліктів». Пропонований державою механізм регулювання православно-католицьких конфліктів у формі почергового богослужіння без згоди на це громади, на жаль, не виправдав себе і виявився не ефективним, більше того, таким, що сприяв ескалації напруги. Про це йшлося у «Зверненні до Голови Верховної Ради України І.С.Плюща єпископату Української Православної Церкви та учасників Всецерковної наради» 1993 року [181]), а також доповнення №5461-VI від 16 жовтня 2012 року до Закону, за яким «релігійна організація визнається юридичною особою з дня реєстрації» [314]. Ці зміни викликали великий резонанс у церковно-релігійних колах (законопроект № 9690 «Про повернення об'єктів культурної спадщини релігійним організаціям» депутата-регіонала В. Горбала мав повернути у власність УПЦ Києво-Печерську та Почаївську Лаври –

викликав чимало дискусій в суспільстві. Проти передачі висловились і очільники УГКЦ, УПЦ КП, депутати Львівської та Тернопільської міських рад, учасники руху «Українські святині – українському народу» по усій Україні) [618].

Даний перелік нормативно-правової бази, що регулювала державно-церковні відносини є далеко не повним. Важливим у справі реформування українського законодавства про свободу віросповідання стало надання Держкомрелігії статусу Державного департаменту у справах релігій у складі Міністерства юстиції. Варто зазначити, що детальний науковий аналіз еволюції процесу становлення Державного органу у справах релігій в Україні присвятила Л. Владиченко. Виводячи його витoki з періоду СРСР, вона пропонує періодизацію та специфіку суб'єктивних чинників у процесі державної політики у сфері релігії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. [Див. дет.: 337]. Члени Комітету ПАРЄ (Р. Вольвенд та Х.Северинсен) у оціночному Пояснювальному меморандумі до Резолюції Ради Європи №1466 (2005 р.) стосовно Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» наголосили, що даний Закон «потребує суттєвого перегляду» [308]. А вже у 2006 р. було створено робочу групу з представників провідних релігійних конфесій, громадських організацій, відомих релігієзнавців та експертів у цій сфері [247]. Її члени наголошували на необхідності ухвалення Концепції державно-конфесійних відносин (напрацьований членами ВРЦіРО та за участі Центру Разумкова ще у 2003 році) та потребі утриматися від недостатньої міри вмотивованого внесення змін до чинного Закону. Попри певні недоліки Закон був чи не єдиним правовим механізмом та «джерелом справедливості», до якого апелювали релігійні структури на численних судових засіданнях, обстоюючи свої права. Так, за підрахунками Г. Друзенка, впродовж 2007-2010 років було зафіксовано щонайменше «560 справ, в яких позивачами чи відповідачами виступали релігійні спільноти» і апелювали до певних норм Закону [373]. Для локалізації конфліктів за підтримки органів державної влади, були побудовані понад 800 храмів (крім того станом на 1999 р. закладено будівництво ще 600 храмів для потреб православних та греко-католицьких громад) [379].

Аналізуючи правові засади і досвід державного регулювання православно-католицьких взаємин, Громадська рада українсько-американського бюро прав людини у документі «Релігійне питання в Україні. Принципи взаємовідносин між державою та церквою» від 1993 року, виокремила ряд положень, котрі повинні були оптимізувати релігійно-церковне життя. Зокрема, наголошувалося на необхідності враховувати спільні інтереси церков у соціальній та культурній сферах (захист родин і громадянського миру, подолання наркоманії та злочинності, застерігалося від штучного творення регіональних бар'єрів для Церков, окресленні ізольованих “місійних територій” якоїсь окремої Церкви. Експерти також зазначали, що методологічною засадою регуляції православно-католицьких відносин є теза про те, що «Церква, як духовна інституція не має політичних та географічних кордонів, а Держава, навпаки обмежує свою юрисдикцію територіальними кордонами та громадянством». Неприпустимою також проголошувалася практика протекціонізму «своєї церкви» і коректив релігійної ситуації “згори” [143].

На думку А. Колодного та Т. Ніколаюка, державна політика стосовно регулювання міжконфесійних взаємин базується на наступних принципах: «кожна людина має право сповідувати будь-яку релігію у прийнятний для неї спосіб; держава не втручається в законну діяльність релігійних організацій, надає їм у цьому всебічне сприяння; церква стоїть поза політикою, священнослужителі беруть участь у політичному житті на рівні з усіма громадянами; усі конфесії та віруючі рівні перед законом і мають право на рівний захист законом; право на свободу релігій, віросповідань; діяльність релігійних організацій підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом і необхідні в демократичному суспільстві; держава захищає права релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству; допомагає налагодженню релігійної терпимості та поваги між громадянами, які сповідують її, між віруючими різних сповідань та їх релігійними організаціями» [574].

Сучасні вітчизняні дослідники виокремлюють багато моделей державно-церковних відносин, які детермінують специфіку релігійно-церковного життя

вцілому та православно-католицький діалог зокрема. Серед них можна виокремити коопераційну або “партнерську”, в якій виділяють три види правового статусу релігійних організацій: державна церква, договірний чи консенсусний статус, статус офіційно визнаних (традиційних) церков / конфесій [408].

Оптимальною моделлю державної політики у сфері релігійно-церковних відносин є така модель, що базується на чотирьох чинниках: національні традиції, досвід, врахування сучасної конфесійної ситуації, вимоги міжнародного права. За твердженням С. Здіорука та В. Токмана модель державно-церковних відносин, повинна виявляти себе в реалізації наступних механізмів: легітимація державної церкви або віросповідання; узаконення статусу традиційних церков чи віросповідань; утвердження партнерського нейтралітету між державою та релігійними інституціями; санкціонування виваженого взаємовідокремлення релігійних організацій і держави [408].

Водночас, на нашу думку, такі механізми регуляції державно-церковних відносин є не зовсім прийнятними, оскільки засадничо ведуть до небажаного результату протегування державою якоїсь однієї конфесії, порушують паритетність релігійно-церковного середовища.

Важливу роль в регулюванні православно-католицьких відносин відіграли періодичні зустрічі Президентів України з ієрархами Церков, під час яких розглядались питання взаємин між Церквою і Державою, врегулювання конфліктів.

За сприяння Президента України Л. Кравчука 19-20 листопада 1991 р. в Києві відбулось проведення I Всеукраїнського міжрелігійного форуму, в якому взяли участь представники майже всіх традиційних релігійних конфесій України, на якому Президент передав на реконструкцію та ремонт храмів «25 млн. карбованців з арештованих рахунків КПУ» [398, с. 127]. Актуальною у питанні державно-церковних відносин була доповідь на форумі митрополита Філарета (Денисенка) в якій він закликав «не займатися проповіданням у «чужій отарі» та не допущення втручання світських сил у внутрішньоцерковне життя» [597]. У

контексті оптимізації державно-церковних відносин, знаковою була спроба створення у часи президенства Л. Кравчука між церковного органу – Ради релігій України [316, С. 22-26]. Практику періодичних зустрічей з очільниками Церков продовжив Президент Л. Кучма. Особливо вагомою була його зустріч з Главами 12-ти найбільших релігійних організацій України, що відбулася 15 березня 1996 року. Саме у ході цієї зустрічі Президентом було зроблено заяву про створення консультативно-дорадчого органу – Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій [77, с. 3].

Знаковою подією у релігійно-церковному житті України в часи президентства Л.Кучми став візит папи Івана Павла II у червні 2001 року. Слід віддати належне Президенту, котрий наважився запросити Главу Католицької Церкви і водночас Главу держави Ватикан в поліконфесійну країну, яка однак, позиціонувала себе як православна, і мала дуже не просту історію православно-католицьких взаємин. Візит понтифіка до України був першим на пострадянських теренах. Він піднімав авторитет нашої держави на міжнародній арені. Головне гасло понтифікату Івана Павла II «Не бійтеся!» [140], котре він часто повторював і в Україні, додало українцям снаги і впевненості у відстоюванні ними своїх громадянських прав і свобод, сприяло трансформації політичної свідомості, духовному оздоровленню суспільства.

Практика зустрічей державних очільників із лідерами Церков у форматі ВРЦіРО набула системного та періодичного характеру в часи президенства В. Ющенка. На цих зустрічах обговорювалися найбільш злободенні питання державно-церковних відносин та внутрішньорелігійного життя. Наслідком такого обговорення ставало створення спеціальних комісій, структур, які повинні були оперативно реагувати на загострення міжконфесійної ситуації. Водночас, за часів президенства В. Януковича такі зустрічі носили більш формальний, менш оперативно-дієвий характер.

Найбільш актуальними, як уже зазначалося, у справі державного регулювання православно-католицьких взаємин, були й залишаються наступні проблеми: значне розширення прав релігійних організацій на культурно-освітню

та благодійницьку діяльність; розв'язання питання передачі релігійних споруд з боку держави, врегулювання почергового користування ними; визначення більш досконалої системи реєстрації статутів релігійних організацій; унебезпечення, наскільки це можливо, релігійно-церковних структур від створення в них деструктивних квазі-релігійних спільнот (на кшталт «секти Догнала», «ковпаківців» в лоні УГКЦ, УАПЦ (о) П.Петруся та под.).

Неповнота українського законодавства відповідно до конфесійних запитів створює нормативно-правовий лабіринт для ефективного вирішення майнових суперечок православних та католиків України. Відсутність адекватного релігійного законодавства підтверджує тезу про те, що в українському політикумі існує певний брак розуміння потреб православних та католицьких конфесій.

Питання реституції церковного майна, експропрійованого в роки тоталітарного режиму на території України, й надалі залишається невирішеним, що створює об'єктивні передумови для обмеження соціальної активності Церкви (релігійних організацій) в Україні й стабільності правового становища її майна в умовах ринкової економіки. Під реституцією в українській, та й не тільки, релігійно-правовій традиції, здебільшого розуміється повернення Церкві незаконно відчуженого майна, тоді як у ширшому розумінні, природа реституції полягає у відновленні Церкви в правах загалом [533].

Перша спроба вирішити майнові конфлікти (приналежність храмів) між православними, греко-католиками та римо-католиками відбулась ще у 1990 році. Дане питання розглядалось Чотиристоронньою комісією [622] за участі представників Ватикану, УГКЦ, РПЦ, УПЦ, однак вимоги православної сторони були тоді неприйнятними для греко-католиків (Московський Патріархат відмовився повертати собор св. Юра (Львів) і визнати УГКЦ Церквою в юридично-канонічному аспекті).

22 квітня 2009 року уряд шляхом внесення змін до постанови Кабінету Міністрів від 9 серпня 2001 року №1005 “Про використання культових споруд – визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям” ухвалив рішення про надання у щорічне

використання Патріархії УАПЦ Андріївської церкви Національного заповідника “Софія Київська” для проведення богослужінь; 10 червня 2009 року внесено додаткові зміни для цієї постанови, які передбачали надання у щоденне використання Михайлівського собору – УПЦ КП та Успенського собору Києво-Печерської Лаври – УПЦ; 10 червня 2009 року Кабінету міністрів України ухвалив розпорядження № 619-р про передачу колишніх культових приміщень Римсько-Католицької Церкви, розташованих у м. Львові на вул. Винниченка, 30 у власність Львівської митрополії РКЦ [587].

Механізм реституції колишнього церковного майна на нашу думку має бути визначений окремим законом про реституцію та враховувати сучасні конфесійні реалії.

Ще однією зловбоденною проблемою в сучасному релігійно-церковному полі є справа реабілітації Церков. Певною спробою морального відшкодування та історичної сатисфакції в даному контексті був Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (17 квітня 1991 р.), яким, однак, були реабілітовані окремі особи, проте не вся Церква як інституція [73].

З вимогою реабілітації виступали не лише ієрархи, але й очільники держави. Так, у зверненні Президента Л. Кучми до Церков та релігійних організацій України від 11 червня 1999 року на засіданні Верховної Ради України наголошувалось на “необхідності морально-політичної реабілітації Церкви як суспільного інституту, що постраждав від тоталітарного режиму”. У виступі було засуджено політику насильства стосовно релігії, Церкви і віруючих [62]. Звернення Президента було сприйняте у церковному середовищі як акт покаяння влади й початок співпраці.

Неодноразово заявляли про необхідність повної реабілітації та реституції церковного майна православні та католицькі ієрархи. Остання така заява Глави УГКЦ Святослава Шевчука датована листопадом 2014 року. В ній, він акцентує на необхідності реабілітації не лише очолюваної ним Церкви, але й на відновлення прав «інших українських Церков, репресованих комуністичною владою» [156].

Не завжди об'єктивне та узгоджене з відповідними законодавчо-нормативними актами втручання держави у православно-католицькі відносини привело до регіонально-конфесійної локалізації даних церковних структур. Умовна лінія православно-католицького «розламу» визначалася внутрішньополітичними, геополітичними та георелігійними аспектами, такими як, мовне питання, історична пам'ять, політичні пріоритети, цінності, «ідея панславізму», «руського міра», «духовних скрепов православ'я», «православного сепаратизму». Було сформовано біполярний політично-конфесійний простір держави, до якого входили україноцентричні, національно-державницькі – УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ, РКЦ (дана спільнота хоча стереотипно вважається космополітичною, інколи «польською» проте в останнє десятиліття виразно демонструє проукраїнську, державницьку позицію.) та орієнтована на ідею «руського міра» та «панславізму» УПЦ. Підтвердженням вище зазначеного є теза проф. В.Єленського про те, що “між конфлікуючими сторонами проведено демаркаційну лінію й створено буферну зону” [379].

Міжконфесійне протистояння за відсутності стримувальних важелів з боку держави може призвести до серйозних конфліктів, оскільки релігійні почуття наділені великою вибуховою силою, якщо ця сила спрямовується в русло протистояння та конфронтації. З огляду на це у 1990-х роках державні чинники ініціювали проведення ряду заходів, котрі, на їхню думку, повинні були вплинути на динаміку перебігу міжконфесійних конфліктів, створити спільне поле для діалогу та почати процес примирення ворогуючих сторін.

Важливе значення у вирішенні міжцерковних конфліктів мав Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах, прийнятий 21 липня 1997 року з ініціативи глав та представників конфесій у присутності Президента України (учасників «круглого столу» з проблем церковно-державних відносин в Україні). Меморандум відкритий для підписання іншими Церквами і релігійними організаціями України.

В даному документі представники християнських конфесій України, «усвідомлюючи складність церковно-релігійної ситуації в Україні та визнаючи, що протистояння між окремими християнськими конфесіями сягає іноді форм відкритого конфлікту із застосуванням сили», засудили будь-які прагнення використовувати міжконфесійні конфлікти у певних політичних чи майнових інтересах [130, с. 25-32]. Духовні лідери зацентували на необхідності надання Церквам права на самостійне і вільне вирішення внутрішніх проблем. Меморандум декларував наступні рішення:

« - не припускатися використання будь-яких силових дій у вирішенні та врегулюванні міжконфесійних проблем, особливо таких, що стосуються церковного майна;

- вирішувати всі спірні питання виключно шляхом переговорів відповідно до законів держави та по-християнськи на основі взаємоповаги і терпимості;

- не звертатися до влади з метою здійснення незаконного тиску на іншу релігійну громаду чи Церкву;

- не допускати висловлювань, особливо в засобах масової інформації, в дусі ворожнечі, національної і конфесійної нетерпимості, ... утримуватися від образливих і зневажливих заяв» [130, с. 25-32].

Прикметно, що було оголошено «абсолютно неприпустимими насильницькі захоплення храмів» і заявлено, що «не може зватися християнином той, хто піднімає руку на священнослужителів і вірних інших конфесій, прикриваючись іменем Божим або державними інтересами» [130, с. 25-32].

Водночас, ієрархи Церков висловили сподівання, що органи влади «виконуватимуть свій конституційний обов'язок і забезпечать для всіх релігійних організацій рівноправність та дотримання законів і виконання судових рішень» [130, с. 25-32].

Меморандум було підписано Володимиром (Сабоданом), митрополитом Київським і всієї України (УПЦ); Петром (Петрусем), митрополитом Львівським і Галицьким (УАПЦ); Філаретом (Денисенком), патріархом Київським і всієї Руси-України (УПЦ КП); Димитрієм (Яремою), патріархом Київським і всієї України

(УАПЦ), Любомиром Гузарем, єпископом-помічником з делегованими правами глави УГКЦ; Маркіяном Трофим'яком, єпископом, генеральним вікарієм Львівської архідієцезії (РКЦ), а також очільниками протестантських Церков. Варто зазначити, що ця подія започаткувала практику підписання меморандумів між Главами Церков та органами державної влади (Меморандум про співпрацю ВРЦіРО, Мінінформу та Держкомрелігій щодо висвітлення засобами масової інформації проблем релігійно-церковного життя (1998 р.) [128], Меморандуми про співпрацю з МОН [129], з Міноборони України [246], з МОЗ [246] та ін.)

Прийняття Меморандуму дало поштовх налагодженню православно-католицьких відносин на локальному рівні, стало рубіжним етапом у їхньому розвитку. Так, під егідою управління у справах релігій Львівської ОДА у 1997 р. відбулася міжконфесійна нарада, в якій взяли участь владика Андрій Горак єпископ Львівсько-Сокальської єпархії УПЦ-КП, Макарій Малетич єпископ Львівський УАПЦ, Маркіян Трофим'як єпископ-помічник Львівської архідієцезії РКЦ; отець-канцлер Мирослав Максимович (УАПЦ), о. Володимир Білоблоцький в. о. канцлера Львівської архієпархії УГКЦ, о. Андрій Ткачов, єпископ Августина Маркевича (УПЦ) та диякон Тарас Дмитрик (УАПЦ). Учасники зустрічі вирішили утворити міжконфесійний робочий комітет, до якого, окрім представників облдержадміністрації, увійшли церковні ієрархи.

Така ж практика була запроваджена в інших областях. Так, зокрема, 2 вересня 1997 року представникам найбільших релігійних конфесій Івано-Франківської області – УАПЦ, УГКЦ, УПЦ-КП, УПЦ-МП – вдалося досягнути домовленості щодо усунення основної причини міжконфесійних конфліктів - використання спірних релігійних споруд, які знаходяться в державній власності [100, с. 25-32.].

У вересні 1997 року в Києві відбулася прес-конференція єпископа УГКЦ Л. Гузара, на якій піднімалося питання співпраці з українськими православними конфесіями. Глава УГКЦ підкреслив, що у греко-католиків є велике бажання співпрацювати з Українською Православною Церквою і Київського і Московського патріархатів, але на сьогодні, за його словами, «ще не налагоджено

нормальних шляхів комунікації, механізм співпраці зараз лише формується» [153, с. 12].

Державні структури після прийняття Конституції України (28 червня 1996 року) та Меморандуму про несприйняття силових дій (21 липня 1997 року), відмовилися від негативної практики прямого волюнтаристського втручання у православно-католицькі відносини. У 1997 році в зв'язку зі зміною керівництва Держкомрелігій було проведено нову ревізію “гарячих точок” міжконфесійних конфліктів: 85 % з них – це населені пункти у яких міжконфесійний конфлікт був історично складеним (23 в Закарпатті, в 17 ситуація була “дуже гостра”; 79 – на Тернопільщині (11 - “дуже гостра”), 157 (23) – на Івано-Франківщині, 125 (73) – на Львівщині). У 75 з 80 «конфліктних» населених пунктів Тернопільської обл. православні не допускали греко-католиків, але були й випадки, що православні дозволяючи почергове богослужіння з часом витіснялися греко-католиками (грудень 1992 р., Львівська обл. – 72 населенні пункти) [329]. Як наслідок, впродовж 1997-98 рр. кількість осередків православно-католицького протистояння суттєво зменшилась. Перестала бути актуальною і практика почергових богослужінь, оскільки з часом релігійно-церковні структури розбудовуючи свою інфраструктуру, змогли спорудити чимало храмів. Тим більше, що норма Закону передбачала передачу державою культової споруди для здійснення почергових богослужінь, як за згодою, так і, в разі її відсутності, без згоди релігійної громади (ч. 3, ст. 17) [74]. Водночас, залишалось каменем спотикання проблема «повернення майна у власність» та процедура передання його у безоплатне користування. Неврегульованість даного питання породжувала велику кількість судових процесів [373].

На зустрічі з церковними ієрархами та главами Церков та релігійних організацій у 1999 році Президент Л. Кучма наголосив на необхідності врегулювання конфлікту у 350 населених пунктах держави [78, с. 25-26]. І вже у 2002 р. Держкомрелігій звітував про наявність лише 97 міжконфесійних локальних міжцерковних протистоянь (Тернопільська обл. – 28, Львівська – 22, Івано-Франківська – 19, Чернівецька – 10, Закарпатська – 13, Волинська -1)

[528]. Така динаміка міжконфесійних конфліктів у другій половині 1990-х років та тенденція до зменшення кількості правопорушень законодавства про свободу совісті дає право визначити їх як “дрібні церковні справи” (1992-1993 – близько 500 правопорушень в рік, 1994 – близько 250, 1996 – 200, а 1998 – 127, 1999 – 109, 2000 - 129) [79-81; 444, с. 30-32].

На початку 2000-х років головною причиною православно-католицьких конфліктів згідно з опитуванням Українським центром економічних та політичних досліджень 23% респондентів називали майнові конфлікти, 39 % - прагнення до влади з боку церковних ієрархів, 20 % – політичні причини [375].

Ілюстрацією механіки та природи, «своєрідної методології» православно-католицького конфлікту можуть бути, зокрема, рішення Коломийської міської ради про реставрацію Свято-Благовіщенського храму (УПЦ) від 20 травня 2009 року з подальшою передачею його УГКЦ. На думку одного із ієрархів УПЦ єпископа Івано-Франківського і Коломийського Пантелеймона (Лугового) “такі дії місцевих органів влади на підтримку тільки однієї конфесії суперечать нормам Конституції й чинного законодавства України” [530]. Цікавим є й той факт, що єпископ поряд із зверненням до Глав конфесій (УГКЦ, УПЦ КП та УПЦ) звернувся й до світської влади Президента та Прем’єр-міністра України, а також, як це не парадоксально, хоч і дуже знаково, до Посла Російської Федерації в Україні. Водночас, варто зазначити, що УГКЦ, як зазначав директор інституту вивчення релігії в країнах СНД і Балтії (Москва) М.Мітрохін, претендувала винятково на ті храми, які належали їй до 1946 року за «правом традиції» (наприклад, у Мукачеві єпархіальна резиденція православних 1920-х; Свято-Георгіївська Церква у Львові) [281].

За «правом традиції» осердя «русского міра» на західноукраїнських теренах, «бастіон православія» – Почаївська лавра юрисдикційно колись належала чернечому чину василіан (УГКЦ). Представники цього згромадження «ніколи не відмовлялися від святині, неодноразово зверталися до влади з проханням про повернення». Однак, зреалізувати свої права на володіння монастирським комплексом вони так і не змогли через низку георелігійних

причин та небажання влади вирішувати це питання в рамках правового поля, «відновлювати законність та справедливість» [618].

Ієрархія УПЦ / РПЦ пропонувала власні схеми розв'язання конфліктів навколо «храмової юрисдикції» 1990-х роках. Питання належності храму в кожному окремому випадку мало вирішуватись на користь більшості громади, тоді коли меншість забезпечували іншим приміщенням. Або ж більшість і меншість практикували почерговість богослужінь. Дана практика, започаткована у 1990-х роках, виявилася актуальною і сьогодні. Так, мають місце почергові богослужіння в Закарпатській області (с.Великі Лази) [309], підпільно – у Криму та на окупованих територіях.

Останнім часом предметом жвавого обговорення в релігійно-церковному та національно-культурному середовищах є ідея відбудови Десятинної церкви у Києві, з якою виступили незалежно один від одного очільники УГКЦ та УПЦ, УПЦ КП. Відновлення храму передбачало, на думку Патріарха Святослава, практику почергових богослужінь [619], оскільки дана «церква була свідком єдиного християнства і єдиної помісної церкви в Україні» [617]. У свою чергу Глави УПЦ та УПЦ КП вважали за необхідне відновлення Десятинної церкви виключно у власному підпорядкуванні.

Взаємини УГКЦ та меншою мірою РКЦ з православними конфесіями на Сході та Півдні країни характеризувалися напруженістю та конфліктністю. Мали місце випадки прямого тероризування греко-католицьких парафій з боку представників Московського патріархату. Влада створювала перешкоди на шляху реєстрації громад греко-католиків у Криму. Прикладом була «Ялтинська епопея» пошуку землі під будівництво греко-католицького храму, а також тривале протистояння римо-католицької та православної (УПЦ) громад за право володіння храмом св.Климента у Севастополі, який колись належав РКЦ [584]. В свою чергу, мали місце локальні конфлікти між УПЦ та УГКЦ і в західних та центральних областях. Зокрема, в с. Мала Вільшанка (храм Архистратига Михаїла), храм Різдва Христового м. Біла Церква та м. Хмільнику (храм св. Івана Богослова) [318].

Природа міжконфесійних конфліктів, на думку соціологів, визначалася наступними причинами та мотиваціями: боротьба за право володіння культовими спорудами і майном – 88%, втручання політичних партій і громадських організацій – 60%, некомпетентність місцевих органів влади – 56%, загальна криза і поширення беззаконня – 36%, прагнення залучити віруючих інших церков – 32% [579].

На початку 2000-х років влада всіляко намагалась підтримувати конфесійну більшість, а в зонах конфесійної напруги – конфесійну меншість. Так, у Львівській обл. греко-католикам, станом на 2001 р., передано у власність 79% храмів де здійснюються богослужіння, а православним – 73%; Тернопільська обл. – 85% і 27 %; Ів.-Франківська обл. – 93% і 8,4% відповідно [579].

Важливу роль у розвитку православно-католицького діалогу відігравав, як вже зазначалося суб'єктивний чинник. Очільники держави, беручи до уваги важливість взаємозв'язку релігійного та політичного, високий рівень довіри суспільства до Церкви [579, с. 40], авторитет останньої, змушені були коректувати взаємини найбільших християнських конфесій в державі. Така корекція дуже часто виявлялася у прагненні гомогенізації релігійно-церковного середовища, або неприхованій підтримці конфесійної більшості, але в обидвох випадках кінцевим результатом такого ставлення була легітимація політичної влади.

Своєрідним віддзеркаленням впливу очільників держави на державно-церковні відносини в цілому, і православно-католицькі відносини зокрема є практика інавгурації Президентів. Вона демонструє пріоритети влади у сфері церковної політики, які в свою чергу, визначають специфіку впливу держави на перебіг, динаміку православно-католицьких відносин.

І хоча Президент, як інститут влади, не має права публічно підтримувати ту чи іншу конфесію, проте як людина з певними релігійними переконаннями і в силу історично складених традицій, він все-таки виявляє певні конфесійні гравітації. В роки незалежності поширилась практика відвідин керівниками держави церковних богослужінь з нагоди державних та релігійних свят, масових

заходів за участі представників духовенства, яку умовно можемо назвати «політичним воцерковленням». В той час як інавгураційна процедура Президента Л. Кравчука не містила скільки-небудь виразної «сакральної легітимації», то в часи Л. Кучми, В. Ющенко, В. Януковича, П. Порошенка спостерігаємо амплітудне конфесійне коливання, виявом якого є участь в інавгураційних урочистостях ієрархів православних, католицьких конфесій та інших релігійних структур, або ж вибіркова присутність однієї конфесії.

Під час інавгурації президента В.Януковича демонструвалась відкрита фаворитизація УПЦ та РПЦ. Саме патріарх РПЦ Кирил очолив молебень з нагоди вступу на посаду Президента України в Києво-Печерській Лаврі. На нього не було запрошено представники інших Церков та релігійних організацій. На той час вперше було порушено усталену традицію символічної “легітимізації” влади від усіх релігійних організацій, так званий релігійний “толерантний протокол”. Представники інших конфесій були запрошені лише як свідки на урочисте засідання Верховної Ради.

Безпосереднім втіленням маніфестованих в ході інавгураційних процесів виявів прихильності до Церкви та релігії стала діяльність Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) та її комунікація з органами державної влади. Основне завдання ВРЦіРО, створеної за ініціативи урядових чинників у грудні 1996 року, зводилось до сприяння міжконфесійному взаємопорозумінню та злагоді. До складу Ради входили 19 Церков і релігійних організацій (в тому числі представники УАПЦ, УПЦ МП, УГКЦ, УПЦ КП, РКЦ) [125]. Дана структура приймає рішення на основі консенсусу, відтак її діяльність є для нас одним із найбільш репрезентативних та об’єктивних джерел інформації про динаміку православно-католицьких відносин. У даному контексті, варто також зазначити, що 2 грудня 2003 року було утворено ще одну міжконфесійну структуру – Наряду представників християнських Церков України, метою діяльності якої, подібно до ВРЦіРО проголошувалося духовно-моральне оздоровлення суспільства, налагодження діалогу між Церквами та співпраця з органами влади. На думку вітчизняних дослідників О.Зайця та Ю.Решетнікова,

створення даної інституції носило ситуативний характер і було покликане позбавити Церкви надмірної залежності від Держкомнацрелігій (особливо в контексті прийняття змін до ЗУ «Про свободу совісті ...» у 2002-2003 роках та виборчих баталій 2004-2005 років) [581]. Православно-католицьке середовище у форматі Наради було репрезентоване лише УГКЦ, РКЦ, та УПЦ КП, а відтак, менший представницький склад даної структури не може відобразити усієї повноти та динаміки перебігу православно-католицького діалогу в Україні. Тому, діяльність ВРЦіРО в контексті даної дослідницької теми видається нам більш пріоритетною.

Серед важливих документів, які прийняті за участі Православних та Католицьких Церков і, відтак, регулюють відносини між ними, варто виокремити Меморандум про співпрацю з МОН України, Меморандум про співпрацю ВРЦіРО, та Держкомрелігій щодо висвітлення в ЗМІ проблем релігійно-церковного життя (квітень, 2000 р.).

Останнім часом ВРЦіРО зайняла провідне місце у сфері налагодження міжконфесійного діалогу в Україні. Оскільки до даної структури входять всі без винятку православні та католицькі ієрархи то як зазначають дослідники сучасних релігійних процесів, “рівень діалогу, співпраці та досягнутих домовленостей у межах цього консультативно-дорадчого органу є прикладом найбільшого суспільного порозуміння у релігійному сегменті” [322]. В межах ВРЦіРО відбуваються зустрічі, спілкування та діалог глав та представників Церков, що сприяє побудові толерантних та партнерських відносин у релігійному середовищі України. Починаючи з 2005 року ВРЦіРО вийшла з під опіки Державного комітету у справах релігій.

Прикладом плідної та ефективної співпраці УПЦ КП, УГКЦ в межах ВРЦіРО стала задекларована ними у кінці 2006 року спільна позиція щодо проекту Закону України «Про свободу совісті...» та заклик до політичного проводу держави схвалити Концепцію державно-конфесійних відносин. Даний документ засвідчує можливість співдії православних та католицьких конфесій в Україні з метою оптимізації релігійно-церковного життя. Водночас, на думку

В. Перевезія даний законопроект має надто «гострий конфлікт інтересів суб'єктів між якими має бути врегульовано спірні питання», а ними й надалі залишаються: проблема реституції церковного майна, питання здобуття релігійними об'єднаннями статусу юридичної особи, протиріччя навколо питання суспільної місії релігійних організацій [552].

У березні 2011 року за участі Мінкультури, Держкомнацрелігій, членів Секретаріату ВРЦіРО, експертів Інституту релігійної свободи було створено Робочу групу з підготовки законопроектів у сфері свободи совісті, яка вкотре напрацьовувала нову редакцію Закону України «Про свободу совісті...» та законопроект «Про повернення культових будівель релігійним організаціям». Представники Робочої групи наголосили на недоліках чинного законодавства, яке «омінає питання повернення Церквам предметів релігійного вжитку та не пропонує жодних компенсаційних механізмів», акцентувалося на складних суспільно-політичних умовах, які унеможлиблюють створення нової редакції Закону [569].

Ще одним, окрім створення ВРЦіРО, виявом державного впливу на міжконфесійні відносини стали спроби витворити єдину Помісну Церкву. Дані ініціативи Президентів та політиків жодним чином не враховували богословсько-догматичної, канонічно-правової специфіки об'єднавчого процесу, а були продиктовані винятково практичними мотиваціями. На думку ініціаторів створення Помісної Церкви, така релігійна церковна структура трактувалась як невід'ємний атрибут, інститут суверенної держави [403].

Впродовж всього періоду незалежності України державна влада, з різними акцентуваннями періодично виступала з ідеєю створення єдиної Помісної Церкви. Дані заклики не завжди викликали однозначну реакцію як в середовищі суспільства, так і в церковних колах. У Верховній Раді України неодноразово подавались законопроекти, звернення, відкриті листи з вимогою внесення змін – визнати канонічну роль Православ'я в Україні, що в свою чергу створило б державний протекціонізм владної конфесії стосовно інших конфесій (релігійних

організацій) і суперечило б не лише чинному законодавству, а й логіці історичної правди.

В одних випадках, ця ідея моделювалася винятково на православне середовище, в інших – до даного «проекту» пропонувалося залучити Греко-Католицьку Церкву, в такому випадку розуміння Помісної Церкви ототожнювалось, на нашу думку, з поняттями «національна церква», «Церкви «Київської традиції», «традиційні церкви», «україноцентричні». Така Церква, не повинна б була претендувати на статус Церкви всієї нації, чи національно-державної Церкви. Чільне місце в теоретичному обґрунтуванні даної моделі мала ідея «українського екуменізму», розвинута у другій половині ХХ ст. представниками української еміграції як форма протесту проти ліквідації УГКЦ та УАПЦ радянською владою.

Цілком очевидним є те, що створення гомогенного конфесійного середовища, втіленням якого мала стати єдина Помісна Церква, було питанням державної ваги та національної безпеки, що пояснює й виправдовує активну участь державно-політичних чинників у цьому процесі. Однак, на думку Н.Кочан, існує певна небезпека трансформації протегованого державою екуменічного об'єднання в «тоталітарну ідеологію»[462].

Першим з ініціативою створення єдиної Помісної Церкви виступив президент Л.Кравчук, вибори якого проходили під гаслом «незалежній Україні – незалежну Церкву». Він бачив створення такої конфесійної структури «через об'єднання УПЦ та УАПЦ» [463]. Під час церемонії перепоховання Й.Сліпого у Львові в серпні 1992 року Л.Кравчук заявив про те, що «у незалежній державі й Церква повинна бути незалежна від зовнішніх релігійно-політичних центрів» [63]. Адміністрація Президента у церковних питаннях зробила ставку «не на малочисельні проукраїнські церковні інституції, а на потужну й найчисельнішу Українську Православну Церкву, підпорядковану Московському Патріархату» й творення у подальшому «державної» Української Православної Церкви [525].

Натомість Президент Леонід Кучма, за першої каденції відмовився від державної підтримки УПЦ-КП та ліквідував Раду у справах релігій, а в часи

другої каденції, особливо у 1999-2000 роках, у ході святкування 2000-літнього ювілею Християнства, наголошував на необхідності створення єдиної Помісної Церкви [482; 501]. Однак, згодом уряд Л.Кучми поступово відмовився від таких ініціатив і намагався витворити паритетно-рівноцінні умови для розвитку поліконфесійного релігійно-церковного середовища.

Проте виразниками ідеї єдиної Помісної Церкви в 90-х роках ХХ ст. були не лише Президенти, але й чимало політичних та державних діячів. Так, на основі цієї ідеї було створено ряд суспільно-політичних об'єднань та рухів. Зокрема, в грудні 1992 року група депутатів Верховної Ради України написали заяву «на захист українського православ'я», а у квітні 1997 року було створено об'єднання «На захист прав канонічного українського православ'я» (54 депутати) [68]. 19 жовтня 1997 року утворилося нове депутатське об'єднання «За Помісну Православну Церкву» (34 депутати) під гаслом: «Не може бути незалежної держави, без єдиної Церкви». Основне завдання, яке ставила перед собою ця депутатська група полягало в «об'єднанні всіх українських традиційних Церков за два етапи: спочатку досягнення єдності трьох українських православних Церков, а потім – поєднання об'єднаної Церкви з УГКЦ» [480].

Прикметно, що вже станом на 1997-1998 роки у схемах творення єдиної Помісної Церкви як фігурант починає виступати Українська греко-католицька церква, якої до того часу «не помічали», з огляду на православно-католицькі конфлікти та проблеми внутрішньоцерковної ідентичності. І лише після прийняття Меморандуму 1997 року та заяви кардинала Л.Гузара про те, що очолювана ним церква є Церквою «Київської традиції» (1998 року), УГКЦ почала розглядатися як повноправний суб'єкт у схемі творення Помісної Церкви [153].

У грудні 1996 року було засновано громадську організацію «Фундація духовного єднання України» (М.Кравець), яка виступила з ідеєю «створення Єдиної Автокефальної Помісної Православної Церкви Українського Патріархату (ЄАПШЦ УП) на канонічній основі» [126]. У жовтні 1997 р. Фундація (М.Кравець та В.Брюховецький) та голова Держкомрелігії В.Бондаренко на аудієнції у Константинопольського Патріарха Варфоломія I представили вище згаданий

“об’єднавчий проект”. Наступним кроком стало Звернення очільників Фундації до глав чотирьох українських традиційних Церков митрополита Володимира, патріархів Філарета, Димитрія, Мирослава-Івана з пропозицією призначити своїх представників до складу робочої групи для розробки програми конкретних дій об’єднавчого процесу та регулярно (щоквартально) збиратися в Раді Церков разом із Держкомрелігії та Фундацією для розгляду проектів поєднання українського православ’я” [126]. Саме тоді визріла ідея скликання Всеукраїнського православного помісного Собору. На Звернення відгукнулися лише УАПЦ, УПЦ КП та УГКЦ. Для реалізації об’єднавчого процесу представники Фундації намагалися залучити не лише громадсько-політичні та церковно-релігійні кола в Україні, а й закордону. Напротивагу об’єднавчим намірам УАПЦ, УПЦ КП та УГКЦ у червні 1998 року під егідою УПЦ та Всеукраїнської громадської організації “Православна Україна” було прийнято “Звернення до православного народу України”. Митрополит Володимир (Сабодан) УПЦ-МП виступив із засудженням діяльності Фундації, як такої, що веде до “дезорганізації українського народу” і є проявом “втручання держави в справи Церкви” [126].

У жовтні 1998 року Фундація прийняла Концепцію державно-церковної політики України, в якій висловлювались доволі утопічні, а тому й не життєздатні на той час ідеї (державу мав очолювати православний президент, «відносини між Державою і Церквою мають творити таку ж гармонію, як душа з тілом» [126].

Попри участь УАПЦ в об’єднавчих процесах, один із її ієрархів архієпископ Ігор (Ісіченко) обстоював думку про необхідність творення єдиної Помісної Церкви як органічної ініціативи «знизу», координування держави цими процесами називав “відбитком тоталітарного способу мислення”[415].

Глава УГКЦ Любомир Гузар не відкидав можливості створення в Україні єдиної Помісної Церкви, проте наголошував, що в Україні вже є одна, правда, поділена, «єдина церква Володимирівського хрещення» [673].

Офіційну позицію РКЦ щодо об'єднавчих тенденцій в Україні висловив у 2002 році на конференції «Свобода релігії і національна ідентичність» Голова Папської Ради сприяння єдності християн, кардинал Вальтер Каспер. Він заявив: «Держава не має ніякої компетентності у справах релігій; вона не може і не має права втручатися у сферу релігії». Контекст даної владної ініціативи кардинал обмежив жорсткими рамками, зазначивши, що не може йти мова «ні про державну церкву, ні про церковну державу, а про вільну церкву у вільній державі» [434].

Європейський Суд з прав людини неодноразово закликав європейські держави у питаннях реєстрації релігійних громад не практикувати насильного об'єднання релігійних спільнот під єдиним проводом» [372]. Ця рекомендація є важливою у контексті намагань державних чинників ініціювати та впливати на створення Помісної Церкви.

Думку церковних очільників про неприпустимість насильного творення єдиної конфесійної структури, а також стурбованість такими намаганнями висловлювали також сучасні філософи та релігієзнавці. Так, зокрема Сергій Кримський наголошував на неприпустимості «зведення всіх конфесій в одну», оскільки це призведе до створення сили, яка нав'язуватиме державі свою політику. Більше того, створення однієї церкви, на думку мислителя, може бути проведене «тільки насильницькими методами», і становитиме загрозу демократичному розвитку суспільства. Розвиваючи свою думку про дану проблему, С.Кримський доволі різко застерігає від «спекуляцій... на суперечностях між католицизмом, православ'ям і протестантизмом в політичних цілях» [466, с. 245].

Події «Помаранчевої революції» мали позитивний вплив на оптимізацію православно-католицьких відносин – все частішими стають зустрічі ієрархів з першими особами держави та спільна участь в важливих суспільно-політичних акціях; створюються Робочі групи при відомствах, міністерствах, органах виконавчої влади до яких залучаються представники Церков; започатковується

щорічна екуменічна «Молитва за Україну» з першими особами держави та представниками ВРЦіРО.

Революційній події каталізували процеси творення громадянського суспільства, а відтак ідея створення єдиної Помісної Церкви набуває по-новому актуального звучання. На різних рівнях та стартових майданчиках (вперше з залученням новітніх медіа ресурсів) організуються круглі столи, форуми, конференції, створюються блоги. Тим самим дана ініціатива набирає великого резонансу у державно-політичному житті країни. Її реалізації сприяв перебіг релігійно-церковного життя: стабілізувався стан православно-католицьких відносин в Україні, на другий план відійшли конфесійно-майнові конфлікти, відтак основні параметри міжконфесійної комунікації були переведені у площину створення єдиної Помісної Української Церкви.

За часів президентства В.Ющенка об'єднавчі процеси в церковній площині стосувалися більшою мірою православних конфесій, в той час як УГКЦ залишалася осторонь. Хоча, ставлення Президента до греко-католиків і їхньої Церкви було як ніколи за часи незалежної України лояльним та шанобливим. Підтвердженням цього є гучна заява В.Ющенка про те, що УГКЦ була і залишається «опорою нації» [367].

Водночас, спостерігаємо певну непослідовність релігійно-церковної політики В.Ющенка наприкінці президентської каденції. Так, зокрема, у ході святкування 1020-ліття Хрещення Руси-України (липень, 2008 року) йому не вдалося консолідувати Православні та Католицькі Церкви до спільної участі в урочистостях, які проходили на державному рівні. Оскільки на святкування було запрошено Константинопольського патріарха Варфоломія I та Московського патріарха Алексія II, то цілком очевидно, що в урочистостях не могли брати участі представники УГКЦ та РКЦ (останні навіть не були включені до складу оргкомітету). Така ситуація виразно продемонструвала неспроможність влади вирішити проблему православно-католицького порозуміння.

У даному контексті знаковою та резонансною є заява предстоятеля УГКЦ Святослава (Шевчука) про те, що «християни вчинили гріх проти екуменізму»,

полишивши справу церковного єднання «на дипломатів та політиків». На його думку, саме ієрархи та духовенство повинні постійно говорити «про єдність між християнами зі своїми вірними» [557].

Одновекторність конфесійної політики держави в часи президентства В.Януковича мінімізувала державну регуляцію у сфері державно-церковних відносин та міжконфесійного порозуміння, відтак ідея створення єдиної Помісної Церкви перестала бути актуальною, а спроби православних та католицьких спільнот налагодити діалог між собою стали винятково внутрішньоцерковними. Підтвердженням цьому стала парадоксальна ситуація із святкуванням 1025-ліття Хрещення України, коли православні віряни УПЦ відзначали урочистості в один час, а віряни інших православних конфесій та греко-католики – в інший.

Відхід від традиції зваженого, паритетного та толерантного діалогу влади та Церкви в часи Януковича привів до неприхованого домінування УПЦ, відтак до пропаганди ідей «руського міра» та поширення впливу в Україні «російського православ'я» і, як наслідок, - повного ігнорування прав та потреб інших конфесій. Такий стан справ зумовив кризу духовності, соціальний колапс, що в кінцевому результаті призвело до трагічних подій на Майдані.

Згуртованість Церков в часи «Революції Гідності» та АТО на Сході України, їхня консолідація за принципом україноцентризму дали новий імпульс ідеї створення єдиної Помісної Церкви, витворили нову, якісно досконалішу, паритетну парадигму державно-церковних відносин. Свідченням цього є заява Президента України П. Порошенка про те, що є не припустимим «державне втручання у мцжцерковні відносини», які є «справою віруючих та Церков». Водночас державний очільник наголосив на не допустимості втручання у міжконфесійні взаємини «іншої держави» [565].

Таким чином, вплив владно-державних інститутів на православно-католицьке середовище в роки незалежності України характеризувався складною і не завжди послідовною динамікою, він зводився головним чином до врегулювання майнових конфліктів, проблеми реєстрації громад та визначення правового поля їх діяльності. Водночас намагання стабілізувати православно-

католицькі відносини вилилося у спроби створення єдиної Помісної Церкви, що з одного боку було свідченням прагнень влади оптимізувати діалог між найбільшими християнськими конфесіями з іншого – породжувало ряд проблемних моментів, які виявлялися у надмірній маніпуляційності та політизації даного процесу.

2.2. Православно-католицькі взаємини у контексті суспільно-політичних процесів у незалежній Україні

Проблеми взаємозв'язку релігійного та політичного, участь та роль церковних чинників у виборчих кампаніях надзвичайно фундаментальні, відтак предметом розгляду у даній частині роботи будуть виключно спільні рефлексії Православних та Католицьких Церков на суспільно-політичні процеси в Україні.

В роки незалежності релігія стала дієвим суспільним чинником, вплив якого на сферу політичного є винятково важливим, таким, що супроводжує всі без винятку суспільно-політичні процеси. В свою чергу, сфера політичного зумовлює динаміку та перебіг внутрішньоцерковних та міжконфесійних процесів сучасності. Цей взаємовплив тою чи іншою мірою виявляє себе у «політизації релігії» та «сакралізації політики» і творить ситуативні моделі релігійно-політичної комунікації. Релігія детермінує специфіку суспільно-політичних процесів через реалізацію нею низки соціальних функцій. Серед них, на думку сучасних релігієзнавців передовсім слід виокремити, як пріоритетні, такі функції: легітимізуюча, інтегруюча, комунікативна, диференціююча, репрезентативна, культурно-транслуюча [328; 408; 285; 287; 357; 451; 574]. Проблемам політизації міжконфесійного середовища, мірі включення конфесій у політичні процеси свої праці присвятили такі дослідники як: А. Колодний, Л. Филипович, О. Недавня, О. Горкуша, Шкрібляк, О. Саган, Ю. Чорноморець, М. Черенков та ін. До аналізу суспільно-політичної ролі релігії в житті суспільства серед вітчизняних учених звертались А. Колодний [453, С. 40-44], О. Саган [588, С. 55-63], В.Климов [446, С. 42-48], П. Яроцький [670, С. 126], О.Шуба [659], С.Здіорук [407], О.Недавня [520], О. Слободян [598] та ін.

Останнім часом переважна більшість дослідників (В. Єленський, М. Кирюшенко, С. Осинівський, В. Перебенесюк, М. Рибачук, О. Уткін, О. Шуба, О. Недавнія, О. Слободян та ін.) розглядають церковний фактор у плані його інструментального використання різними політичними силами.

Взаємодетермінація релігійного та політичного зумовлена симетричною паритетністю їх структурних елементів. Ця взаємодія відбувається на рівні релігійних та політичних уявлень, релігійної та політичної ідеології, релігійних та політичних інституцій, релігійної та політичної діяльності тощо. Ця схема, на нашу думку, є вкрай важливою для розуміння методологічних принципів взаємозв'язку релігії та політики у сучасному житті. Вплив релігійних чинників на політичну культуру сучасної України через такі форми політики як політична інституалізація та інституційна соціалізація потребує більш детального дослідження та методологічного узагальнення [598, с. 43].

Взаємини між Церквою та політичними силами впродовж усієї історії України були прикладом реалізації релігійно-церковним середовищем цих функцій. Особливо потужний імпульс у цьому процесі було надано проголошенням незалежності України. Тут варто погодитися з твердженням дослідника А. Ніколової про те, що починаючи із 1991 року «українські церкви було вже заангажовано до політичної боротьби і вони повною мірою перебрали на себе функції політичних інституцій. Кожна з українських Церков мала своїх політичних протекторів, які використовували підтримку релігійних організацій під час виборів, різноманітних суспільно-політичних акцій та розподілу місць на “політичному Олімпі”» [525].

На думку провідних українських релігієзнавців А. Колодного, Л. Филипович, С. Здіорука, М. Мариновича, П. Яроцького, В. Балуха релігія стала активним, дієвим соціальним інститутом та впливовим суб'єктом політики, а міжконфесійні, зокрема православно-католицькі відносини, перейшли у розряд стратегічних проблем.

З огляду на це, видається винятково важливим з'ясування політичних гравітацій українського релігійно-церковного середовища, з одного боку, а з

іншого, – дослідження конфесійної векторизації українського політикуму.

Ще одним фактором, який сприяв посиленню впливу релігії на сферу політичного, на думку С. Хантінгтона, був “крах політичних ідеологій минулого століття – комунізму, фашизму, соціал-демократії, анархізму”, який привів до “великого повернення” релігії” [631]. Він, на нашу думку, дозволив їй з одного боку, посісти місце морального арбітра у складних процесах суспільно-політичного буття, з іншого – привів до певної функціональної інструменталізації релігійних чинників у політичному житті.

Відзеркаленням такого стану справ є показники постійно зростаючої довіри суспільства до релігії та Церкви. А відтак, оцінка пересічним українцем сфери політичного, базується не стільки на політико-ідеологічних та економічних форматах, скільки на духовно-релігійних характеристиках та конфесійних орієнтаціях політичних лідерів. Останні, враховуючи геоконфесійну специфіку, почали брати до уваги релігійно-конфесійні орієнтації електорату. В даному контексті, варто погодитись із твердженням В. Балуха, про те, що відсутність офіційної позиції, щодо православно-католицьких відносин у програмних документах деяких політичних партій, компенсується тим, що «риториці окремих політиків, лідерів політичних партій та організацій, керівників держави, держслужбовців простежується не лише тяжіння до певної конфесії, її підтримка, але й агресія та звинувачення у бік “іншого” конфесійного поля» [298].

В свою чергу, політизація релігії відбувається всупереч настроям віруючих. За даними дослідження центру Разумкова (жовтень 2003 року) 85,4 % опитаних висловилися проти включення Церкви в політику і проголошення політичних заяв [405, с. 269].

Відтак, особливо актуальним для вивчення проблеми православно-католицьких відносин є аналіз трансформацій у суспільно-політичному та релігійно-церковному середовищах, які зумовлюються і зумовлюють процеси формування громадянського суспільства. В даному контексті варто брати до уваги те, що релігійні організації не виконують державних функцій, не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям

фінансової підтримки, не висувають кандидатів до цих органів, проте на відміну від власне інституцій ієрархія, духовенство, миряни (священнослужителі і віруючі), будучи громадянами України, мають право на участь у всіх формах політичного життя [83].

Український дослідник О. Кудояр виділяє такі напрями впливу релігії на політику у сучасній Україні: 1) вплив релігії як певної ідеологічної системи, яка активно втручається в політичне життя шляхом детермінації політичних поглядів віруючих (позиції, симпатії чи антипатії); 2) політичні діячі самі використовують релігію, її інституції у своїх власних цілях, для того, щоб надати масовим соціально-політичним рухам відповідного характеру; 3) через власні переконання віруючі беруть участь у масових соціальних рухах, звертаються до релігії як до ідеологічного підґрунтя своїх інтересів [476].

За роки незалежності в Україні витворилося дві тенденції взаємозв'язку конфесійного та політичного: “посилена конфесійна орієнтація партій та набуття релігійними організаціями політичної спрямованості”. Йдеться про одночасний процес “політизації релігії і оцерковлення політики”, що може посилити соціальну напругу в суспільстві як на політичному, так і на релігійному ґрунті... загроза перенесення партійно-політичної та релігійної конфронтації на етносоціальний ґрунт [484, с. 54-59].

Оскільки Церква стала повноцінним суспільним інститутом, вагомою складовою громадянського суспільства, існує небезпека її використання для задоволення певних політичних інтересів. Від цього застерігав співголова групи експертів з релігійної свободи Офісу демократичних інституцій і прав людини ОБСЄ проф. Кол Тюрем. Він наголошував на необхідності “захисту розмаїтості, на відміну від плекання сил, що поляризують країну” [390].

Опинившись у незвичній для себе ролі, православні та католицькі конфесії України переглянули підходи до виконання Церквою своєї «земної місії» не лише в рамках еклезіології, однак і за участю в суспільно-політичній діяльності.

Конфесії у більшості випадків публічно не маніфестують свого ставлення до політичних партій чи політики, зберігаючи і підкреслюючи апріорі свою

духовну природу, декларують політичний індіферентизм. Водночас, в силу того, що Церква є суспільною інституцією, вона, хоче того чи ні, інтегрується у сферу політичного, отож, демонструє певну політичну векторизацію. Священнослужителі не дуже часто беруть, участь у політичних баталіях. Головною мотивацією їхньої участі у політичних процесах є можливість “знайти підтримку у міжконфесійних суперечках, суперечках щодо культових споруд, отримання певних пільг тощо”[308]

Теоретико-методологічні засади взаємозв’язку релігії та політики, участі Церкви у суспільно-політичних процесах детально визначається у соціальному вченні церков. Соціальна доктрина Католицької Церкви має більш давню історію, і тому, її відповідь на політичні виклики часу є більш чіткою та методологічно структурованою. Після II Ватиканського собору, на думку В. Єленського, формується концепція ставлення до політичних партій. Вона зводиться до наступних положень:

- якщо у певній країні немає партії, ворожої до католицької доктрини й моральних принципів, католики вільні приєднатися до будь-якої з них;
- партії не повинні висувати католикам умовою вступу до своїх лав компроміси в царині совісті; при цьому католицькі політичні партії розглядаються як більш близькі до християнства й Церкви;
- якщо політична партія обстоює принципи, що суперечать католицькому віровченню й моральним принципам, католикам забороняється брати участь у її діяльності й голосувати за неї;
- якщо платформи всіх існуючих політичних партій вочевидь суперечать католицькій віросповідальній і моральній доктринам, католики можуть об’єднатися у власну політичну партію в союзі з іншими християнами. Ця партія повинна бути не конфесійною чи клерикальною, а політичною [392].

Глава Католицької Церкви папа Франциск у травні 2015 р. закликав католиків до активної участі у політичному житті, яким би «зіпсованим світом» воно б не видавалося. Така участь на його думку, повинна бути «щоденним мучеництвом», яке полягає у «прагненні до спільного блага без поступок

корупції». Афористичним стало висловлювання, що «Церква – то не політична партія, а спільнота християн, які віддають честь Отцю, наслідуючи Сина, і приймають дар Святого Духа» [212].

Греко-католицька церква у своїх офіційних документах (Моральна катехиза «Життя у Христі», 2004) також наголошує на участі у політичному житті як «вияві служіння людині та реалізацією любові» [165, с. 141].

Богословська та соціально-філософська думка Православ'я, впродовж довгого часу, здійснювали пошук принципів побудови відносин християнства і політики. І лише на зламі тисячоліть, одна з найбільших Церков Вселенського Православ'я РПЦ прийняла “Основи соціальної концепції Російської Православної Церкви” (2000 р.) [229]. Канонічно-правова юрисдикція даного документу є неухильною для виконання в середовищі УПЦ. Даний документ допускає “участь православних у діяльності органів законодавчої, виконавчої та судової влади, політичних організацій, якщо вона не суперечить віровченню Церкви, її моральним нормам” – проголошується однією з форм місії Церкви в суспільстві, а “участь мирян у політичних партіях здійснюється самостійно й не ототожнюється з позицією Церкви”. Крім того, “вища духовна влада не повинна давати спеціального благословення на політичну діяльність мирян”. Соціальна доктрина РПЦ, заперечуючи надмірну політизацію, допускає співробітництво з організаціями в цілях, корисних для Церкви та народу [229].

Надмірна політизація релігійно-церковного середовища УПЦ змусила помірковані кола ієрархів 21 грудня 2007 р. на Архиєрейському соборі засудити теорію та практику «політичного православ'я» [147].

Позиція УПЦ КП стосовно участі Церкви в політиці чітко сформульована у Декларації ювілейного помісного собору «Церква і світ на початку третього тисячоліття» (2001 р.). Документ наголошує на тому, що Церква «не бере на себе функції, які належать до компетенції держави, ... не відокремлює себе від народу, ... від суспільства», однак, повинна впливати на сферу політичного винятково «духовними засобами» [158].

За роки незалежності України православне та католицьке духовенство, з

різною мірою інтенсивності та мотиваційних зацікавлень, брало участь у суспільно-політичних процесах. Не завжди ця участь вписувалась у канонічно-правове поле, визначене офіційними церковними документами. Важливо, що у часи найбільших суспільно-політичних трансформацій та соціокультурних потрясінь було продемонстровано можливість конструктивного діалогу для подолання певних негативних, кризових явищ суспільного життя. Однією з головних мотиваційних спонук до участі духовенства у активному політичному житті було прагнення налагодити співпрацю Церкви з владою для розв'язання різних, головно, майнових проблем та залучити церковні структури до реалізації низки соціальних програм та проектів, як от інститут капеланства, викладання християнської етики у школах тощо.

Представники православного та греко-католицького духовенства, що були ангажовані у сферу політичного у більшості своїй пам'ятали про перестороги церковної влади щодо неможливості ототожнення себе з тою чи іншою політичною силою, заборони брати участь у політичних протистояннях. Однак, дуже часто, як не прикро, траплялися відверто курйозні випадки зворотнього. Так, священник УПЦ МП Іван Муляр з с. Серники Рівненської області у грудні 2009 року погрожував прокляттям та відмовою у відспівуванні тим своїм односельчанам, котрі не будуть голосувати за Януковича [595].

Залучення релігійно-церковних структур у політичне життя, його вплив на динаміку розвитку конфесій зумовили появу ефекту “політичного дзеркала” у православно-католицькому середовищі. Конфесійна інфраструктура диференціюється на “своїх” та “чужих”, “лівих”, “правих”, “поміркованих”, “радикалів”. Релігійні групи, які беруть участь у політичному житті держави, керуються релігійною ідеологією або об'єктивними обставинами їх функціонування. Такий стан справ зумовив появу політичних партій конфесійного спрямування. Серед них варто виокремити такі як: Християнсько-демократична партія України, Республіканська християнська партія України, Українська християнсько-демократична партія, Соціально-християнська партія, Всеукраїнське об'єднання християн, Християнсько-демократичний Союз та

утворення цілого ряду громадських й громадсько-політичних організацій, товариств, братств, рухів пов'язаних із навколо виборчим процесом. Їхня активність здебільшого залежить від використання релігійних ідей, гасел, брендів у політичному процесі. Оскільки, православно-католицьке середовище не може повністю абстрагуватись від державно-політичного, владного середовища, воно перетворюється на дієвий чинник політичного процесу, прагне реалізувати власні інтереси на рівні політичної влади. Сучасний політолог К.Гаджієв стверджує, що “вплив клерикалізму і конфесіоналізму на суспільну свідомість і відповідно на політичну культуру” обумовив виникнення в багатьох країнах Західної Європи, в тому числі і в Україні, «клерикальних партій різних орієнтацій» [342].

Можна виділити наступні причини появи таких політичних структур: зацікавлення віруючих релігійно-соціальними проблемами; поліконфесійність; поліідеологічність. Водночас «жодна з партій релігійно-політичного напрямку не являє собою реальної сили, здатної впливати на політичну ситуацію в країні; у своїй діяльності релігійні партії занадто слабкі та пасивні й тому не можуть бути серйозними конкурентами для інших партій» [541, с. 115]. Разом з тим, їх присутність у політичному полі, тією чи іншою мірою, впливає на моралізацію політичного життя.

В програмних документах політичних партій лівого спрямування доволі виразно декларується моноконфесійна, безальтернативна орієнтація на Православ'я, яке, як зазначається, повинно бути державною релігією. Декларацією про наміри співпраці з Церквою стає стаття першого секретаря ЦК Компартії України П. Симоненка «Комуністи і віруючі: діалог і партнерство заради утвердження соціальної справедливості» [64].

В свою чергу, партія Регіонів намагалася наділити окремо взятую релігійну організацію – УПЦ МП «привілейованим статусом». Така позиція знаходила свій вияв у публічних заявах лідера партії В. Януковича про потребу “захисту Православ'я”, а також в заявах партійних функціонерів про необхідність “викорінити існуюче релігійне багатоманіття”[667].

Водночас, політичні структури правого і центристського спрямувань

декларують у своїх програмних документах орієнтацію на поліконфесійність та вагомість релігійно-духовного чинника у суспільному житті. Політичний блок «Наша Україна» у своїх програмних документах також акцентував на своєрідній моноконфесійності, що знайшло відображення у заявах про створення в Україні єдиної Помісної Православної Церкви [553]. Інші ж партії державницького спрямування у своїх програмних документах не декларують скільки-небудь виразних конфесійних уподобань, обмежуючись загальною риторикою про значення релігії та Церкви у розбудові Держави [481, 553, 397].

Оскільки українські політичні сили, які декларують свою християнську спрямованість в масі своїй є позарейтинговими і не мають надто великого впливу на суспільно-політичний процес, релігійна риторика все дедалі частіше стає предметом маніпуляцій з боку найбільш впливових політичних структур. Такий стан справ, на думку А. Єрмолаєва, призводить до того, що люди починають ділитися на політико-конфесійні табори. Вони, як він зазначає, «від цього не стають більш віруючими, але вони стають такими, що більш політизуються», що є вигідним політикам, особливо під час передвиборчих кампаній. Це приводить до «нових розколів», і дестабілізує суспільно-політичне та міжконфесійне життя [396].

Напередодні проголошення Україною незалежності, на останніх виборах до Верховної Ради УРСР спостерігалось залучення до політичних процесів релігійно-церковного середовища. Депутатський статус отримали: митрополит Вінницький і Брацлавський Агафангела (Савін) РПЦ, а також о. Ю. Бойко (УАПЦ) (Шполянський виборчий округ Черкаської обл.), який до цього був депутатом Львівської міської ради). Саме УАПЦ першою заманіфестувала свої передвиборчі гасла – підтримати кандидатів «щирої християнської побожності» і «дати відсіч атеїстам, а також демагогам» [370].

Національно-орієнтовані політичні сили на початку 1990-х років поряд із гаслами «За самостійну, соборну Україну!» виступали із вимогою легалізації УГКЦ та відновлення УАПЦ (товариство «Меморіал», Демокаритичний блок України, Народний Рух України, Гельсінська спілка, Українська народно-

демократична ліга та ін.). Реакція на ці заклики з боку РПЦ була однозначно ворожою. Намагання відродити УАПЦ та УГКЦ трактувалися нею як «явища не релігійного, а суто політичного характеру» [370, с. 12].

На думку В. Єленського, в 90-роках ХХ ст. “жодна з християнських політичних сил не змогла сформувати кредо християнської партії, покликаної діяти в конкретний час і країні. Вони не продемонстрували особливої наполегливості в постановці й розв’язанні проблем. Їхні політичні формули не містили компонентів, що є ключовими категоріями християнських суспільно-політичних рухів” [392]. Водночас, політизація релігії відбувалася всупереч настроям віруючих. За даними дослідження центру Разумкова (жовтень 2003 року) 85,4 % опитаних висловилися проти включення церкви в політику і проголошення політичних заяв [405, с. 269].

Особливо активним було ангажування православних та католицьких конфесій під час парламентських виборів у 1998 та 2002 роках, президентських виборчих кампаніях 1999 та 2004 років. Вибори до місцевих органів влади 1998 року продемонстрували найбільш активну участь духовенства у виборчому процесі. До місцевих владних структур було обрано понад 70 священників (56 – УПЦ, 12 – УПЦ КП, 6 – УГКЦ, 4 – УАПЦ) [405, с. 269-270].

Таке потужне представництво духовних осіб в органах місцевого самоврядування створювало можливість для православних та католицьких конфесій не лише поборювати релігійно-духовні інтереси вірних та Церкви, але й ефективно вирішувати соціально-майнові проблеми своїх громад.

Вибори Президента України 1994 року також виявили відверту політичну ангажованість православних та католицьких конфесій. Л. Кравчук, як діючий Глава держави, провів зустріч із предстоятелем УПЦ КП Філаретом, яку транслювало національне телебачення. Локально-ситуативно підтримували його кандидатуру і УАПЦ та УГКЦ. Водночас якої небудь серйозної підтримки Л. Кравчука з боку УПЦ не спостерігалось.

Натомість Л. Кучма, хоча й називав в ході своєї передвиборчої кампанії УПЦ КП «апаратною церквою», все таки в часи свого президентства намагався

зберігати рівновіддалене ставлення до конфесійного питання. У процесі зміцнення своєї електоральної підтримки він намагався уникати прямого лобіювання тієї чи іншої конфесії. У той час, на найбільші православні конфесії припало 60 % усіх звернень кандидатів у депутати, а кандидати у президенти апелювали та згадували лише православні конфесії УПЦ КП та УПЦ. Як зазначає В. Єленський, що під час парламентських виборів 1994 року Церква виявила свою питому вагу в політичному житті країни, і це ще більше загостило міжконфесійні взаємини, посилює «партизацію» церковного життя»[377, 394, 379]

Досвід парламентсько-президентських виборчих кампаній 1990-х років витворив певні механізми співпраці політичних партій з конфесіями, окреслив тенденції тяжіння Православних та Католицьких Церков до певних політичних сил. Відповідно до таких тенденцій періоду становлення взаємин політичних партій та конфесій В.Єленський подав наступну класифікацію політичних сил:

- першу групу склали партії та блоки, ставлення яких до проблем свободи совісті та державно-конфесійних відносин формулювалось у рамках ліберальної ідеології (блок "Партія праці та Ліберальна партія – разом!", який проголосив у своїй програмі пріоритет прав і свобод людини над правами держави, соціальних груп та організацій, а відтак і необхідність припинення політичних спекуляцій на церковно-релігійні теми; "Блок демократичних партій – НЕП", що заявив про підтримку діяльності всіх релігійних конфесій, партія "Реформи і порядок", котра визнала пріоритет прав та свобод особистості в поєднанні з християнськими цінностями, СДПУ(о) та інші);

- до другої групи належали правоцентристські національно орієнтовані партії та блоки (Народний рух України, "Національний фронт", Республіканська християнська партія та інші), які пропагували ідею єдиної Помісної української Православної Церкви, духовного єднання суспільства довкола Києва, вільний розвиток традиційних для України церков, необхідність протидії імперському впливу через церковно-релігійні структури. Сюди слід віднести також радикальне крило – "об'єднання православних і греко-католиків у єдиному патріархаті", – яке

репрезентувала Українська національна асамблея (де вперше проголошується ідея єдиної Помісної Церкви);

- до третьої групи входили ліві партії й об'єднання, які вимагали забезпечення свободи совісті як свободи релігійної та атеїстичної пропаганди (Компартія України, Прогресивна соціалістична партія України), невтручання Церкви у виховання воїнів, беззастережне відокремлення Церкви від Держави і школи від Церкви, об'єднання православних конфесій у канонічну Церкву;

- у четвертій групі опинились партії, які виразно не декларували своїх конфесійних уподобань, а водночас проголошували прагнення вирішити нагальні потреби релігійних інституцій: сприяти міжконфесійному діалогу, забезпечити в кожному регіоні рівні можливості для діяльності конфесій ("Громада") та повернути релігійним організаціям майно, раніше відібране в них державою, надати всім релігійним громадам пільговий режим оподаткування (Народно-демократична партія), не допускати втручання у церковне життя (блок "За правду, за народ, за Україну!") тощо. Дані гасла, в силу політичної неспроможності зазначених партій, також не здійснились у повному обсязі й не знайшли ідейного продовження;

- п'ята група складалась із об'єднань, які зробили спробу перенести на український ґрунт ідеї християнської демократії. Їх репрезентували блок Української християнсько-демократичної партії та Християнсько-народного союзу «Вперед, Україно!» і Християнсько-демократична партія України [394].

До виборів 1998 року православні та католицькі конфесії України вже набули певного політичного досвіду, тому дана виборча кампанія стала для них своєрідним стартовим майданчиком, випробуванням на співмірність політичних гасел з духовно-моральними принципами. Практично всі очільники найбільших християнських церков напередодні виборів виступили із зверненнями до вірних, в яких окреслили гранично допустимі методологічні принципи їх участі у виборчому процесі.

Вони закликали вірних прийти до виборчих дільниць: «...вибори ніяк не можна ігнорувати, адже на політичну арену повинні прийти люди, які

запропонують нові й реальні шляхи подолання кризи...» (митрополит Володимир (Сабодан), а «Церква ніколи не стояла осторонь від важливих для країни подій» (патріарх Філарет); «...вибори мають відбутися з Божою допомогою» (патріарх Димитрій). А вибирати треба тому, що «ми є громадяни, ми – співвідповідальні за долю цілого народу» («Звернення єпископів УГКЦ з нагоди передвиборчої кампанії») [394]

Президентська кампанія 1999 року ознаменувалась практикою постійних консультацій глав Церков із кандидатами на найвищу посаду в державі. Це, в свою чергу, вплинуло на більш чітке окреслення Православними та Католицькими Церквами своїх політичних уподобань.

Парламентські вибори 2002 року суттєво не змінили динаміки взаємозв'язку релігійного та політичного. Святкування 2000-ліття Християнства, приїзд в Україну папи Івана Павла II стали знаковими подіями, які певним чином гармонізували православно-католицькі відносини крізь призму суспільно-політичного контексту. Відтак, передвиборча політична риторика стала більш коректною та менш прагматичною з огляду на релігійно-церковний чинник.

Винятком стала позиція КПУ щодо візиту в Україну папи Івана Павла II. Компартія позиціонувала себе як політсила, що має виразну проправославну орієнтацію і, водночас, є атеїстичною за своєю сутністю. Її очільник настільки ревно захищав права «руського православ'я», що в контексті візиту папи Івана Павла II до України зробив абсурдну за своєю сутністю і некоректну за тональністю заяву про те, що «православні українці ніколи не будуть цілувати папську туфлю» [348]. Підґрунтям духовності східнослов'янських народів ним проголошується «канонічне православ'я», а Католицька Церква трактується як «пряма загроза самому існуванню слов'янських народів» [577, С. 14-20].

Така антикатолицька риторика звучала також у листі понад ста депутатів Верховної Ради України до Вселенського патріарха Варфоломія I, в якому зазначалося, що «Україна та її народ страждали від католицизму та уніатства, що поширювалися на її землях «вогнем та мечем», насаджуючи «римське чужовір'я». У контексті реалізації ідеї ствоєрння єдиної Помісної Православної Церкви ними

висловлювалась також думка про недоцільність приїзду патріарха Варфоломія до України, оскільки такий візит міг би гіпотетично легітимізувати «розкольніцькі» Церкви – «автокефальну» та «Київського патріархату» [192, с. 3-4].

На виборах 2002 року в різні органи влади балотувалося 345 священників. Від УПЦ КП – 128 осіб (обрано 82), УПЦ – 104 (61), УГКЦ – 41 (15), УАПЦ – 30 (18) [405]. До Верховної Ради висувалися, зокрема, кандидатури представників УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ (єпископ Донецький і Маріупольський УПЦ КП Юрій, священник УПЦ Дмитро Сидор, священник Юрій Бойко УАПЦ).

2 грудня 2003 року відбулась Нарада представників християнських Церков України як представницького міжконфесійного консультативно-дорадчого органу. Метою її створення було проголошено «сприяння поширенню в Україні засад християнства та релігійної свободи, поширення діалогу між християнами у відродженні християнської моралі в суспільстві, подолання наслідків радянського атеїзму і тоталітаризму та встановлення партнерських відносин між Державою та Церквою для розбудови громадянського суспільства» [120].

Напередодні виборів Президента, 30 вересня 2004 року Глави Церков звернулись до вірних із закликом прийти на вибори та виявити свою громадянську позицію, захистити незалежність держави як «дар Божий». Разом з тим, були названі «шкідливими та незаконними» спроби деяких політиків спекулювати авторитетом Церкви у ході виборчої кампанії. Під зверненням підписалися, зокрема: Філарет, Патріарх Київський і всієї Руси-України УПЦ КП; Любомир, Верховний архієпископ УГКЦ, Маркіян Трофим'як, заступник Голови Конфедерації Римо-Католицьких єпископів України та ін. [119].

Президентські вибори 2004 року, Помаранчева Революція витворили унікальний феномен міжконфесійної взаємодії як на мікро, так і на макро рівнях. Релігійний чинник відіграв винятково важливу роль у революційних процесах, а Церква стала тим морально-духовним імперативом, громадянсько-політична позиція якого була надзвичайно вагомою, і визначала та сакралізувала дії суб'єктів політичного процесу.

Духовний сплеск, який пережила Україна після візиту папи Івана Павла II,

миттєва реакція на нього патріарха Алексія II (приїзд в Україну та посилення пропаганди ідеї «руського міра»), «справа Гонгадзе» та суспільний спротив «Україна без Кучми» витворили готовність суспільства до боротьби за свої права та громадянську позицію. Відтак, фальсифікація Президентських виборів 2004 року стала своєрідним каталізатором суспільної напруги, який призвів до вибуху народного гніву. Церква, яка згідно законодавства, була відокремлена від держави, не могла залишатися осторонь важливих суспільних подій. Практично всі релігійно-церковні структури виявили свою громадянську позицію.

Помаранчева революція 2004 року створила унікальну можливість для ефективної міжконфесійної взаємодії в контексті творення громадянського суспільства. Найбільші християнські конфесії України об'єдналися в протидії свавілля влади, деструктивних явищ у суспільно-політичному житті. Прикметно, що, як зазначає Анатолій Колодний, «повністю співпали головні засади суспільного вчення Церков, які були на Майдані» [453]. Доказом цього є Відкритий лист Глав християнських конфесій до чинного Президента України Леоніда Кучми від 29 листопада 2004 року. У ньому ієрархи закликають Главу держави пам'ятати про виконання ним безпосередніх функцій керівництва і гарантування конституційних прав і свобод громадян України. Брутальне порушення прав людини, фальсифікація результатів виборів, на думку очільників Церков, веде до дестабілізації та загострення політичної ситуації. Вони закликали Президента притягнути до відповідальності «тих посадовців, які несуть вину за фальсифікацію виборів шляхом зловживання владою, і запобігти таким чином «розколу країни» ...». В зворотньому випадку, зазначається в документі, «жарти з Богом» можуть призвести до дуже сумних наслідків [136]. Під листом підписалися, зокрема: Філарет, Патріарх Київський і всієї Руси-України УПЦ КП; Любомир Верховний архієпископ УГКЦ, Маркіян Трофим'як, заступник Голови Конфедерації Римо-Католицьких єпископів України та ін. І хоча представники УАПЦ, в силу незрозумілих обставин, не поставили свого підпису під зверненням ієрархів до Президента Кучми, проте свою громадянську позицію, співзвучну з вище цитованим документом, висловили у заяві Єпархіальної ради Харківсько-

Полтавської єпархії УАПЦ ще від 24 листопада 2004 року. У ній вони благословили “нового Президента України Віктора Ющенка» і висловили «надію на повернення нашого життя на праведний євангельський шлях»[170].

Після проведення спільних молитов 6 грудня 2004 року на Майдані Незалежності вперше разом виступили священники 12 різних конфесій та віросповідань, котрі засудили фальсифікацію виборів і порушення прав та громадянських свобод. Перед мітингуючими виступили предстоятель УПЦ КП, патріарх Філарет, єпископ РКЦ М. Трофим'як, священник УГКЦ протоієрей О. Петрів. Ця подія стала переломним моментом у ході Помаранчевої Революції, певним сакральньо-легітимізуючим фактором подій, що відбувалися. Було започатковано також практику спільних молитов за Україну та прозорі й чесні вибори.

Чи не єдиною конфесійною спільнотою, голос якої став би теж вкрай вагомим у відлунні Майдану 2004 року, була УПЦ, яка в силу зрозумілих обставин, зайняла позицію «абстрагованого мовчання». Майдан міг би бути для УПЦ винятковою можливістю виявити націо-державницьку позицію і відійти від згубної для Церкви геополітичної векторизації.

Більше того, священнослужителі УПЦ наголошували на “богообраності” В. Януковича, як «єдиного православного кандидата», в той час як В.Ющенко звинувачували у тому, що він є “агент уніатів, протестантів”[663, с. 119], та «розкольників». Намагання духовенства УПЦ підтримати В. Януковича було настільки великим, що для вірних Церкви була укладена спеціальна “молитва верных чад канонической Украинской Православной Церкви за раба Божьего Виктора Януковича”. Більше того, священники УПЦ МП освячували фотографії В. Януковича, а віряни ходили з ними вулицями й на площах і наvertsали «невірних» інших конфесій. Одразу після виборів 2004 року зросла, штучно-інспірована політичною ситуацією, що склалася, напруга у взаєминах між православними та католиками. УПЦ МП заявляла про “наступ на канонічне православ'я... спроби віддати Україну на поталу католикам” [448, с. 12].

Феномен Майдану, попри заборону вірним з боку УПЦ та деяких владних

структур «молитися на майданах, бо є досить відведених місць для молитви», витворив максимально автентичне розуміння молитовної практики Церкви, яка зводиться не лише до молитви у храмі, а й, головно, до молитовної співдії громади, що просто зібрана в Ім'я Господа Ісуса Христа. І цей новий молитовний формат сприяв зближенню Православних та Католицьких Церков в Україні, як у Києві, так і у всіх регіонах України.

На нашу думку, Помаранчева революція сприяла творенню коопераційної моделі державно-церковних відносин. Як стверджують дослідники С. Здіорук та В. Токман, саме тоді було продемонстровано, реальну можливість консолідації конфесій, їхнє уміння мислити по-українськи; Церкви і деномінації чи не вперше змогли вільно висловити власне, ніким ненав'язане, бачення суспільно-політичної ситуації в країні бути почутими політикумом та широкими колами громадськості; відчуття перспективи повноцінно інтегруватися у суспільний простір стимулювало діяльність релігійних організацій на благо України [408].

На думку В. Єленського, Церква стала об'єднуючим чинником не лише «через проведення демаркаційних ліній з інорелігійними спільнотами та мобілізацію колективного «ми» проти «вони», а і через надання політиці «надійного морального підґрунтя та збагачення її фундаментальними цінностями свободи, відповідальності та справедливості» [386, с. 100].

Події Помаранчевої революції витворили якісно новий, конструктивний формат співпраці православних та католицьких конфесій. Одним із критеріїв ефективності його дії стала україноцентричність. Наступні парламентські (2006 року, 2010 року) та президентська (2010 року) кампанії проходили з активним залученням церковно-релігійного чинника, але своєрідною демаркаційною лінією поляризації, яка визначила політичні ніші конфесій, було ставлення до проблем державності, історичної пам'яті, мовно-національного питання та цивілізаційного вибору України. Саме проблема історичної пам'яті, трагічні та знакові події українського державотворення, особливо у ХХ столітті, стали інтегративно-дезінтегративним чинником для православно-католицького середовища. З висоти часу Церква як духовно-моральний авторитет суспільства давала оцінку цим

подіям та застерігала від неприпустимості повторення історичних помилок. Однією з таких болючих та трагічних тем української історії був Голодомор 1932-33 років, який за часів правління Президента В.Ющенка було означено як Геноцид. Всі, без винятку, Православні та Католицькі Церкви засудили знищення мільйонів українців та визнали його геноцидом. З цього приводу ВРЦіРО 23 листопада 2007 року виступила із зверненням «З приводу 75-річчя початку Голодомору в Україні», яке підписали, з-поміж інших, Глави всіх Православних та Католицьких Церков [123].

Проте, засудивши Голодомор і визнавши його як геноцид, що був названий «намаганням знищити саму душу народу, привести її до повного духовного рабства», [183] митрополит Володимир (Сабодан), однак, відмовився прийти у Софіївський собор на спільну міжконфесійну панахиду в пам'ять жертв Голодомору [269].

З нагоди вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-33 років та політичних репресій 22 листопада 2007 року у приміщенні Служби Безпеки України “вперше відбувся молебень за жертвами тоталітарного комуністичного режиму”. У ньому взяли участь Патріарх Філарет (УПЦ КП), Митрополит Мефодій (УАПЦ), єпископ-помічник Київської архієпархії УГКЦ Богдан Дзюрах та перші особи держави [269].

Ще одним дразливим питанням національно-культурного плану, яке викликало бурхливі дискусії не лише в політичному, але й у релігійно-церковному середовищі, було в той час мовне питання, й зокрема, в царині богослужбових практик. Глави Церков закликали українців “не перетворювати мовне питання на предмет громадянського протистояння, ... обережно ставитися до проблеми сепаратизму, який представляє загрозу державності і суверенності держави”. Дане Звернення ВРЦіРО підписали зокрема патріарх Філарет (УПЦ КП), митрополит Володимир (УПЦ), кардинал Любомир (УГКЦ), єпископ Маркіян (РКЦ) [115].

Локальна ангажованість духовенства УГКЦ в постмайданний період до політичних партій і рухів національно-радикального спрямування, небажання

ієрархії Церкви зайвий раз політизувати духовенство та вірних після переїзду осідку УГКЦ до Києва вилася у пряму заборону священикам брати участь у виборах до органів влади на всіх рівнях – “Передвиборну інструкцію для душпастирів”, що була прийнята Синодом Києво-Галицької митрополії від 16 січня 2006 року [227]. Натомість позиція УПЦ КП, висловлена митрополитом Львівським та Сокальським Димитрієм (Рудюком) від 1 жовтня 2010 року, містила більш радикальну риторичку. Він заявив, що не бачить підґрунтя для заборони священикам брати участь у виборах депутатів тому, що “священик може захищати в районній чи сільській раді інтереси православної спільноти”[232].

21 грудня 2009 року свою позицію щодо виборчих перегонів і участі в них духовенства та вірних висловила Всеукраїнська рада церков, яка закликала усіх священиків України «утриматися від агітації за того чи іншого кандидата та протистояти тиску політичних сил»[118]. Незважаючи на таке застереження знов мала місце курйозна практика надто «ревної» агітації з боку УПЦ. Так, зокрема у Дніпропетровську «під час святкування Різдва Христового у Свято-Миколаївському храмі дітям, які співали пісень чи розповідали колядок, у нагороду разом з цукерками давали сувенірну продукцію «Наш президент - 2010». Агітація відбувалася навіть під час таїнства сповіді, коли один із священиків (о.Костянтин) вручав вірним після сповіді «плакати формату А3, на яких було гасло російською мовою: «Кирилл – наш Патриарх, Янукович – наш президент!» із зображення двох вищезгаданих осіб та календар на 2010 рік [320]. За результатами виборів 2010 року 260 представників духовенства отримали посвідчення депутатів різних рівнів [319].

Таке репрезентативне представництво духовенства в органах місцевої влади виразно засвідчило далеко неформальне ангажування Церкви у справи розбудови української державності та побудови громадянського суспільства. 1 грудня 2011 року ієрархи УПЦ, УПЦ КП, та УГКЦ з нагоди двадцятої річниці референдуму на підтвердження незалежності оприлюднили спільне Звернення щодо суспільно-політичної ситуації в Україні. У документі наголошувалося на необхідності

об'єднання суспільства навколо духовних ідеалів любові, справедливості, взаємодопомоги, що може стати «найкращим захистом в умовах політичних та економічних криз» [135].

В умовах назриваючої суспільно-політичної кризи, напередодні виборів до Верховної Ради України 2012 року православні та католицькі ієрархи, стурбовані відсутністю та неефективністю діалогу з владою, всіляко намагалися задекларувати свою рівновіддаленість від політичних сил. Так, речник УПЦ о.Георгій (Коваленко) заявляв, що репрезентована ним церква не буде підтримувати «будь-яку політичну силу»[450]. Проте, на нашу думку, дана заява була суто декларативною і ставила за мету приховати надто тісний зв'язок частини ієрархів та духовенства УПЦ з провладною партією Президента В.Януковича.

Суспільно-політична та соціально-економічна криза 2012-2013 років, проблеми цивілізаційного вибору, геополітичної векторизації країни (євроінтеграція чи повернення у «руський мір»), брутальне ставлення чинної влади до свободи волевиявлення студентської молоді спричинили появу другого Майдану. І хоча в своїй основі гасла Майдану не містили виразного релігійного забарвлення, проте роль релігійно-церковного, духовно-морального чинника у Революції Гідності виявилася винятково важливою. В даному контексті треба зазначити, що ще 25 травня 2012 року Глава УГКЦ Святослав (Шевчук) від імені ВРЦіРО направив листа до Голови Верховної Ради України В. Литвина та народних депутатів з проханням не вносити «сумнозвісний» та резонансний мовний законопроект С.Ківалова та В.Колесніченка, прийняття якого є виявом «політичних маніпуляцій» та може стати «предметом протистояння» [540]. Церкви України і в подальшому «тримали руку на пульсі» дій влади стосовно збереження національно-культурної та цивілізаційної ідентичності громадянського суспільства. Для україноцентричних православних та католицьких конфесій це був своєрідний Ренесанс, початок «української релігійної реформації». Події Майдану не витворили, і не могли цього зробити, кардинально-радикальних змін в середині самих конфесій, однак, спричинилися до абсолютно нових форм

міжконфесійного порозуміння та співдії у справі утвердження цінностей громадянського суспільства, захисту людської гідності, права на життя та свободу.

У ході подій Революції Гідності найчисельніші україноцентричні Церкви (УПЦ КП, УГКЦ) стали захистом для потерпілих від свавілля влади. Саме ченці й настоятель Михайлівського золотоверхого собору у Києві захистили у ніч побиття студентів-учасників Євромайдану й створили там тимчасовий госпіталь. Одним із перших, хто побачив духовне підґрунтя Майдану, назвавши його «Революцією Гідності», був єпископ УГКЦ, почесний Президент УКУ о.Борис Гудзяк.

Саме представники духовенства у ніч з 10 на 11 грудня 2013 року, під час штурму силовиками наметового містечка на Майдані, намагалися стати живим щитом і запобігти насиллю, переконували силовиків не виконувати злочинних наказів влади. Церква, як і в давні часи, знову стала тим «омофором» від злочинних дій влади. Починаючи з 15 грудня 2013 року, в ході Народного віча «День гідності» на Євромайдані періодично проводилися екуменічні молитовні служіння – ними розпочиналося кожне наступне віче. Під час Євромайдану спостерігаємо практику спільних екуменічних молитов у польових каплицях. Подібна молитовна акція – «Молитва за Україну» бере початок ще з часів Майдану 2004 року. Прикметно, що в ході екуменічного Богослужіння 15 грудня 2013 року ієрархи Православних та Католицьких Церков звернулися із заявою «солідарності з мітингувальниками та необхідності проведення лише мирних акцій протесту», але представник УПЦ протоієрей Григорій Коваленко не брав участі у спільному молебні [124]. Поминальні панахиди за героями Небесної Сотні на Майдані теж проводилися за участі духовенства різних конфесій.

Активна присутність Церков на Майдані проявила себе високими показниками рівня довіри українців до Церкви. 74 % наших співвітчизників у той час вважали, що «Церква завжди має ставати на бік людей і боронити їх права, свободи, честь та гідність» [514]. Церкви України 19 лютого 2014 року у форматі ВРЦіРО виступили із закликом «зупинити силові дії ... та зупинити

братовбивчий конфлікт» [105].

Політично активна позиція УГКЦ, духовно-моральна та харитативна підтримка нею мітингувальників стала підставою для жорстких переслідувань з боку влади. Правлячий режим здійснив спробу залякати очільників Української Греко-Католицької Церкви сумнозвісним листом Міністерства культури № 1/3/13-14 від 3 січня 2014 року, в якому містилися погрози зняти УГКЦ з державної реєстрації [144]. Численні громадські діячі і лідери інших конфесій висловили своє обурення цим листом і таким чином засвідчили, що авторитет УГКЦ лише зміцнюється – 14 січня 2014 року патріарх Філарет та єпископ Євстратій (Зоря) УПЦ КП виступили із заявою, в якій назвали тиск на УГКЦ «невиправданим і помилковим» [625]. Духовенство та ієрархи УГКЦ готові були ще раз пройти «хресною дорогою» поневірянь. Коли єпископа і колишнього ректора УКУ Б. Гудзяка спитали, як він ставиться до загрози засудження його разом із митрополитами Любомиром Гузаром та Святославом Шевчуком до десяти років ув'язнення, він відповів, що «мав би за честь провести десять років ув'язнення в товаристві своїх духовних наставників» [537].

Ескалація протистояння на Майдані, застосування сили, зброї з боку правоохоронців викликали різку реакцію з боку Церков та релігійних організацій, котрі звинувачували владу у бездіяльності та потуранню насильства і застерігали від жаклих наслідків розвитку таких подій. 22 січня на екстереному засіданні ВРЦіРО було прийнято Комюніке, що гостро засудило факти вбивств, закликала до «негайного припинення кровопролиття», негативно оцінило використання Церков в політтехнологіях [103]. А, 24 січня 2014 року Глави найбільших Церков та релігійних організацій України зустрілися з В. Януковичем з метою припинити насилля, «не допустити громадянської війни та силового протистояння» [218].

1 березня 2014 року ієрархи православних та католиків спільно з очільниками інших релігійних організацій України прийняли Звернення з приводу іноземної агресії в Україну. У ньому містився заклик до влади Росії «схаменутися і зупинити агресію проти України, негайно вивести свої війська з української землі» [122]. Прикметно, що даного Звернення в силу незрозумілих

обставин (а може і надто зрозуміло) чому не підписали представники УПЦ і УАПЦ.

У заявах ВРЦіРО від 26 лютого та 2 березня 2014 року, було визнано легітимність нової української влади і засуджено та названо «загрозою... введення військових сил іншої держави на територію України» [104; 133].

В рамках діяльності міжконфесійної Міжнародної групи «Примирення» представники УГКЦ, РКЦ та УПЦ 6 червня 2014 року підписали Комюніке, яке засудило «приниження людської гідності та відсутність суспільного діалогу», а також «розпалювання міжконфесійної та міжнаціональної ворожнечі» [137].

Природа «Революції Гідності» виявили справжню сутність тих конфесій (РПЦ, більша частина УПЦ) та релігійних угруповань (т.зв. УПГКЦ або «секта Догнала»), які де-юре лише декларували християнські цінності, а де-факто базувалися на таких принципах як патерналізм, тоталітаризм, шовінізм.

Феномен молитовного Майдану в Україні ще довгий час буде прикладом незламної віри, безмежної християнської любові та надії на Бога; реального, дієвого екуменізму. Подібні молитовні акції мали місце у світовій історії ХХ століття – тут можемо провести паралелі з молитовно-проповідницькою діяльністю Мартіна Лютера Кінга у США, а також із подіями у Польщі 1980-х років, коли РКЦ виступила на захист опозиції на чолі з партією «Солідарність». Проте лише в Україні молитовний Майдан зібрав в одне духовне ціле представників не лише найбільших християнських конфесій, але й різних релігійних традицій.

Майдан визначив нові пріоритети Православних та Католицьких Церков у суспільному бутті країни. Якщо раніше у своїй діяльності вони більшою мірою орієнтувалися на державу, то зараз пріоритетом Церкви стали інтереси громадянського суспільства. Другий Майдан, витворив феномен солідарності та порозуміння між православними та католиками України – міжконфесійний діалог в даних «екстремальних» умовах відбувався всупереч богословсько-догматичних приписів та установок, носив народний, «низинний» характер. У той же час, він виявив надмірну «обережність» та квазі-дипломатичність церковних ієрархічних

центрів, зокрема Ватикану. Відомий український правозахисник Мирослав Маринович піддав критиці позицію Апостольської Столиці щодо подій на Сході України, і висловив нерозуміння тези папи Франциска, яка оцінює війну з російським агресором як «братовбивчий», себто суто внутрішній конфлікт. Водночас, зазначає філософ, Ватикан не засудив анексію Криму Російською Федерацією. Така «незрозуміло поміркована обережність» Ватикану викликала похвалу з боку патріарха РПЦ Кирила, який висловив задоволення «зваженою позицією» Святого престолу щодо України [492].

Ієрархія ж РПЦ в особі патріарха Кирила була більш категорична та різка в оцінковій риторичі революційних подій. Зокрема, у його листі Вселенському Патріархові Варфоломію зазначалося, що «конфлікт на Україні має недвозначне релігійне підґрунтя» і виявляється у тому, що «уніати і розкольники, які приєдналися до них, намагаються взяти гору над канонічним православ'ям на Україні...». Кирил просив захисту для православних Сходу України від «зростаючого насильства з боку греко-католиків і розкольників» [217; 224; 437]. Підтвердженням агресивної позиції ієрархії РПЦ щодо УГКЦ став виступ на засіданні Синоду католицьких єпископів у Ватикані 16 жовтня 2014 року митрополита РПЦ Іларіона (Алфєєва), котрий у присутності папи Франциска звинуватив УГКЦ у «розпалюванні громадянської війни в Україні» [571].

І хоча ієрархи УПЦ демонстративно не схвалювали Революції Гідності, і не брали участі у спільних міжконфесійних молитвах на майданах, рядове духовенство і вірні, нехай не надто чисельно, але показово і репрезентативно виявляли свою громадянську позицію у підтримці революційних подій. Більше того, участь ієрархів УПЦ в діяльності ВРЦіРО «змушувала» їх прислухатися до думки церковного загалу. Така ситуація з часом спричинила певний розкол у середовищі УПЦ (зокрема, протодиякон В.Мартиненко (УПЦ, м.Володимир-Волинський) у відкритому листі до Патріарха Кірила назвав себе «покинутим сином» [489]) і вилилася у масовій практиці переходу більшою мірою вірних, меншою – духовенства цієї Церкви в лоно УПЦ КП. Це, після смерті митрополита Володимира (Сабодана), викликало розгубленість очільників УПЦ і

вплинуло на фрагментарно ситуативне ангажування до низки суспільно політичних акцій, пов'язаних з Революцією Гідності. Так, зокрема, у ході вшанування першої річниці масових розстрілів мітингувальників і проведення Ходи Гідності 22 лютого 2015 року у колоні поруч з Президентом П. Порошенком та Главами ряду іноземних держав йшли окрім ієрархів україноцентричних церков (УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ, РКЦ в Україні) йшли також ієрархи УПЦ з митрополитом Онуфрієм (Березовським) [382]. Водночас в ході вшанування у Верховній Раді України загиблих бійців АТО лише очільники УПЦ з-поміж усього загалу присутніх демонстративно не піднялись, і не віддали належне пам'яті героїв.

Анексія Криму та тимчасова окупація частин Донецької та Луганської областей України Російською Федерацією негативно вплинули на розвиток релігійно-церковного життя у цих регіонах, ускладнили, а десь і унеможливили православно-католицькі відносини.

ВРЦіРО засудила «релігійні переслідування та дискримінацію віруючих» на окупованих територіях України. Пролунав заклик до терористів з вимогою «скласти зброю, ... звільнити всіх заручників, в тому числі і священнослужителів, ... припинити захоплення церковних споруд» [108].

Єдиною церковною організацією, яка визнається «новим режимом» на окупованих та анексованих територіях є УПЦ. Натомість, УГКЦ, УПЦ КП, УАПЦ опинились у край важкому становищі і змушені були перейти в т.зв. «катакомбний» стан. Водночас викликає певні застереження ситуація, пов'язана із легітимністю статусу РКЦ у Криму. За твердженням новопризначеного Делегата Пастирського округу Криму і Севастополя (раніше існуюча Одесько-Сімферопольська дієцезія РКЦ в Україні після анексії була оперативно структурно поділена!) єпископа Яцека Пиля, парафії РКЦ в Криму подали документи на перереєстрацію своїх громад у відповідні органи влади Російської Федерації. Для налагодження релігійно-церковного життя єпископ Я. Пиль 29 грудня 2015 року зустрічався з т.зв. «головою верховної ради» Криму В. Аксьоновим, який, за твердженням єпископа, «прийшов на допомогу» у

розв'язанні низки складних проблем [558]. У той час греко-католики, православні УПЦ КП та УАПЦ в анексованому Криму є поза законом, а право на реалізацію ними свого віросповідання є підставою для релігійних переслідувань. 20 жовтня 2014 року ієрархи Православних та Католицьких Церков (зокрема УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ, РКЦ) у форматі засідання ВРЦіРО висловили стурбованість «утискам релігійної свободи ... та заборонаю (авт. – своїм вірним та духовенству) звершувати богослужіння та релігійну діяльність» на території окупованого Криму [109].

Стурбованість гуманітарною катастрофою, військовими діями на окупованих територіях сходу України викликала появу заяви ієрархів Православних та Католицьких Церков, в якій висловлювалась готовність робити все необхідне «для припинення кровопролиття, встановлення миру, подолання ворожнечі». Церковні очільники закликали віруючих «у відповідності до своїх релігійних переконань та можливостей брати участь в обороні Батьківщини» [138].

Функціонування релігійно-церковних структур, на анексованих та окупованих територіях України, в умовах суспільно-політичної, культурно-духовної та соціально-гуманітарної кризи є своєрідним лакмусом, який виявляє низку проблемних моментів у православно-католицьких взаєминах, визначає перспективу цих взаємин, творить діалогічну парадигму на перспективу.

Важливість «українського питання» у геополітичному вимірі було виявлено у підписаній Папою Франциском та Патріархом РПЦ Кирилом 12 лютого 2016 року «Гаванській декларації». У документі містяться дещо суперечливі та не завжди коректні оцінки ситуації в Україні. АТО на Сході нашої держави трактується як «громадянський конфлікт». Водночас, за твердженням Патріарха УГКЦ Святослава (Шевчука) наголошується праві очолюваної ним Церкви «забезпечувати духовні потреби своїх вірних» [414; 339]. Декларація містить заклик до православних і греко-католиків примиритися та знайти «взаємоприйнятні форми співжиття» [231]. Особливу критику Глави УГКЦ викликали пункти 25, 26 «Декларації» в яких міститься заклик до Церков в

Україні «утриматися від участі в протистоянні та не підтримувати його подальшого розвитку». Такий заклик трактується як непряме звинувачення УГКЦ та інших україноцентричних Церков у причетності до війни [414; 339].

Напередодні виборів до Верховної Ради України 26 жовтня 2014 року ВРЦіРО звернулася до українців із закликом прийти на вибори і обрати новий парламент, перед яким «стоятимуть надзвичайно важливі завдання забезпечити мир і територіальну цілісність для України, сприяти реформам та відродженню економіки» [132].

Православні та Католицькі Церкви України не залишалися осторонь виборчих перегонів до місцевих органів влади у жовтні 2015 року. Загалом, збереглися вже традиційні схеми та механізми політико-конфесійних гравітацій. Ієрархія УГКЦ напередодні виборів виступила із категоричною заявою про необхідність «знятися з перегонів» тим священикам, які подали свої кандидатури на місцеві вибори. У зворотньому випадку, як зазначалося у листі-зверненні владики Богдана (Дзюраха) на доручення очільника УГКЦ Святослава (Шевчука) до правлячих архиєпископів та єпископів УГКЦ в Україні, їх чекає «покарання відповідно до церковного законодавства». Така участь, за твердженням владики, суперечить церковному праву Католицької Церкви, яке «не допускає прямої участі духовенства у політичних процесах» та є порушенням «Інструкції про поведінку священнослужителів УГКЦ під час політичних виборчих кампаній» [190; 152]. Проте всупереч застереженням церковної влади окремі священики УГКЦ балотувалися на виборах до органів місцевої влади: о.Петро Зеленох (м.Яворів) вже будучи чинним депутатом Яворівської райради – від партії «Воля» та о. Мирослав Шевчук (м.Дрогобич) – від ВО «Батьківщина»; о. Микола Остафійчук (м.Коломия) – від ВО «Батьківщина», о. Володимир Касіян (м.Коломия) – від ВО «Свобода»; о. Ігор Серета (м.Копиченці) – від «Радикальної партії Олега Ляшка», о. Михайло Піняга (м. Тернопіль) – від ВО «Батьківщина», о.Василь Баглей (сmt.Козова) – від БПП «Солідарність», о.Іван Шулик (Теребовлянський р-н) від ВО «Батьківщина»; о.Дмитро Сухович (м.Дунаївці) – від ВО «Свобода», о.Зіновій Маланюк (м.Городок) – від БПП «Солідарність»,

о.Володимир Часковський (м.Поленне) – від ВО «Свобода») [333; 509; 610; 332]. Мукачівська греко-католицька єпархія, яка знаходиться у безпосередній юрисдикції Апостольської Столиці, всупереч розпоряджень церковної влади була представлена на виборах до Закарпатської обласної ради священиком Михайлом Софілканичем [368].

На відміну від УГКЦ та РКЦ, особливо активну участь у виборах 2015 року взяли священики УПЦ КП. Так, лише на Львівщині, Львівсько-Сокальська єпархія УПЦ КП делегувала 22 своїх представників на боротьбу за депутатський мандат. В непростих реаліях сьогодення зовсім незрозумілою та якоюсь лиховісною є ситуація із балотуванням до Львівської міської ради священика, капелана УПЦ КП о. Володимира Бачинського. Парадоксальним і незрозумілим є факт того, що душпастир Церкви, яка зайняла безкомпромісну та державницьку позицію в сучасних умовах, балотується від політсили «Наш край». Особливо обурило предстоятеля УПЦ КП Патріарха Філарета (на це є вже офіційна реакція) те, що о. Володимир використовував «церковний амвон» для політичної агітації [299, 339].

УАПЦ також репрезентувала духовенство у виборчій кампанії у різних областях – найбільше у Львівській – 8, Івано-Франківській – 7, Тернопільській – 5 [333; 509; 610].

Не обійшло увагою виборів до органів місцевої влади у 2015 році й духовенство УПЦ. Цьогоріч воно репрезентувало доволі широкий політичний спектр – від традиційно лівих політичних сил до провладно-центристських.

Складні суспільно-політичні процеси в незалежній Україні зумовили перебіг та динаміку православно-католицьких відносин – від конфліктного несприйняття на перших порах, до партнерської співдії у формуванні своєї позиції щодо виборчих перегонів у форматі ВРЦіРО, а, останнім часом, – до непередбаченого церковними канонами та нормами «молитовного спілкування» у ході Революції Гідності та подій у зоні АТО.

2.3. Православно-католицька взаємодія у суспільно-культурному просторі незалежної України.

На початку ХХІ ст. з появою нових викликів перед християнськими спільнотами в православно-католицькому середовищі України все більше спостерігається поступове взаємопізнання, толерантне ставлення один до одного та взаємне зближення. Сфера соціального служіння є своєрідним стартовим майданчиком для спільної взаємодії Церков у справі відповіді на виклики часу. Розробляються і практично впроваджуються спільні пасторальні, добродійні, соціальні програми, через які ці спільноти зреалізують власні теоретичні розробки співіснування й свідчення Христової віри, творячи між собою “Євхаристію життя”, “сопричастя життя” чи т.зв. “духовний екуменізм” (наприклад: справи милосердя пов’язані з діяльністю міжконфесійної спільноти “Віра і світло”, спільна душпастирська праця з мішаними подружжями, у місцях позбавлення волі, капеланство; проповідування Євангелії, гідності людського життя (морально-етичні тематики) – організація “Рух за життя”). Ці дії дають можливість духовенству та вірним Церков творити духовну єдність, укріплюючи її Євхаристійним сопричастям.

Саме церковно-релігійний чинник у часі суспільних трансформацій є одним із найбільш ефективних факторів, що спроможний утримувати «рівновагу між свободою та обов’язком людини у суспільстві» [598, с. 83-85], а також збалансовувати соціальні революційні настрої з еволюційно-реформаторськими змінами у громадянському суспільстві. Небезпеки глобалізації, складні секуляризаційні процеси детермінували переосмислення поглядів Церков на проблеми єдності та порозуміння, в контексті реалізації ними своїх соціальних програм. Конфесійно-канонічна ізоляція, різновекторність суспільно-політичних гравітацій з часом поступилися позиції «Церква для світу», і як наслідок, привели до створення цілої низки соціальних проектів, втілення в життя яких дало змогу максимально зблизити «видиму» єдність Православних та Католицьких Церков в Україні.

Православно-католицька взаємодія в царині соціального служіння духовно-морального розвитку суспільства визначається низкою офіційних церковних документів, в яких викладена соціальна доктрина Церков.

Соціальні доктрини Православних та Католицьких Церков, незважаючи на різність формулювань та підходів, об'єднують євангельська теза «про любов у служінні», вчення про честь та гідність, цінність людського життя, право людини на свободу вибору тощо.

Одним із перших, найбільш успішних й ефективних, і, що прикметно, актуальних до сьогодні міжцерковних проектів, покликаних «оздоровити» й згуртувати суспільство, став ініційований та активно підтримуваний православними та католицькими конфесіями України, ще на початках її незалежності процес впровадження в освітній простір навчальної дисципліни «Основи християнської етики», а також курсів духовно-морального спрямування.

В листопаді 1991 року в структурі УГКЦ було створено Катехитичну комісію Львівської архієпархії, яка почала активно займатися розробкою програмного наповнення та підготовкою вчителів для викладання курсу «Християнська етика». Аналогічні комісії були створені в Тернопільській та Івано-Франківській областях. Таким чином, починаючи з 1992 року, у загальноосвітніх школах трьох західноукраїнських областей на експериментальних засадах, за підтримки керівництва освітянських структур та місцевих рад, почав викладатися предмет «Християнська етика». Ініціативу УГКЦ активно підтримали представники православних конфесій. Співпраця між ними велася спочатку на неофіційному рівні, а згодом, паритетне конфесійне представництво щодо даної проблеми було ініційоване та забезпечене органами місцевого самоврядування. Так, при Львівській обласній раді функціонувала Комісія з питань «Християнської етики», до складу якої, окрім представника УГКЦ, входили також священники УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ.

На початку 2000-х років ініціативу Церков щодо викладання курсів духовно-морального спрямування активно підтримала держава: при Державному комітеті України у справах релігій працювала робоча група, яка займалася

методично-організаційними питаннями викладання даного курсу. До її складу входили представники трьох гілок українського Православ'я, УГКЦ та РКЦ. Головним чином з ініціативи Православних та Католицьких Церков ВРЦіРО, МОН України та Держкомрелігій 18 квітня 2000 року підписали спільний Меморандум про співпрацю у справі викладання курсів духовно-морального спрямування у навчальних закладах України. В ньому зазначалось, що метою викладання предмету «Християнська етика» є винятково духовно-моральне виховання на засадах християнства, без апелювання до конфесійних традицій та релігійних обрядів [129].

В Указі Президента України №279/2002 «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» наголошувалось на вагомості спільного, консенсусного напрацювання державними та церковними інституціями «пропозицій щодо впровадження духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес» [102].

Водночас, у Меморандумі декларувалась готовність спільної праці щодо «запровадження до Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах, спеціальності "Теологія" («Богослов'я»)). Сторони наголосили, що «формування програми вищої теологічної освіти повинно ґрунтуватися на спільних для всіх конфесій фундаментальних принципах і догматичних положеннях, які не викликають нерозв'язних суперечок між теологами різних віросповідань» [129]. 29 квітня 2002 року Міністерством освіти і науки України було видано наказ № 280 «Про включення до переліку напрямків підготовки і спеціальностей, за якими в Україні дозволялось проводити підготовку спеціалістів із вищою освітою і спеціальність «Богослов'я (Теологія)» [301]. Спільним успіхом Церков стала акредитація богослов'я в Україні з березня 2006 року. Вищі навчальні заклади отримали можливість готувати фахівців за спеціальністю «богослов'я» (ОКР «магістр»).

Активну підтримку у впровадженні християнської етики у школах висловив Президент В.Ющенко. У червні 2005 року у ході зустрічей з учасниками круглого столу “З любов’ю та турботою про дітей” (9 червня 2005 року), з членами ВРЦіРО (14 червня 2005 року) та головами облдержадміністрацій (15 червня 2005 року) він висловив впевненість у тому, що “з 1 вересня у навчальних закладах України буде введено освітній курс – християнська етика” [408]. 8 липня 2005 р. за його дорученням було створено комісію для розробки змісту навчальних курсів духовно-етичного та релігієзнавчого спрямування, до складу якої входили представники православних та католицьких конфесій. Починаючи з 1 вересня 2005 року, за вибором батьків учнів (5-6-х класів), почалось викладання предмета «Етика», або ж предметів духовно-морального спрямування в обсязі годин, передбачених для вивчення в 5-6-х класах предмету «Етика» [294]. Викладання основ християнської етики здійснювалось на факультативних засадах за наявності відповідного бажання та волевиявлення батьків. Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 20 лютого 2002 року № 128 та листа заступника Міністра освіти і науки від 18 серпня 2005 року № 1/9-436, для запровадження такого викладання у міській місцевості необхідно 8 бажаючих учнів, а у сільській місцевості – 4 учні [92; 85].

Процес викладання «Християнської етики», попри одностайну підтримку з боку всіх очільників Православних та Католицьких Церков, супроводжувався певними труднощами, пов’язаними передовсім із браком кваліфікованих педагогів та певною конфесійною ангажованістю окремих вчителів. Непоодинокими були випадки коли викладання предмету перетворювалось на катехизацію з усіма «конфесійно-обрядовими» проявами. Це, в кінцевому результаті, вело до конфесійної диференціації у класах, нівелювало весь, очікуваний від викладання курсу, позитив. Однією з головних причин такого стану справ була не достатня кількість фахових педагогів. Відтак, проблема підготовки кваліфікованих, глибоко духовних і водночас конфесійно неорієнтованих вчителів, стала ще одним проектом, для реалізації якого було необхідним об’єднання зусиль як Православних, так і Католицьких Церков.

УГКЦ розпочала підготовку таких кадрів ще у 1997 році. Дещо згодом, до цього процесу долучилися православні. З 2006 року на базі Львівського національного університету імені Івана Франка та Українського Католицького Університету діяла Магістерська програма екуменічних наук – експериментальний проект, в структурі якого була відкрита спеціалізація «християнська етика». Випускники програми отримували спеціальний сертифікат – диплом «викладача християнської етики в школах». Даний проект, сьогодні вже далеко не єдиний, але на свій час це була перша спроба екуменічного міжцерковного і водночас науково-академічного підходу до справи підготовки педагогічних кадрів даного профілю.

Події «Помаранчевої революції» сприяли більш активному коректуванню державою проблем впровадження у освітній простір курсів духовно-морального спрямування. Гармонізацією відносин держави і конфесій у царині освіти стала займатися, створена у жовтні 2008 року, Громадська рада з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при МОН України. Основними завданнями органу визначені: 1) представлення позиції Церков і релігійних організацій з питань діяльності Міністерства; 2) виконання дорадчих функцій під час обговорення та прийняття Міністерством рішень, а також здійснення моніторингу їх реалізації; 3) забезпечення співпраці з Міністерством щодо організації та проведення публічних громадських обговорень з основних напрямів його діяльності та окремих нормативно-правових актів [113].

З ініціативи УПЦ КП, РКЦ, УГКЦ та УПЦ було засновано міжконфесійний фонд «Християнська освіта», котрий у 2012 році розпочав реалізацію благодійних програм «Підручники з предметів духовно-морального спрямування» та «Вчитель християнської етики» [131].

Виявом готовності держави та суспільства до залучення Церкви у процеси духовного та морального відродження нації стало прийняття Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів» від 2 червня 2015 року. Даний законодавчий акт надає офіційно зареєстрованим державою

релігійним структурам право на створення дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних, вищих навчальних закладів [61].

Таким чином, спільна праця Православних та Католицьких Церков на ниві духовної освіти, хоч і супроводжувалася низкою труднощів, і не завжди викликала однозначно схвальну реакцію суспільства, все таки зблизила найбільші християнські конфесії України і відчутно вплинула на моральне оздоровлення суспільства, сприяла вихованню декількох поколінь національно свідомих та духовно багатих громадян України.

Після здобуття Україною незалежності релігійний чинник розширив свою присутність у всіх, без винятку, сферах суспільного життя держави. Ще однією площиною, у якій здійснювалась активна комунікація між Православними та Католицькими Церквами України, була практика спільного соціального служіння в умовах трансформаційних процесів соціально-економічного розвитку. Церкви намагалися спільними зусиллями дати гідну відповідь непростим викликам часу, зокрема, таким як бідність, безробіття, заробітчанство, дитяча безпритульність, фізичне здоров'я нації (боротьба з uzалежненнями – пияцтво, наркоманія, СНІД та под.), захист прав, честі та гідності людини в умовах соціогуманітарних потрясінь, повага до людського життя, принципам рівності між людьми тощо.

Починаючи з 2008 року, на базі Інституту Екуменічних Студій Українського Католицького Університету розпочато практику щорічного проведення «Екуменічних соціальних тижнів». Дані акції є добрим прикладом міжцерковної взаємодії на ниві соціального служіння як в теоретичному, так і в практичному вимірах. В даному контексті промовистою є тематична спрямованість кожного із таких тижнів: «Кооперативний рух в Україні» (2008 р.), «Соціальна відповідальність» (2009 р.), «Довіра. Відповідальність. Філантропія» (2010 р.), «Реформи через довіру: майбутнє починається з довіри» (2011 р.), «Майбутнє демократії в Україні» (2012 р.), «Відмінності і повага» (2013 р.), «Відповідальність християнина в сучасному суспільстві» (2014 р.), «Освіта задля змін: духовність та іновації» (2015 р.). Предметом обговорення стало чимало дискусійних питань щодо ролі Церков в розвитку громадянського суспільства та

можливостей їх впливу на формування духовно-моральних засад такого суспільства. Представники Церков наголошували, що заради виконання своєї соціальної місії вони готові долати стереотипи і разом «зцілювати рани минулого». В даному контексті особливо варто виділити думку архієпископа УАПЦ Ігоря (Ісіченка) щодо унікальності місії Церкви в посткомуністичному світі, основна мета якої полягає у формуванні почуття людської гідності, людської ініціативи, подоланні пасивної залежності від соціального протекціонізму держави [592].

Теоретичні аспекти практичної православно-католицької співпраці в суспільно-культурній сфері розробляє у своїй діяльності Українське християнське академічне товариство (УХАТ) – науково-академічна інституція, яка об'єднує як світських науковців, так і духовних осіб.

В структурі ВРЦіРО принципи соціальної політики Церков активно реалізується в рамках роботи Комісії з питань соціального служіння, що була створена у 2006 році. Головним завданням Комісії є: узгодження, представлення та відстоювання спільної позиції Церков та релігійних організацій України у соціальній сфері і донесення цієї позиції до громадськості; обмін досвідом, координація спільних дій та об'єднання зусиль у соціальному служінні, сприяння розробці та реалізації благодійних і соціальних програм; сприяння всебічному висвітленню соціального служіння Церков та релігійних організацій в Україні засобами масової інформації. Особливу увагу Комісія приділяє створенню робочих груп з таких напрямів діяльності як проблеми поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, медико-етичних питань, питань виховання та праці з дітьми і молоддю та ін. [89].

Подібна практика була реалізована на регіональному рівні. Так, у Львові 13 червня 2008 року відбулась академічна конференція на тему «Соціальна політика в Україні з точки зору українських християнських Церков», в якій ієрархи УГКЦ, УПЦ, РКЦ обговорили суспільний та євангельський контексти соціального служіння у своїх Церквах, наголосили на необхідності спільної праці на цій ниві [600]. Зазначалося також, що досвід соціальної роботи Церков варто

використовувати у співробітництві між Церквою і державою через реалізацію спільних соціальних проектів щодо догляду за інвалідами, людьми похилого віку, узалежненими, безпритульними та сиротами.

У форматі ВРЦіРО Православні та Католицькі Церкви беруть спільну участь у розробці та обговоренні Концепції та Стратегії участі Церков і релігійних організацій України у забезпеченні права дитини на виховання в сім'ї і попередженні соціального сирітства. Церкви спільно із Альянсом «Україна без сиріт» розробили «Національну стратегію профілактики соціального сирітства» [334]. Спонукою до появи таких документів стають реальні показники, що висвітлюють глибину даної проблеми: 4-5 тисяч дітей щороку стають сиротами при живих батьках, які від них просто відмовляються [567].

Винятково важлива увага, як вже зазначалося, приділяється Церквами проблемі захисту честі і гідності людського життя, особливо коли йдеться про життя ще ненародженої дитини, яка «не може захистити себе саму». Уже понад 20 років функціонує створений за ініціативи Церков та низки громадських організацій Всеукраїнський благодійний фонд «За гідність людини» який є базовим міжконфесійним ресурсним центром, що об'єднує християн різних конфесій «заради збереження життя ненародженої дитини» [155].

В даному контексті особливо резонансною стала реакція Глав українських Церков на проект резолюції ПАРЄ, що пропонував європейським державам обмежити співробітників закладів охорони здоров'я у праві відмовитися робити аборти. У зауваженнях до тексту резолюції ПАРЄ у жовтні 2010 року, церковні очільники наголосили на недопустимості «навіть побічного змушування медиків до участі у вчиненні абарту» [107]. В рамках IV Національного конгресу з біоетики (вересень 2010 року) представники православних та католицьких конфесій в Україні ствердили, що «життя – дарунок Бога» і у ставленні до нього слід керуватися лише одним принципом – «не вбий». Особливо актуалізується дана проблема в контексті офіційної статистики – близько 200 тисяч дітей щорічно стає жертвою абортівних дій, при цьому кількість абортів в нашій державі в двічі перевищує середньоєвропейські показники [567].

Активна співпраця Православних та Католицьких Церков у форматі ВРЦіРО привела до створення у 2009 році Громадської ради при Міністерстві охорони здоров'я України з питань співпраці з ВРЦіРО. Було розглянуто шляхи вдосконалення процесу вакцинації в Україні, обговорено проект Етичного кодексу лікаря та питання звуження практики абортів [408].

Голова Папської ради сприяння християнської єдності кардинал Курт Кох у лютому 2012 року в Інсбруку (Австрія) виступив з заявою про необхідність вироблення Православними та Католицькими Церквами спільної позиції щодо таких важливих проблем, як дослідження на стовбурових клітинах, аборти, евтаназія, різних аспектів шлюбу та сім'ї, в тому числі в оцінці явища гомосексуалізму [460].

Відстоюючи принципи гідності та самоцінності людського життя, ВРЦіРО у своїх пропозиціях щодо змін до Конституції України, оприлюднених 10 липня 2015 року, особливо зацентувала на необхідності проголошення найвищою соціальною цінністю людини «її життя, від зачаття і до природної смерті, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека». Таким чином, Церкви вкотре наголосили на неприпустимості таких соціальних явищ як аборт та евтаназія [112]. Критично оцінюючи ліберальні підходи до трактування сім'ї, практику одностатевих шлюбів, які оголошуються неприйнятними з позиції християнської моралі, представники ВРЦіРО, категорично наполягають на наступній редакції ст. 51 Основного Закону, що проголошує «шлюб сімейним союзом між чоловіком і жінкою, який ґрунтується на взаємній та вільній згоді» [112]. Ще 15 травня 2007 року у форматі ВРЦіРО було ухвалено Декларацію християнських церков України «Про негативне ставлення до явища гомосексуалізму та спроб легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих партнерств)» [112]. А у січні 2010 року ВРЦіРО закликала МЗС та постійну делегацію України в ПАРЕ виступити «проти легалізації одностатевих партнерств в Європі» [114]. За словами єпископа РКЦ Маркіяна Трофим'яка, спонукою до такого звернення стали соціологічні дані, згідно з якими 90% населення України виступають проти таких «аморальних ініціатив» [110]. У

підсумковому Комюніке ВРЦіРО з приводу візиту делегації до Брюсселю у березні 2013 року наголошувалося на необхідності підтримки «традиційних моральних сімейних та інших духовних цінностей, які походять від Всевишнього», особливо тому, що саме на цих цінностях «було сформовано європейську цивілізацію» [106].

Церкви України консолідовано виступили з засудженням й такого складного соціального лиха як корупція. У червні 2015 року на засіданні ВРЦіРО Глави Церков представили програму спільних дій, спрямованих на боротьбу з корупцією. Вона передбачала просвітницьку роботу з вірними через «тематичні проповіді, проведенні семінарів та круглих столів, виголошенні публічних звернень проти корупційних діянь та корупційного способу життя» [635]. У листопаді 2015 року Синод УПЦ КП прийняв безпрецедентне у всій історії православної церкви рішення засудити корупцію як суспільне зло та не допускати корупціонерів до Святого Причастя [647]. Аналогічне рішення було ухвалене і Синодом єпископів УГКЦ у вересні 2015 року [221], а ще у червні 2015 року єпископ РКЦ Станіслав Широкоградюк в листі до Президента П. Порошенка наголошував на небезпеці зростання корупційних явищ у всіх сферах життя українського суспільства [203].

В часи суспільно-політичних викликів Церкви ставали не лише осердям духовно-моральної підтримки, але й своєрідним координатором волонтерського руху. Так, 11 листопада 2014 року представники різних християнських конфесій ініціювали запуск Автопоїзду Миру та Єднання, що рушив 20 містами Сходу, в тому числі, і зоною АТО. Метою акції було проголошено консолідацію місцевих жителів, волонтерів, релігійних діячів та представників влади для задоволення «нагальних потреб населених пунктів, що були звільнені від окупації». Ініціатори Автопоїзду, беручи участь у спільних молитвах, мали намір показати «що релігійні конфесії діють разом і в цьому полягає їхня сила» [503].

У лютому 2015 року, оперативно реагуючи на потреби АТО, Православні та Католицькі Церкви зініціювали ухвалення ВРЦіРО «Звернення про обов'язок допомоги у захисті Батьківщини». В документі наголошувалось, що кожен

бажаючий, свідомий громадянин, в міру своїх можливостей, може й повинен активно долучатися до справи захисту і служіння Батьківщині: «один нехай йде до війська, інший нехай посилено працює, допомагаючи армії, як капелан, волонтер, у шпиталях, нехай допомагає родинам військовослужбовців, постраждалим мирним мешканцям Донбасу та вимушеним переселенцям» [111].

Ще одним спільним соціальним проектом Православних та Католицьких Церков в Україні є робота по впровадженню інституту капеланства у Збройних Силах України (далі ЗСУ). Перші спроби духовної присутності Церкви у системі ЗСУ спостерігаємо ще на початку 1990-х років. Зокрема, в листопаді 1992 року в Прикарпатському ВО починає працювати соціально-психологічна служба, очолювана священником УГКЦ о. Володимиром Сичаком (працював науковим співробітником науково-методичної лабораторії до 1998 року). За час свого капеланства він розробив ряд документів, що стосувалися питання душпастирювання в армії, організував катехитичні курси для офіцерів та солдатів [323; 324].

У травні 1994 року, у Львові, під егідою Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту історії релігії, було проведено науково-практичний симпозіум «Духовно-гуманітарні проблеми розбудови Збройних Сил України». На ньому озвучено ідею створення Міжцерковної ради з питань душпастирської роботи в збройних формуваннях України [461, с. 177-189; 404, с. 26-27].

У вересні 1999 року на конференції: «Практика формування особи військовослужбовця та створення умов успішного виконання військового обов'язку: християнський досвід» (м. Київ) обговорювались питання шляхів співпраці ЗСУ та Церкви. Учасники конференції звернулись до Президента України з наступними пропозиціями:

- розробити концепцію духовно-пастирської діяльності військових священників у збройних формуваннях України (пропонувалось, щоб три сторони – Державний комітет у справах релігії, силові структури

та конфесії розробили свої концепції, які потім повинні бути винесені па обговорення);

- на основі узгодженої Концепції внести зміни до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”; на основі цих змін створити положення про інститут військових священників у військових структурах та внести доповнення до Статутів Збройних Сил України; створити під егідою Державного комітету України у справах релігій або ж ВРЦіРО відповідний орган, що буде відповідати за здійснення душпастирської опіки у війську;
- започаткувати відкриття при військових частинах храмів, капличок, для проведення богослужінь [461, с. 177-189].

У червні 2008 року було підписано угоду про співпрацю між відділом Патріаршої курії УГКЦ у справах душпастирства силових структур України та командуванням Військово-морських Сил ЗСУ щодо забезпечення душпастирської опіки особового складу. Аналогічний документ у липні було підписано і з УПЦ КП. А у листопаді цього ж року було підписано Меморандуму про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців ЗСУ. Документ підписали Міністерство оборони України та представники найбільших релігійних конфесій.

Питання капеланства активно лобіює Рада у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, до складу якої входять представники усіх православних та католицьких конфесій України. Вона була створена у березні 2009 року з метою:

- здійснення координації заходів, пов'язаних із забезпеченням виконання у Збройних Силах України вимог Конституції України, законів України щодо свободи совісті та віросповідання;
- здійснення практичних заходів, спрямованих на поетапне впровадження у Збройних Силах України ефективної системи душпастирської опіки та створення інституту військового духовенства (капеланства);
- координації міжконфесійної співпраці у Збройних Силах України;

- формування механізмів взаємодії Армії і Церкви з питань задоволення релігійних потреб, духовного, патріотичного виховання військовослужбовців, працівників Збройних Сил України та членів їх сімей;
- участі в обговоренні проектів законодавчих та інших нормативних актів із зазначених питань;
- підвищення морально-психологічної стійкості та готовності особового складу до захисту Батьківщини;
- здійснення колективних заходів добродійного характеру [90].

Для задоволення релігійних потреб військовослужбовців та духовного, морально-естетичного, військово-патріотичного виховання особового складу ЗСУ було розроблено Концепцію душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України, яка була прийнята у квітні 2011 року [84]. У її підготовці взяли участь представники УПЦ-МП, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ, та РКЦ в Україні.

Представники Церков – військові капелани активно беруть участь у спільних акціях з питань душпастирської опіки військовослужбовців. Так, у травні 2013 року духовенство УГКЦ, РКЦ, УПЦ, УПЦ КП взяли спільну участь у ювілейному міжнародному військовому паломництві до Марійського центру у Люрді (Франція). В ході паломництва відбулась зустріч українських військових капеланів з папою Франциском [674].

Події останніх років, військові дії на Сході України підтвердили важливість напрацьованого християнськими Церквами потенціалу у царині душпастирської опіки ЗСУ та добровольчих батальйонів. Настав час практичного втілення вироблених попередньо теоретичних конструкцій у сфері військового капеланства. Церкви з гідністю відповіла на виклики військового часу, в міру своїх можливостей, ефективно вирішували проблеми пов'язані з АТО – допомога переселенцям, потерпілим, пораненим, як військовим, так і цивільному населенню.

Сьогодні присутність інституту капеланства у системі ЗСУ регламентується Наказом Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 року «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську

службу) у Збройних Силах України» [88], Законами України “Про Збройні Сили України” [72], “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” [75], “Про свободу совісті та релігійні організації” [144], розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02 липня 2014 року № 677-р “Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії та Державній прикордонній службі” [99].

Прикметно, що співпраця Церков в царині військового капеланства знайшла своє практичне втілення у створенні Міжконфесійного батальйону військових капеланів, який провадить активну душпастирську працю в зоні АТО [429].

Співпраця Церков на ниві капеланського служіння, за твердженням В. Єленського може бути поділена на два періоди. Перший – з 1992 по листопад 2008 року (прийняття «Меморандуму...»). Цей етап характеризується становленням інститутів капеланства у системі церковно-релігійної інфраструктури, співпраця у той час носить «безсистемний та спорадичний характер». Другий період – від 2008 по сьогоднішній день – час консолідованої співпраці Церков з структурними підрозділами ЗСУ, активного міжконфесійного співробітництва у форматі Ради у справах душпастирської опіки при Міноборони України [378].

Спорідненою для Церков за спрямованістю із військовим капеланством стала сфера духовно-моральної та правової опіки в пенітенціарній системі України. В структурах православних та католицьких конфесій, починаючи із 1990-х років, була поширена локальна практика відвідувань окремими ієрархами та священиками місць позбавлення волі з метою душпастирської опіки в'язнів. Проте, починаючи з 2000-го року, у всіх без винятку Православних та Католицьких Церквах створюються спеціальні структурні підрозділи, завданням яких є надання духовно-моральної опіки ув'язненим. В рамках цих підрозділів проводиться спеціальна підготовка в'язничних капеланів. Однак ця діяльність тривалий час була позбавлена правової легітимності, проводилась ситуативно та поза межами правового поля, що породжувало чимало проблем та непорозумінь.

В даному контексті вагомою стала діяльність Української міжконфесійної християнської місії «Духовна та благодійна опіка в місцях позбавлення волі», засновниками якої у 2001 року, з-поміж дванадцяти релігійних організацій, виступили Православні та Католицькі Церкви. Дана структура представляє Україну в Міжнародній асоціації тюремного служіння (PFI) [551]. Діяльність Української міжконфесійної місії «Духовна та благодійна опіка в місцях позбавлення волі», її активна співпраця з органами державної влади знайшли втілення у прийнятті 11 червня 2015 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України». Закон визначив правове поле та пріоритетні напрями діяльності духовенства у місцях позбавлення волі, забезпечив конфіденційність та приватність сфери духовної опіки в'язнів [551].

Актуальними питаннями духовної опіки в'язнів, були й залишаються, «одвічні проблеми» добра і зла, життя і смерті, любові та ненависті, гріха та покаєння. Поза всякими сумнівами, самовіддана душпастирська праця в даній царині є наскільки складною, настільки й ефективною на шляху до духовної реабілітації в'язнів та долучення їх у майбутньому до активного соціального життя та вироблення в них повноцінних, сповнених гідності та самоповаги життєвих орієнтирів.

Православні та Католицькі Церкви України займають активну позицію у збереженні традиційних християнських духовно-моральних цінностей, захисті честі, гідності, вартості та самоцінності людського життя. Ці «класичні пріоритети» духовного служіння стали консолідуючим чинником у реалізації численних соціальних проектів, пов'язаних із різного роду узалежненнями, СНІДом, розвитком сім'ї, захистом суспільної моралі тощо.

Вагому роль очільники та духовенство Православних та Католицьких Церков традиційно приділяли боротьбі з таким суспільним лихом як алкогольна залежність. Кожна із конфесій у своєму душпастирському арсеналі володіла неабияким досвідом у поборюванні цієї проблеми. Церкву непокоїла зростаюча

динаміка цього узалежнення (за даними Міністерства охорони здоров'я в Україні нараховується 688 тисяч хворих на алкоголізм, тобто йдеться майже про півтора відсотка всього населення). Спільні звернення щодо боротьби з пияцтвом Церкви зробили у форматі ВРЦіРО. Так, зокрема, у зверненні ВРЦіРО щодо морально-етичного змісту рекламної продукції в Україні від 23 червня 2005 року, наголошується на неприпустимості пропагування алкогольної та тютюнової продукції, та необхідності розробки законодавчих механізмів, які б обмежували таку рекламу, відтак, певною мірою впливали на боротьбу з алкогольною та тютюновою залежностями [117].

Православні та Католицькі Церкви чи мало роблять для допомоги хворим на ВІЛ/СНІД. У комплексі заходів – ознайомлювально-інформаційна, превентивно-застерегаюча робота, комплекси заходів з матеріальної та медичної допомоги, духовно-психологічної підтримки, соціальної реабілітації. На думку священника УГКЦ о. А. Нагірняка (виконавчий секретар Комісії з питань соціального служіння ВРЦіРО, координатор Міжконфесійного ресурсного Центру з питань ВІЛ/СНІД, представник ВРЦіРО у Національній Раді з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу) та Павла Лапіна (лікар, виконавчий директор Міжконфесійного ресурсного Центру з питань ВІЛ/СНІД при ВРЦіРО) особливої ролі Церкві у вирішенні даного питання надають наступні якості:

1. Всі Церкви та релігійні організації розглядають проблеми незахищених, уразливих верств населення, виходячи із загальних моральних принципів, співзвучних прагненню до справедливості, співчуття, солідарності, рівності і пошани. Більш того, цінності більшості людей у всьому світі засновані на релігійній вірі.

2. Церкви та релігійні організації дають людям світоглядний фундамент, допомагають віднайти гармонію і значення в хаосі стрімко змінного світу, хаосі, який часто сприймається як результат глобалізації і несправедливості світового порядку. Церкви та релігійні організації можуть пояснити сенс життя, смерті, надати людині вектор для сумлінного, відповідального та змістовного життя.

3. Церкви та релігійні організації ведуть суспільну діяльність, беруть участь в вирішенні важливих питань, пов'язаних з вибором стратегічних напрямів розвитку країни. Релігійні організації здатні виступати від імені цільових груп і мобілізувати суспільство. Церкви та релігійні організації – це структури, що мають великий людський ресурс у вигляді мотивованих служителів, вірян, волонтерів.

4. Церквами та релігійними організаціями давно створені інститути підтримки бідних, слабих, знедолених, хворих, нужденних. Релігійні громади з повагою відносяться до своїх керівників, бачать в них як духовних, так і суспільних лідерів. Рішення та звернення, що приймаються керівниками Церков та релігійних організацій є виваженими та не мають зворотної сили. Отже, релігійні лідери мають нагоду робити вплив на думки і поведінку людей. Останнім часом збільшується вплив Церков та релігійних організацій на молодь.

5. Церкви та релігійні організації мають чітко організовану ієрархічну структуру, часто присутні у найвіддаленіших селах і містечках [511].

Проблемі ВІЛ/СНІДу було присвячено засідання Синоду єпископів УГКЦ у грудні 2007 року. У його постановах наголошувалося, що ВІЛ/СНІД не лише медична, але й соціальна проблема, яка вимагає тактовного та толерантного ставлення, не може допускати будь-яких проявів дискримінації, а для подолання її негативних соціальних наслідків необхідно об'єднати зусилля не лише державних органів та громадських організацій, а й Церков та релігійних організацій, що мають найвищий рівень довіри в суспільстві [358].

Не стоїть осторонь даної проблеми і УПЦ КП. В комплексі заходів Церкви, особливо варто виділити робочу зустріч патріарха Філарета 9 липня 2014 року з монсенйором Робертом Вітілло, спеціальним радником Ватикану у справах ВІЛ/СНІДу та керівником "Карітас-Інтернаціоналі" у Женеві, консультантом католицької організації "Реновабіс", німецьким лікарем Клеменсом Охелем з проблеми ролі Православної Церкви у профілактиці ВІЛ/СНІДу в Україні. Представники католицьких благодійних організацій поцікавилися досвідом УПЦ КП у допомозі людям хворим на ВІЛ та СНІД, а також профілактиці цих

захворювань. Особливу увагу було звернуто на практику організації курсів для священнослужителів, які організували благодійні фонди для інформування священників про проблеми ВІЛ і СНІДу та ставлення до інфікованих осіб, аби уникнути розповсюдженої неправди про цей недуг [220]. Проблеми ВІЛ/СНІДу є й у компетенції Синодального Відділу з благодійництва та соціального служіння УПЦ.

За роки незалежності Православні та Католицькі Церкви спільно з державними структурами провели низку заходів, покликаних врегулювати проблеми пов'язані із ВІЛ/СНІДом. Перший круглий стіл, присвячений участі релігійних організацій у цьому питанні, відбувся 26 серпня 2005 року. Більш активна співпраця розпочалася у 2007 році за підтримки представництва ЮНЕЙДС в Україні.

10 грудня 2007 року за участі ВРЦіРО було затверджено Концепцію та Стратегію протидії епідемії ВІЛ/СНІДу. В даному документі державою вперше було враховано позицію Церков та релігійних організацій. Дана співпраця у форматі ВРЦіРО, за підтримки ЮНЕЙДС, зреалізувалась у низці заходів, присвячених проблемі ВІЛ/СНІДу. Серед них:

- Міжконфесійна конференція «Формування міжконфесійної концепції і стратегії досягнення універсального доступу до профілактики ВІЛ/СНІДу, лікування, відходу і підтримки до 2010 року» (14 червня 2007 року);

- Національна міжконфесійна нарада «Стратегічне планування і розробка робочого плану участі Церков і релігійних організацій в протидії епідемії ВІЛ/СНІДу» (5 листопада 2007 року);

- Всеукраїнська міжконфесійна нарада «Конфесії України разом проти СНІДУ: від концепції – до спільних дій» (9-10 червня 2008 року), яка засвідчила успішне завершення планування та розробки міжконфесійних програм та планів і необхідність розширення роботи міжконфесійного співтовариства в регіонах України;

- зустріч представників Церков та релігійних організацій України з заступником Генерального секретаря ООН доктором Пітером Піотом,

Виконавчим директором Об'єднаної Програми ООН з ВІЛ/СНІДу (ЮНЕЙДС) (20 жовтня 2008 року), на якій представники ЮНЕЙДС чітко визначили статус Церков та релігійних організацій України, як важливих партнерів в сфері подолання епідемії ВІЛ/СНІДу;

- спільна нарада з Міністерством охорони здоров'я України „Солідарність в сфері ВІЛ/СНІДу”, в рамках якої було підписано Меморандум про співпрацю в сфері ВІЛ/СНІДу (1 грудня 2008 року), а з нагоди дня солідарності з ВІЛ-інфікованими людьми проведено молитовний захід „Запалимо свічку надії”;

- з 30 березня 2009 року було розпочато проведення низки регіональних міжконфесійних круглих столів під загальною назвою „Посилення ролі Церков та релігійних організацій в регіонах України у профілактиці та контролі за епідемією ВІЛ/СНІД», головна мета яких – залучення представників Церков та релігійних організацій регіонів України до формування політики, прийняття рішень та розподілу ресурсів в рамках регіональних програм подолання епідемії ВІЛ/СНІДу; тоді ж було вперше проведено тренінги з ВІЛ/СНІДу для представників церковних засобів масової інформації та прес-секретарів єпархій, а також спеціалізовані тренінги з навичок психологічного консультування для священнослужителів – представників міжконфесійного співтовариства, що працюють з ВІЛ-інфікованими у повсякденному служінні [511].

У форматі ВРЦіРО були розроблені Концепція і Стратегія участі Церков та релігійних організацій України у протидії ВІЛ/СНІДу (11 грудня 2007 року); створено Міжконфесійний ресурсний Центр з ВІЛ/СНІДу при ВРЦіРО (лютий 2008 року), головна мета якого – протидія поширенню епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні на основі міжконфесійної взаємодії та співробітництва Церков та релігійних організацій України. 11 лютого 2015 року з ініціативи Громадської ради Міністерства охорони здоров'я України з питань співпраці з ВРЦіРО за підтримки Об'єднаної Програми ООН з ВІЛ/СНІДу (ЮНЕЙДС) відбулася спільна нарада, метою якої було обговорення ситуації з ВІЛ/СНІДу в Україні та визначення ролі й головних напрямків діяльності Церков і релігійних організацій в умовах гуманітарної кризи.

Міжцерковний досвід роботи над проблемою ВІЛ/СНІДу було акумульовано у міжконфесійному збірнику Участь Церков та релігійних організацій України у боротьбі з поширенням епідемії ВІЛ/СНІДу та роботі з людьми, що живуть з ВІЛ/СНІДом [627].

З метою розв'язання складних проблем біоетичного характеру у співдії МОЗ та ВРЦіРО було вжито ряд заходів, спрямованих на розвиток медичного душпастирства / капеланства: 17 квітня 2008 року в рамках виконання Міжгалузевої комплексної програми "Здоров'я нації" на 2002-2011 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України, наказом Міністерства охорони здоров'я України було створено Координаційну раду з паліативної та хоспісної допомоги при МОЗ України, до складу якої увійшли представники деяких Церков та релігійних організацій; 16 грудня 2008 року, прагнучи до врегулювання засад взаємодії у справі гуманізації медичної опіки на основі поваги прав та гідності людини, традиційних духовних, морально-етичних та культурних цінностей, усвідомлюючи взаємну відповідальність за оздоровлення українського суспільства, підписано угоду про співробітництво між ВРЦіРО та МОЗ України [94].

Вплив Православних та Католицьких Церков на сферу духовної моралі зумовив появу низки структур, покликаних регулювати складні процеси духовно-суспільного розвитку. У жовтні 2008 року була створена Громадська рада при Міністерстві освіти і науки України з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями; у грудні 2008 року ВРЦіРО підписала угоду про співробітництво з Міністерством охорони здоров'я України та Меморандум про співробітництво з Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі.

У травні 2009 року на виконання угоди при Міністерстві охорони здоров'я була створена Громадська рада з питань співпраці з ВРЦіРО для "вироблення та представлення позиції Церков та релігійних організацій з питань діяльності Міністерства, у сфері охорони здоров'я та біоетики, виходячи з усвідомлення взаємної відповідальності за оздоровлення українського суспільства"[113].

Останнім часом Глави Церков і релігійних організацій дають свою оцінку викликам біотичного характеру. Однією із таких, актуальних, злободенних проблем є проблема донорства. Загалом позитивно трактуючи донорство «як спосіб благодійності та жертвовності», абсолютно неприйнятною проголошується торгівля донорськими органами. Представники ВРЦіРО вважають, що на законодавчому рівні повинна бути гарантована добровільна згода на потенційне донорство [134].

Обстоюючи духовно-моральні підвалини у розвитку сучасного українського суспільства, Православні та Католицькі Церкви у форматі ВРЦіРО вкрай негативно відреагували на рішення Верховної Ради України щодо ліквідації Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі (постанова КМУ №333 від 27.05.2015 року). Дана проблема стала предметом обговорення та дискусії на засіданні ВРЦіРО 10 лютого 2015 року, в ході яких було наголошено на неприпустимості одноособового (з боку вищого законодавчого органу) рішення щодо даного питання (подібні спроби ВРЦіРО вплинути на державні чинники з метою запобігти ліквідації НЕК мали місце 2010-2013 роках) [111]. Тоді ж вийшов Закон України «Про захист суспільної моралі» (№173-VIII, від 10 лютого 2015 року). Дана реакція Церков на ліквідацію НЕК є виявом єдності позиції православних та католиків щодо даного питання. Знаковою з цього приводу є заява патріарха Філарета (УПЦ КП) про те, що «захист моралі в суспільстві» об'єднує очолювану ним Церкву «не тільки з греко-католиками, а й з римо-католиками» [219].

Захист Церквами суспільної моралі є цілком закономірним, оскільки в природі релігійно-церковних структур одвічно закладене намагання виступати в ролі своєрідного «внутрішнього цензора» та засобу протидії різного роду проявам суспільного аморалізму, починаючи від критичних оцінок змісту теле-, радіо-, кінопродукції, неоднозначних проявів масової культури, закінчуючи обстоюванням чистоти української мови та намаганням позбавити її від низькопробної вульгарщини. Проблема лихослів'я, як це не парадоксально, стала предметом обговорення на квітневому засіданні ВРЦіРО у 2010 році, що

засудило «брутальний стиль спілкування, який став не лише нормою, а й модою», а лайка була названа «деструктивним чинником щодо фізичного здоров'я людини» [116]. Особливого резонансу та підтримки з боку різних конфесій набуло звернення греко-католицького священника о. Олега Кобеля до популярного виконавця Дзідзя (Михайло Хома). У ньому, назагал позитивно оцінюючи творчість співака, його акцентованість на патріотичній та частково релігійній тематиці, священник, вкрай негативно оцінив вживання, а, відтак, і популяризацію ненормативної та нецензурної лексики [449].

Таким чином, позиція православних та католицьких спільнот у сфері забезпечення духовно-морального здоров'я нації та соціального служіння, виявилася одностайною, партнерською, такою, що дозволяє спостерігати не декларативну, а ефективну та результативну співпрацю УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ, УГКЦ та РКЦ в Україні.

Висновки до розділу 2

Загалом аналіз православно-католицьких відносин крізь призму суспільно-політичного контексту дозволяє зробити наступні висновки:

- з огляду те, що Православні та Католицькі Церкви є найбільш репрезентативними конфесійними утвореннями, котрі мають вагомий вплив на процеси державотворення, суспільно-політичну та духовно-культурну інфраструктуру, важливим регулятором православно-католицьких відносин в незалежній Україні виступає державний чинник. Державні детермінанти православно-католицького діалогу виявляють себе у ситуативних моделях державно-церковних відносин, котрі зумовлюються специфікою ставлення до релігійно-конфесійних структур очільників держави;

- роль держави у законодавчому забезпеченні свободи совісті та релігійної плюральності де-юре визначила поліконфесійність України, а де-факто, виявила пріоритетність та вагомість у полірелігійній інфраструктурі саме православно-католицького сегменту. Законодавче регулювання православно-католицьких відносин не було підкріплене уніфікованими методологічними принципами, носило, радше змінний, різновекторний характер, що спричинило конфесійну регіоналізацію у 1990-х роках;

- православно-католицькі відносини у 1990-х роках носили здебільшого конфліктно-конфронтаційний характер, породжений неврегульованістю майнових питань, проблеми реституції, недосконалою законодавчою базою, покликаною врегулювати дані проблеми;

- визначальним фактором співпраці держави та Церкви, оптимізації православно-католицьких відносин стало створення Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій та підписання Меморандуму про недопустимість силових дій у міжконфесійних взаєминах. Динаміку та перебіг православно-католицьких відносин значною мірою визначали державні ініціативи щодо створення єдиної Помісної Церкви, які базувалися на різних моделях представництва конфесій у даній структурі. Державно-політичні чинники розглядали створення такої Церкви як питання державної ваги та національної

безпеки;

- питома вага православних та католицьких конфесій у побудові громадянського суспільства, рівень довіри до них з боку громадян України зумовлюють необхідність розгляду православно-католицького діалогу в контексті суспільно-політичних процесів, зокрема виборчих кампаній та суспільно-політичних трансформаційних явищ (Майдани, АТО);

- розмаїття українського політикуму зумовило певні гравітаційні тенденції в релігійно-церковному середовищі, що спричинило практику «взаємного тяжіння» політичних структур до релігійно-церковних і навпаки. Аналіз виборчих кампаній за роки незалежності засвідчив вагому роль у них релігійно-церковних чинників, зокрема православних та католицьких спільнот, виявив стійкі політичні «симпатії» конфесій та конфесійні пріоритети політичного середовища, а відтак, розділив Православні та Католицькі Церкви України за критерієм україноцентричності;

- вагомим фактором, який сприяв зближенню православних та католицьких конфесій, витворив безпрецедентні формати їх комунікації, всупереч усталеним богословсько-канонічним принципам, стали Майдани. Вони виявили багато спільних точок перетину Православних та Католицьких Церков на ниві захисту честі, гідності, цінності людського життя;

- найбільш ефективною та результативною стала православно-католицька взаємодія у суспільно-культурному просторі незалежної України. Вона виявила себе у низці спільних міжконфесійних соціальних та культурно-освітніх проектів таких як: впровадження у культурно-освітній простір дисципліни «Християнська етика», капеланство, боротьба з різного роду узалежненнями, обстоювання традиційних християнських цінностей, боротьба за гідність та самоцінність людського життя. Реалізація Церквами даних соціальних проектів супроводжується рядом труднощів, інколи – відвертим несприйняттям, не в останню чергу, через не готовність українського політикуму допускати присутність релігійно-церковного чинника у реалізації існуючих соціальних проблем та наданні відповідей на виклики часу

- Аналіз динаміки державно-церковних відносин, дослідження правової бази, що регулювала релігійно-церковне життя в Україні, суспільно-політичний та духовно-культурний контекст співпраці Церков дає можливість виокремити рубіжні етапи православно-католицьких взаємин. Їхніми критеріями є: здобуття Україною незалежності та прийняття Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.); прийняття Конституції України (1996 р.), створення ВРЦіРО (1996 р.), підписання Меморандуму «Про несприйняття силових дій...» (1997 р.). Відтак, першим етапом православно-католицьких відносин є період з 1991 по 1996/1997 роки. Якщо у продовж цього періоду спостерігалось зростання міжконфесійної напруги то впродовж другого етапу (1996/1997 роки – 2004 рік) конфліктність у православно-католицькому середовищі зменшується, відносини стабілізуються і стають більш паритетними та діалогічними. Третій період (2004 – 2016 роки) виявляє різновекторну комунікативну платформу спільних дій Православних та Католицьких Церков України у суспільно-політичній та духовно-культурній площинах в час суспільних трансформацій.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКІ ВІДНОСИНИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ АСПЕКТ

3.1. Богословсько-догматичний аспект православно-католицьких відносин

Історично склалося, що Православна та Католицька Церкви є розділені низкою богословсько-догматичних принципів, певними теоретичними богословськими постулатами, що обґрунтовують основи віровчення. Відтак, різними є культово-обрядові традиції, які виявляють практичну реалізацію базових віровизнальних понять.

З метою подолання догматичних, віровизнальних розбіжностей між обома Церквами, в дусі рішень II Ватиканського собору, у 1979 році з ініціативи папи Римського Івана Павла II та Константинопольського патріарха Димитрія I було створено “Змішану Комісію з Богословського діалогу між Римсько-Католицькою та Помісними Православними Церквами”. До її складу входили по 2 представники кожної з 14 канонічних автокефальних Православних Церков та 28 делегатів Католицької Церкви [662, с. 88]. І хоча серед членів Комісії не було й не могло бути представників українських Церков, її рішення були й залишаються імперативними та знаковими для налагодження богословського діалогу між Православними та Католицькими Церквами вже у незалежній Україні.

Наслідком напрацювань Комісії є наступні спільні документи: “Таїнство церкви та божественної Євхаристії у світлі Таємниці Святої Трійці” (Мюнхен, 1982); “Віра, Таїнства та Єдність Церкви” (Барі, 1987); “Таїнство церковного устрою в sacramentalній структурі Церкви у світлі значення апостольської спадкоємності для освячення єдності Народу Божого” (Новий Валаам, 1988) [662, с. 88].

У документі “Таїнство Церкви та божественної Євхаристії у світлі Таємниці Святої Трійці” було сформовано спільні засадничі принципи євхаристійної еклезіології, наголошено, що і православних, і католиків єднає спільне розуміння Церкви як «ікони тринітарного сопричастя». Наголошувалось, що «дві сторони

спільно виражають віру в реальну присутність Христа в Євхаристії, спільно говорять про таїнственне представлення жертви Христа силою Св. Духа». Водночас, «нерозв'язаними проблемами» було названо питання примату в Церкві та інші, пов'язані з цим питання (напр. церковні унії з Римом, статус Східних Католицьких Церков) [607].

Документ «Віра, Таїнства та Єдність Церкви» підтверджував другорядне значення обрядових відмінностей та окремих практик у Церкві. Водночас наголошувалось, що «сопричастя можливе лише між Церквами, які мають спільну віру, священство і тайни (пор. п. 21)». Вказуючи на необхідність тотожності віри, що є істотним елементом церковного сопричастя, в документі підкреслено: «Проте певна різnorodність формулювань не порушує сопричастя між Помісними Церквами, позаяк в різnorodності формулювань кожна Церква може розпізнати одну автентичну, отриману від апостолів віру» (п. 25). Дане твердження вказує на можливість відновлення євхаристійної єдності поміж Церквами, які віддавна розвивали свої власні літургійні, богословські та канонічні традиції [607].

Документ робить спробу уніфікації методологічних критеріїв у підходах до проблеми євхаристійного сопричастя. Спільними для католиків та православних називаються наступні елементи оцінки даної проблеми: «безперевність традиції (основаність на Св. Письмі, в поєднанні та нерозривності з попередніми догмами); доксологічне значення віри (згідне із таїнством спасіння); сотеріологічне значення віри (співвідношення із остаточним призначенням людини)» (див.: п. 29-31). Зазначалося, що коли будь-яке «формулювання віри суперечить тому чи іншому з цих критеріїв, воно стає перешкодою для сопричастя» (п. 32). Якщо формулювання не містить суперечностей, то може вважатися виразом віри, що дозволяє на відновлення євхаристійного сопричастя [607].

Водночас, підготовлений Комісією документ «Таїнство Церковного устрою в сакраментальній структурі Церкви у світлі значення апостольської спадкоємності для освячення єдності Народу Божого» наголошує на

апостольській спадкоємності в Католицьких та Православних Церквах і визнає її запорукою присутності Христа у тілі цих Церков [174]. Таким чином, догма про примат Папи розглядається делегатами Комісії у контекстуальному зв'язку з таїнством Євхаристії.

Рішення Комісії заклали підвалини майбутнього православно-католицького діалогу. Хоча не враховували і не могли, в силу часових обставин, врахувати усіх реалій та проблем у взаєминах Православних та Католицьких Церков в Україні.

Логічним завершення діяльності спільних богословських (православно-католицьких) комісій було досягнення компромісного порозуміння й побудова діалогової моделі (уніфікація термінологічно-дефінітивної бази, відхід від суб'єктивістського (ексклюзивістичного) способу аргументації богословсько-догматичних дефініцій) на шляху до повної євхаристійної єдності [463, с. 129].

Знаменно, що конструктивність у засадах православно-католицького богословського діалогу закладено ще у Декреті II Ватиканського собору «Unitatis Redintegratio», який був присвячений екуменізму. У ньому, зокрема, зазначалося, що “спосіб формування католицької віри жодною мірою не повинен стати перешкодою в діалозі з братами” [160, п.11].

Крах комуністичної ідеології, падіння тоталітарних режимів кінця 80-початку 90-х років ХХ століття, відродження національних Церков на пострадянських теренах та у країнах Східної Європи, загострення міжконфесійної ситуації, зокрема у Західній Україні, спричинили перерву у роботі Комісії. З її ініціативи для локалізації міжконфесійної напруги в Україні було створено Чотиристоронню комісію (Москва, 12-17 січня 1990 року), до складу якої входили представники РПЦ, РКЦ, УПЦ МП та УГКЦ. Однак, конфліктуючі сторони так і не змогли досягнути порозуміння. Основною причиною суперечок на засіданнях Комісії були майнові питання (боротьба за храми), а також вимоги з боку УГКЦ щодо власної реабілітації та включення до складу Комісії представників УАПЦ [463, с. 129-130].

Також однією із причин, що зумовили паузу у діалозі було «українське питання», а саме потреба усталення поглядів стосовно унійної проблематики.

Саме в цей час, у 1991 році з ініціативи греко-католицького єпископа Василя Лостена (США) та православного ієрарха Всеволода (Майданського) (США) було створено «Студійну групу Київської Церкви». Дана інституція ставила за мету розпочати богословсько-догматичний діалог між православними та греко-католиками для подальшого об'єднання у єдину церкву Київської митрополії.

Діяльність «Студійної групи», хоч і не була офіційною, все ж отримала благословення ієрархів УГКЦ та Вселенської Патріархії. Основні проблеми, які були предметом богословських дискусій даної інституції впродовж 1991-1995 років стосувалися головним чином питань помісності, патріаршого устрою, канонічної юрисдикції, церковної влади та примату папи [640; 676; 680; 677]. Праця богословів «Студійної групи» була не надто ефективною, в першу чергу, з огляду на відсутність відповідей на складні міжконфесійні питання того часу, а також, з огляду на вкрай обережну реакцію Константинополя та Ватикану щодо діяльності даної структури.

Після резонансних та суперечливих дискусій стосовно «унії» як моделі єднання у ході зустрічі в Фрайзингу (1990 р.), Баламанді (1993 р.) та Балтиморі (2000 р.). У 2000 році було вирішено тимчасово призупинити роботу Комісії. Прикметно, що саме на цей час припав візит папи Римського Івана Павла II в Україну. Невдовзі, після цього, резонансне питання «унії», за відсутності представників УГКЦ, стало предметом розгляду на спеціально створеній надконфесійній Робочій групі з написання історії Берестейської унії. Її було засновано за підтримки міжнародного Фонду «Pro Oriente» у 2002 році. До складу Робочої групи входили греко-католицькі, римо-католицькі та православні богослови й історики Церкви. Богословський діалог з даного питання був предметом розгляду на засіданнях Робочої групи у Відні (2002 р.), Теплиці (2004 р.), Львові (2006 р.) та Києві (2008 р.).

Водночас, «Змішана Комісія з богословського діалогу» відновила свою роботу лише у 2006-2007 роках. Спонукою до цього стало підписання спільного документу між папою Іваном Павлом II та патріархом Варфоломієм. У Белграді 18-25 вересня 2006 року було проведено «перше» засідання, яке, за твердженням

папи Бенедикта XVI поклато початок «новій фазі діалогу». Його робота була продовжена у 2007 році в Равені. Предметом розгляду Комісії були питання синодальності Церкви, авторитету Папи Римського; їхня реалізація на локальному, регіональному, універсальному рівнях, а також, вже вкотре, питання унії [566]. Дискусія навколо примату папи викликала несприйняття з боку Православних Церков, особливо РПЦ, а тому її представники відмовились підписувати заключний документ у Равені.

Знаково, що вперше за час діяльності Комісії в її роботі взяли участь представники українських Церков. Зокрема, від УГКЦ – президент Інституту екуменічних студій Українського католицького університету о. д-р Іван Дацько. Розглядаючи перспективу діяльності та окреслюючи основні завдання Комісії, він зазначив, що в Україні сьогодні вже “виросло нове покоління богословів, які на основі Святого Письма, Отців Церкви та її традиції готові шукати шляхів до сопричастя Церков». На думку богослова, Равенський документ може стати переломним в історії сучасних православно-католицьких відносин [566].

Діючи послідовно, та взявши за взірець традицію екуменічних напрацювань загальносвітового богословського діалогу, Православні та Католицькі Церкви України розпочали співпрацю для підготовки спільного богословського поля. Водночас, за твердженням Яніка Прово, офіційного представника Всесвітньої Ради Церков, православно-католицький богословський діалог не передбачає напрацювання «власного богослов'я» і є радше «пошуком спільної спадщини різних Церков» [566].

Український формат православно-католицького богословського діалогу не в останню чергу втілюється у рамках діяльності Всеукраїнської Ради Церков та Біблійного Товариства (створено діалогову платформу з перекладу Біблії українською мовою). На думку О. Горкуші, важливим чинником для активізації православно-католицького діалогу у царині біблеїстики «може бути світсько-науково-академічний контекст, що забезпечуватиме завдяки критичній науковій рефлексії й від ідеологічно-інтерпретаторських зловживань певних зацікавлених груп». Наслідком реалізації такого плану дослідниця вважає «написання

адекватного сучасним запитам Біблійного коментаря», а це у свою чергу, слугуватиме взаємопорозумінню між богословами різних конфесій в майбутньому [346].

На перешкоді результативному діалогу стоять: складна історія міжконфесійних стосунків, непросте суспільно-політичне тло, на фоні якого вони розвиваються, і врешті решт, неоднозначне ставлення суб'єктів діалогу до проблеми україноцентричності. Водночас, звертає на себе увагу (особливо у 1990-х роках) проблемність у підходах та інтерпретації низки богословських проблем всередині самих конфесій. Така неуніфікованість ускладнює, а десь і унеможлиблює, розробку критеріїв та схем богословського діалогу.

Ще однією консолідуючою площиною для активізації богословського діалогу є діяльність щодо визнання богослов'я навчальною дисципліною та впровадження в освітній простір предмету «Основи християнської етики». Прикметно, що активне несприйняття даних ініціатив з боку окремих владних структур, як це не парадоксально, згуртувало православних та католицьких богословів навколо обстоювання даних проектів та ініціатив.

Науково-технічні, цивілізаційні здобутки сучасного світу, окрім традиційних форм проведення богословських диспутів, породжують нові, незвичні раніше, форми комунікації у даній площині. Церкви активно долучаються до світової інтернет мережі створюючи офіційні сторінки, блоги, форуми, що дає можливість проводити більш гостру і водночас відверту (з огляду на відсутність обов'язкової авторизації) полеміку з приводу тих чи інших богословських питань.

Водночас на нашу думку надмірна віртуалізація не є органічно притаманною сакрально-таїнственній природі Церкви і породжує певну профанність як в площині богословсько-догматичній, так і, особливо (що дуже небезпечно), в культово-обрядовій. Найбільш репрезентативно представлена богословська полеміка на таких інтернет ресурсах як Релігійно-інформаційна служба України (РІСУ) [255], «Релігія в Україні» [256], «Богословський портал» [244], «Католицький оглядач» [249], «Кіріос» [250], «Православ'є в Україні» [253]

тощо. Звертає на себе увагу те, що тематика і наповнення богословських диспутів, містить головно еклезіологічний характер з виразною акцентацією на проблемах церковного адміністрування, помісності, автокефальності, канонічності, сопричастя тощо [346].

Українські реалії православно-католицьких богословсько-догматичних взаємин є унікальними, оскільки в національному релігійно-церковному сегменті репрезентовані не лише тільки православні чи католицькі спільноти, а й Українська греко-католицька церква, що є унійним утворенням та поєднанням двох традицій – у богословсько-догматичній площині – католицької, а в культово-обрядовій – православної. Специфіка богословської думки УГКЦ, виявляє себе у поєднанні двох традицій «богословствування» – східної та західної (т.зв. «орієнтальної» та «окцидентальної»). Вона надзвичайно важлива, особливо, в контексті визначення Греко-Католицькою Церквою власної ідентичності, позиціонування себе як «Православної Церкви у сопричасті з Римом» чи «Східної Католицької Церкви». Саме ця синтизованість, дуальність давала підстави дослідникам історії Церкви означувати УГКЦ як своєрідний «міст між Сходом та Заходом» (Г. Лужницький, А. Великий, І. Паславський, Я. Пелікан, о. І. Шевців, О. Турій). Таку ж єднальну місію покладав на УГКЦ і папа Іван Павло II, про що неодноразово заявляв у своїх працях та виступах [140].

На думку сучасних греко-католицьких богословів, сьогодні постала необхідність “українського богословського “аджорнаменто”, яке повинно бути наділене такими рисами: критичність, діалогічність, екуменічність, патристичність, інкультурованість. За їх твердженням, саме воно покликане зреалізувати вселенську місію Греко-Католицької Церкви (Патріарх Святослав (Шевчук)) [652].

Ідея створення єдиної Помісної Церкви в Україні стала своєрідним «екуменічним лакмусом», який виявив ставлення до церковної єдності в православно-католицькому середовищі. І, незважаючи на те, що дана ідея була ініційована владними та суспільно-політичними чинниками, її практичне втілення знаходилось у богословсько-догматичній та культово-обрядовій

площинах, і безпосередньо залежало від готовності Церков піти на певні компроміси у цій царині. Хоча механізми творення єдиної Помісної Церкви не передбачали використання унійної моделі, яка, як інструментарій церковного єднання, була засуджена та відхилена у Баламандському документі (1993 рік).

У цьому контексті, патріарх Філарет (УПЦ КП), коментуючи зміст та значення даного документу наголосив, що у ньому було “формально відхилено унію як застарілий метод єднання Церков Сходу і Заходу”. При цьому він зазначив, що «раніше католицька сторона визначала унію як “богослов’я мосту” між православними і католиками, а тепер вводиться новий еклезіологічний термін - “богослов’я “Церков-сестер” [215].

Таким чином на зміну традиції богослов’я “двох легенів” приходять концепція богослов’я “Церков-сестер”, які «спільно зберігають Церкву Божу» [215]. Остання є виявом ідеї «подвійного сопричастя», а також виявляє відмову від «сотеріологічного ексклюзивізму». Тому, на нашу думку, саме поняття «унія» в його еклезіологічному, канонічному та суспільно-політичному значеннях передбачає появу нової конфесійної форми (структури), а не відновлення давньої єдності Православної і Католицької Церков першого тисячоліття.

В даному контексті, доволі цікавою та механічно-радикальною є позиція УПЦ, Синод якої у 2008 році рекомендує “тим вірним УГКЦ, які ототожнюють себе зі східним християнством повернутись у Православ’я, а тим, для яких є дорогим зв’язок з Римською Церквою, перейти до неї, зберігаючи свій східний обряд” [168].

Богословські дискусії навколо ідеї створення єдиної Помісної Церкви в Україні виразно виявляють основні аспекти православно-католицьких відносин, передовсім в еклезіологічній царині. Саме еклезіологічні принципи є одним із найбільш дражливих моментів у богословсько-догматичній полеміці. В українському контексті вони зосереджуються, головним чином, навколо питань помісності, автокефалії та канонічності. Однак, варто звернути увагу на позаукраїнський формат даної проблеми.

Витокова історія компаративного аналізу еклезіології Православної та Католицької Церков має тисячолітню традицію, а її методологічні підходи й особливості «занурюють» дослідника у тенета філософсько-богословської полеміки, котра витворила різні школи, концепції та бачення й трактування природи Церкви.

Джерелами, які визначають «українську специфіку» православно-католицького діалогу у богословсько-догматичній царині є низка офіційних документів (постанови Соборів, Синодів, декларації тощо) УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ. Серед них варто виділити: «Основи соціальної концепції Української Православної Церкви» (2002 р.), «Історико-канонічна декларація Архиєрейського Собору УПЦ Київського Патріархату» (2007 р.), церковні Катехизми, ККСЦ [191; 195; 200; 201; 222].

Еклезіологія Православної Церкви базована на рішеннях перших Вселенських Соборів (виразно, зокрема, на Нікейсько-Царгородському Символі Віри, Святе Передання та Апостольські Правила) і трактує Церкву як «Єдину, Святу, Соборну і Апостольську», метафізична єдність якої у часі і просторі сягає всього Всесвіту. Її трансцедентна єдність (земної Церкви й небесного Єрусалиму (Євр.12:22-24) визнає єдиним Главою Церкви – Господа Ісуса Христа. У цьому контексті, глава УПЦ КП Філарет, розмірковуючи про природу Церкви зауважує, що Церква є «містичне, таємниче, невидиме» Тіло Христове. У Православній Церкві немає видимого Глави земної Церкви, бо ми сповідуємо лише одного Главу – Ісуса Христа [546; 547].

У той же час еклезіологія Католицької Церкви базується не лише на рішеннях семи Вселенських Соборів, а також на постановах I та II Ватиканських соборів та папських енцикліках. Так, у приписах I Ватиканського собору 1870 року зазначається: «... навчаємо і визначаємо, як богооткровенне вчення: що, коли римський первосвященик говорить із своєї кафедри, коли виконує своє служіння, як пастир і вчитель всіх християн... визначає вчення про віру та моральність... володіє тією непогрішністю, котрою Спаситель наділив Свою Церкву...» [607].

«Догматична конституція про Церкву», прийнята на II Ватиканському соборі містить елемент зближення із православною еклезіологією. У документі наголошувалося, що Церкви «об'єднуються через Тайни в таємничий, але дійсний спосіб», водночас акцентувалося на першості папи як Патріарха Риму й Глави Церкви та «непомильності його вчення» [160]. Отже, католицька еклезіологія виводить розуміння Церкви через догмати про папську владу, в яких папа постає «видимим» главою Церкви [200]. Саме це й відрізняє її від еклезіології Православної Церкви.

Православна традиція наголошує, що Вселенська Церква «втілена» у кожній Помісній Церкві, в той час, як католицька еклезіологія – на необхідності «спілкування» з Римо-Католицькою Церквою, що є обов'язковою вимогою приналежності до Вселенської Церкви [238].

За твердженням православного богослова Карла Крістіана Фельмі у богословських традиціях Православної та Католицької Церков виокремлюється поняття євхаристійної еклезіології, яка підтверджує «єдність Церкви, що історично існує в Євхаристії», незважаючи на церковні поділи [362, с. 266]. На думку римо-католицького богослова Іва Конгара євхаристійна еклезіологія є «автентичним католицько-православним вченням про Церкву» [628, с. 172]. Тому, квінтесенцією православної еклезіології, яка є тринітарною, христологічною та пневматологічною, є теза про те, що Церква, як таїнство, в «понадчасовому, понадматеріальному та есхатологічному вимірі», носить містичний характер – «П'ятдесятниця, яка триває» [430, с. 248] – де звершується Євхаристія – там і Церква, а католицька еклезіологія – асоціює Церкву з поняттями «універсальності, юрисдикційності, інституційності» [362, с. 267] й узалежнена від визнання у тій чи іншій помісній Церкві верховенства й непомильності Єпископа Риму.

Православні та католицькі конфесії в Україні, за винятком УГКЦ, ґрунтують свою богословську традицію на вище викладених принципах. Греко-Католицька ж Церква, входячи в структуру Вселенської Церкви як один із «східних обрядів», керується католицькими догматичними принципами. Таким

чином, реалізується ідея «подвійної єдності» (варто зазначити, що у другій половині ХХ століття, католицькими та православними богословами активно пропагується ідея «євхаристійного сопричастя» чи «подвійної єдності»). Означення поняття Євхаристія містить не тільки літургійний, але й догматичний контекст. Даний термін як одночасна приналежність греко-католиків до Православної та Католицької Церков вкористав уніатський мелхітський архієпископ Баалбеку (Ліван) Ілія (Еліас) Зогбі (1912-2008 рр.). Представник Антіохійського Греко-Католицького Патріархату заявляв: «обдві Церкви зберегли свою догматику та структурні підрозділи» [361]. Сопричастя це не лише вузька «койнонія» (спільнота) з Римською Церквою, але й “готовність встановити [...] діалог” з Російською Православною Церквою [206, с. 4; 228]. Саме її Глава УГКЦ Любомир (Гузар), в Листі до Предстоятеля УПЦ Володимира (Сабодана) від 26 квітня 2008 р., називає основоположним принципом створення “єдиної Помісної Церкви в Україні” на базі Церков «Київської традиції», до якої відносять себе і греко-католики.

У цьому документі кардинал Любомир (Гузар) називає “частинами «Київської Церкви» усі три гілки українського Православ'я (УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ) та УГКЦ”. На його думку, саме цим конфесіям слід “взаємно визнати одна одну іпостасно-самобутньо у власному очоленні і священноначаллі, кожен рівну у звершенні Таїнства спасіння”. Водночас, пропонується “всім Церквам визнати спільне сповідання віри на основі Нікео-Царгородського Символу Віри” та “взаємно визнати дійсність і благодатність таїнств, правослильність ієрархічних структур, ... внести імена Предстоятелів кожної з Церков до диптиху і взаємно поминати за літургією”. Така “об’єднана Українська Помісна Церква” в кінцевому результаті повинна була б визнати Церкви Риму, Константинополя та Москви своїми Церквами-Сестрами [204].

Такі ініціативи УГКЦ, не знайшли всезагальної підтримки у духовенства та ієрархії УПЦ та були потрактовані на Священному Синоді УПЦ (липень 2008 року) як ідеї, що не відповідають «загальному контексту православно-католицького діалогу, завдання якого полягає у знайденні спільного

богословського розуміння догматичних розбіжностей між Церквами». Водночас наголошувалось, що лише за умови «усунення догматичних відмінностей можливе відновлення єдності між нашими Церквами». Більше того, УПЦ висловила сумнів у правосильності УГКЦ як складової частини Католицької Церкви, «самостійно виступати з такими ідеями і вступати в будь-які канонічні чи літургічні об'єднання з іншими Церквами, еклезіологія яких не співпадає з католицькою» [168].

Ідея створення єдиної помісної Церкви та об'єднавчі ініціативи кардинала Любомира (Гузара) витворила своєрідне дискусійне поле, яке виявило деяку синхронність в інтерпретації кожною з українських Церков проблеми єдності. В богословських рефлексіях УГКЦ – це намагання віднайти власну ідентичність у падщині Київської традиції; УАПЦ – усвідомлення ролі автокефалії в духовному та національно-культурному розвитку українства; УПЦ КП – ствердження авторитету церкви у державотворчих процесах; УПЦ – обґрунтування понять церковної автономії та помісності [301, 208].

Еклезіологічні засади та принципи у богословській традиції Православної та Католицької Церков не мають надто великої різниці, за винятком окреслених вище положень. Власне тому, вони більшою мірою об'єднують ніж роз'єднують. Якоїсь суттєвої богословської полеміки в українському контексті вони не породжують, окрім, питань помісності, соборності та адміністрування у Церкві.

Ще однією точкою перетину у богословсько-канонічних принципів православних та католиків в Україні є проблема Євхаристійного сопричастя. На заваді його реалізації сьогодні стоять питання визнання канонічності суб'єктів православно-католицьких відносин, їх адміністративного підпорядкування та розбіжності в догматиці. На думку, відомого українського богослова, греко-католицького священника о. Михайла Димида, однією із передумов Євхаристійного сопричастя має бути єдність у вірі. Він стверджує, що між УПЦ, УАПЦ, УПЦ-КП та УГКЦ «існує фундаментальна єдність віри», що уможливорює часткове (на рівні окремих вірних) євхаристійне сопричастя між даними Церквами [359], оскільки ідея Євхаристійного сопричастя допускається й

документами II Ватиканського собору [160, ОЕ, п. 26-27, UR, п. 15, 26]. Більше того, богослов переконаний, що «поширення Євхаристійного сопричастя між православними та католицькими церквами України не змінює еклезіальної ідентичності кожної з Церков, і не вимагає структурного чи юрисдикційного злиття Церков, чи творення якоїсь третьої структури» [359]. «Євхаристія може відбуватися тільки локально [...]. Ні папа, ні екуменічний патріарх не можуть мати універсального примату, якщо спочатку не є єпископами місця» [193, с. 111]. Тому євхаристійне єднання, у даному контексті, випереджає інституційне.

Важливість Євхаристійної єдності з православними о. Димид обґрунтовує тезою про те, що «причащаючись у єдиному Христовому Тілі, ми стаємо одним тілом як з Христом, так і з усіма тими, хто кормляться тим же Тілом» [359].

Однак принцип Євхаристійного сопричастя не знаходить підтримки в середовищі УПЦ КП. З цього приводу її Предстоятель патріарх Філарет заперечив сопричастя з УГКЦ, оскільки для цього потрібно, «аби вся Римокатолицька Церква і Православна Церква об'єдналися в одну Церкву Христову», а на заваді цьому стоїть догмат про примат папи [157].

За словами нині покійного Предстоятеля УАПЦ Мефодія (Кудрякова), у часі проголошення Патріархату УАПЦ, бралася під увагу модель «Патріархату співпричастя», що передбачала одночасне причастя з Римом та Константинополем і активно розроблялася в середовищі УГКЦ [497].

Натомість, Глава УАПЦ(о) архієпископ Ігор (Ісіченко), в Ухвалі собору «Про участь Харківсько-Полтавської єпархії у творенні Єдиної Помісної Церкви» від 1 квітня 2015 року, наголошує на перспективі «сопричастя Української Церкви з Церквами старого і нового Риму» [234]. Саме євхаристійне сопричастя є своєрідною стартовою платформою для задекларованого об'єднавчого процесу між УГКЦ та Харківсько-Полтавською єпархією УАПЦ (т.зв. УАПЦ (о)).

Тему євхаристійного сопричастя розвивають і римо-католицькі богослови. Так, на думку Олександра Доброєра, кирило-мефодіївська традиція в українському християнстві витворила феномен «своєрідного еклезіально-

культурного простору» і спричинила появи нового богословського мислення, яке він називає «богослов'ям визволення» [369].

Особливості еклезіології Київської Церкви, на думку греко-католицьких богословів, «відрізняють її від візантійської, російської чи римської церковної традиції». Вони надають підстави для творення «власної помісности» при одночасній вселенській відкритості на інші помісні Церкви-Сестри. Саме ця особливість стала «одним із джерел творення оригінальної київської традиції» [304, с. 39].

На думку відомого католицького богослова Р. Тафта, оптимальними підставами для розвитку «Київського богослов'я» повинні стати: літургійне відродження Церкви та збереження “внутрішньої католицькості” з урахуванням “еклектичності східного католицького богослов'я” [609, с. 188-192].

На заваді реалізації ідеї Євхаристійного сопричастя та взаємного визнання Православними та Католицькими Церквами України одна одної як «Церков-Сестер», стоять, поряд із догматичними, й канонічні перепони. Ними, зокрема, в українському вимірі є питання помісності УГКЦ, позадиптихальності УПЦ КП та УАПЦ. Тому, на думку греко-католицького богослова о. Ігора Мончака, “зобов'язання з боку Римського Престолу змінити канонічні відносини між ними і Східними Католицькими Церквами так, щоб вони стали справді сприйнятливою еклезіологічною моделлю для православних” і до сьогодні є лише декларативними, а не дійсними [505, с. 58].

Для зближення Православних та Католицьких Церков в Україні, варто, за твердженням греко-католицького богослова М. Крокоша, зблизити їх еклезіологічні принципи. Цьому може сприяти визнання Греко-Католицькою Церквою «помісної Церкви як такої, що складається з місцевих Церков» (пор. 301). Дане формулювання змінить правовідносини між УГКЦ та РКЦ – з формату «Донька-Матір» у формат «Церкви-Сестри» [196]. В даному контексті, варто звернути увагу на позицію з цього приводу, кардинала Йозефа Ратцінгера. Він зазначає, що «Церквами-Сестрами» можуть бути лише місцеві церкви, а «Свята

Католицька Апостольська Церква є не сестрою, а матір'ю усіх місцевих Церков» [194].

Богословське опрацювання даних проблем за час незалежності України активно почало формуватись у традиції т.зв. «київської богословської школи». Її діяльність скеровувалась головним чином на створення богословського підґрунтя шляхів пошуку православно-католицького діалогу, котрий в кінцевому підсумку, мав бути втілений у практиці євхаристійного сопричастя. Така еклезіологічна модель, на думку о. Мирона Бендика є “партнерською моделлю”, яка може слугувати для майбутнього католицько-православного єднання. Парадоксально, але дана схема не збігається з поглядами на статусність Церкви в Україні з боку Ватикану, Константинополя та Москви, які трактують Київ як «місійну латинську землю» або як «свою канонічну територію» [304, с. 281].

За твердженням патріарха Йосифа Сліпого, «Київська Церква» повинна стати тереном діалогу між Сходом і Заходом. Творячи еклезіологію Київської Церкви, він окреслював елементи її помісності в етно-національному, «україноцентричному» ракурсі. Ними, на його думку були обрядові, мовні, дисциплінарні приписи, традиції та звичаї [187].

Водночас, поряд із тенденціями до уніфікованої богословської інтерпретації вчення про Церкву православне та католицьке середовище України, на жаль, залишається роз'єднаним цілою низкою догматичних положень, які були прийняті Католицькою Церквою після сьомого Вселенського Собору. Їх богословське трактування часто носить абсолютно полярний характер – мотиваційно обґрунтований з боку католицької богословської думки й, здебільшого, негативно-критичний в оцінці православних богословів.

Причиною догматичних розбіжностей православних та католиків є, не в останню чергу, різні підходи до інтерпретації функціональної природи поняття догми. Для Католицької Церкви догми, ухвалені після сьомого Вселенського собору є засобом вдосконалення богословської традиції та віровчення Церкви, своєрідною реакцією на виклики часу, способом унебезпечення від шкідливого

впливу різного роду теологуменів (богословське твердження не обов'язкове для усіх християн).

За твердженням Конгрегації з питань віровчення "Misterium ecclesiae" (1973 р.) догма виступає «незмінною нормою як для віри, так і для богословської науки» [684]. В той час, для Православної Церкви догма – передовсім «наука Господа й апостолів», яка водночас повинна ґрунтуватись на традиції Святого Письма. Відтак, догми не повинні проголошуватися у зв'язку із «дискурсивним відкриттям об'явлених істин», а тому у Православній Церкві не прийнято творити нових догм. Вони повинні слугувати розмежуванням «правди і фальші», стати пересторогою «лжевченням» [664, с. 16-17].

Для Католицької Церкви догматичні положення є не просто теоретичними фразами, а «межами досвіду Церкви» і твориться непомильним церковним урядом, Православ'я ж не визнає «непомильного уряду Церкви, який був би пов'язаний виключно з одним носієм влади» [606, с. 31].

Основними догмами, які були прийняті Католицькою Церквою і не визнаються православними та є головною перепорою на шляху до конструктивного православно-католицького порозуміння у богословсько-догматичній площині, є догми: про «Філіокве», чистилище, непорочне зачаття та внебовзяття Богородиці, примат та непомильність папи.

Догма про «Філіокве» (Filioque) або походження Святого Духа і «від Сиїна», сформульована у віровченні Католицької Церкви, була додана до Символу Віри на Толедському соборі 589 року. Богословське обґрунтування даної догми міститься у працях св.Амвросія Медіоланського та Августина Блаженного, а також до певної міри, контекстуально у св. Афанасія Великого, св. Василя Великого, св. Григорія Богослова, св. Кирила Александрійського. За твердженням сучасних дослідників, цей додаток «став і продовжує лишатися найважливішою богословсько-догматичною перешкодою на шляху до порозуміння і зближення братніх християнських Церков» [606, с. 38].

Православні богослови (напр. «кападокійська трійця», Г. Флоровський, С. Булгаков, Г. Хомяков) критично оцінюють канонічну правосильність внесення

«Філіокве» до Символу Віри. На думку католицьких богословів, відмінність розуміння православними та католиками походження Святого Духа полягає у тому, що «Східна традиція підкреслює насамперед те, що Отець є першоджерелом стосовно Духу, сповідуючи Дух так, що “ісходить від Отця”».

Православні стверджують, що Святий Дух «ісходить» від Отця через Сина. Західна ж традиція робить наголос на «єдино сутнісному спілкуванні між Отцем і Сином», стверджуючи, що Святий Дух походить від Отця і Сина [200, с. 248].

Проблема «Філіокве», сьогодні має неоднозначні інтерпретації у богословській думці УГКЦ, особливо у питаннях власної богословської ідентичності. За твердженням істориків Церкви, Берестейська унія “не включала прийняття «Філіокве» як обов’язкову умову” [Дет. див. 675]. Натомість, в традиції унійної Церкви було прийняте формулювання “ісходження Святого Духа від Отця через Сина” [197; 201]. І лише на Замойському соборі у 1720 році “Філіокве” було “включено до Символу віри” уніатської Церкви [208].

В даному контексті важливою є богословська інтерпретація догмату про «Філіокве» митрополитом Андреем Шептицьким: “... Божий Син приймає Божу природу через вічне народження, а Дух Святий приймає Божу природу від Отця і Сина через вічне походження. ... Коли Отець те має, що Дух Святий від Нього походить, те саме має і Син” [240]. Тим самим митрополит визнавав, що Святий Дух походить і від Отця, і від Сина.

Парадоксально, але окремі сучасні богослови УГКЦ, вчення якої здебільшого базується на католицькій богословській традиції, у своїх працях висловлюють припущення про необхідність відмови від «Філіокве» задля об’єднання Церков-Сестер у «Київській Церкві» [340].

У Катехизмі УГКЦ «Христос – наша Пасха» допускається наступне формулювання даного богословського догмату: не «і від Сина», а «через Сина» [197]. Водночас на думку греко-католицького богослова Івана Гаваньо, для УГКЦ “сповідання Філіокве мало б мати принципове значення..., оскільки введення у Символ Філіокве стало фактом богословського еkleктизму (без критичного

змішання різних богословських методологій). Якщо зараз ми говоримо про власне помісне богослов'я (київське), то маємо відмовитися від Філіокве” [340].

Богословська полеміка навколо даної догми у другій половині ХХ століття знайшла практичне втілення у доволі несподіваних рішеннях папи Івана Павла II. Так, 6 грудня 1987 року під час Літургії, яку він правив разом з Константинопольським Патріархом Димитрієм, ними обома було прочитано Символ віри без «Філіокве», а 29 червня 1995 року Папська Рада для сприяння єдності християн видала документ «Грецькі і латинські передання щодо ісходження Святого Духа». Патріарх Варфоломій I та папа Римський Іван Павло II в соборі св. Петра дали роз'яснення вчення про «Філіокве». Було наголошено, що «обидві традиції визнають, що “єдиноначаліє Отця” є єдиною Троїчною Причиною, чи початком Сина і Святого Духа» [211]. Тим самим, на думку деяких богословів, фактично було визнано слухність східних застережень щодо «Філіокве» [468].

Водночас у документі декларувалось, що католики визнають Бога Отця “єдиним джерелом і Сина, і Святого Духа». Святий Дух «виходить від одного лише Отця – споконвічно, властиво й безпосередньо” і вчення про *filioque* “повинне розумітися й викладатися Католицькою Церквою у формулі – «ісходить від Отця через Сина”» [211].

Таке трактування носить радше лінгвістично-історичний, ніж богословський характер. Грецьке “*παρά του Πατρὸς ἐκπορεύεται*” (“від Отця ісходить” [Ів. 15:26] було перекладено латиною як “*quia Patre procedit*” (“від Отця походить”) [211]. Як наслідок, це позначилося на перекладі Символу віри; “мимоволі створювалася уявна рівність між східним богослов'ям “ісходження” (грец. *ἐκπόρευσις*) і латинським богослов'ям “походження” (лат. *processio*). [211]. На думку авторів «Роз'яснення», грецьке слово «*ἐκπόρευσις*» означає походження від одного лише Отця як безпочаткового початку Трійці. Латинське «*processio*» – це ширший термін, що означає повідомлення Божественної єдино сутності від Отця до Сина, а від Отця із Сином і через Сина – до Святого Духа” [211].

У декларації Католицької Церкви “Dominus Iesus” (“Господь Ісус”), опублікованій 6 серпня 2000 року, в тексті Символу Віри було відсутнє “Філіокве”: “І в Духа Святого, Господа животворящого, що від Отця сходить” [208].

Незважаючи на корекцію Римо-Католицькою Церквою свого догмату про «Філіокве», православні продовжують трактувати «нові римські догмати» як основну перепону на шляху до єдності, висловлюючи цілком реалістичне розуміння того, що РКЦ не згідна відмовитися від цього вчення. Про це, зокрема, заявив Предстоятель УПЦ КП Патріарх Філарет на одній із своїх прес-конференцій у травні 2006 року [470]. Цілком очевидно, що таку позицію поділяють УАПЦ та УПЦ МП.

За твердженням православного богослова Євгена Заплетнюка (УАПЦ), форма визнання Сиволу Віри є тотожною формі вияву власної релігійної ідентичності. На його думку, «в сучасній православній богословській свідомості мати інший символ віри –це буквально мати іншого собі бога». «Філіокве» богослов називає найбільшою проблемою православно-католицького діалогу, в той час як «ні Папський примат, ні вчення про Чистилище, ні питання сакраментології не є за своєю суттю настільки принциповими» [515].

Ще однією богословсько-догматичною особливістю, яка розділяє православних та католиків світу і України зокрема, є догма про чистилище. Вона остаточно сформувалась у Католицькій Церкві на Фераро-Флорентійському та Тридентському соборах (XV-XVI ст.) [198].

Під чистилищем розуміють не місце, а тимчасовий стан, в який потрапляють душі померлих, котрі не мали важких гріхів, для очищення перед тим як потрапити до раю. В даному контексті велику роль відіграють молитви за померлих та пожертви [510].

У Православних Церквах поняття чистилища, хоч і не було доктринально обґрунтовано, проте, за твердженням дослідників, існувало в інших формах, які теж передбачали практику постійних молитов за померлими, а також прирівнювалися до «митарств» – певних випробувань, через які мала пройти

душа померлих в очікуванні Страшного суду. Даний аспект православної есхатології розвинув патріарх Геннадій Схолярій. Він вперше провів аналогію між чистилищем та митарствами. Вчення про митарства частково представлене у працях Орігена, Антонія Великого, Кирила Александрійського, Псевдо-Макарія, але найбільш повно – в об'явлені блаженної Феодори [279].

Дослідник православно-католицької богословської традиції Ю. Табак стверджує, що у Православній та Католицькій Церквах «існує традиційна спільність поглядів стосовно чистилища, ... а формальні доктринальні розбіжності між ними» в даному контексті «слід вважати суто номінальними» [606, с. 48].

За твердженням греко-католицького богослова М. Крокоша, вчення про чистилище в своїй суті «не є єретичним, а представляє радше західний теологумен, що має свої богословські недоліки і потребує певних коректур». Більше того, оскільки вчення про чистилище на думку дослідника, не належить до головних догматів Католицької Церкви, то «від нього теоретично можна було б навіть зовсім відмовитися», так як це сталося з вченням про лімб – місце перебування нехрещених дітей після смерті. З цього приводу у 2007 році був оприлюднений висновок Міжнародної Богословської комісії при Ватикані [469].

Важливим богословським контекстом вчення про чистилище є проблема спасіння. До II Ватиканського собору і Православна, і Католицька Церкви у своїх сотеріологічних вченнях суголосно виступали з тезою про неможливість спасіння всіх поза межами чи Православної, чи Католицької Церков (т.зв. «сотеріологічний ексклюзивізм»). І лише після проголошення курсу на «аджорнаменто» Католицька Церква визнала можливим всезагальний апокатастазис [160, pp. 13-16)].

З догмою про чистилище тісно пов'язане поняття індульгенції (лат. *indulgentia* від лат. *indulgeo*, «терпіти, дозволяти, милість»). Під ним не варто розуміти автоматичне відпущення гріхів, а тільки звільнення від тимчасового покарання за гріхи, в яких грішник уже розкаявся та які є прощені через Таїнство

Сповіді у накладенні епітимії (відпуст передбачав зменшення терпінь у чистилищі) [198].

Вчення про індульгенцію базується на понятті «тезаурусу» (від лат. *thēaurus* – «скарб», «скарбниця») [198] – сукупності добрих справ Ісуса Христа, Богородиці та святих (т.зв. «скарб Церкви»), які «компенсують» вчинки грішника. В часи Середньовіччя в Католицькій Церкві автентичне богословське розуміння індульгенції було спровоковане – вони стали предметом «купівлі-продажу», спекуляції. Часто така практика породжувала моральний релятивізм, вела до вседозволеності та аморалізму. Як наслідок, у XVI столітті папа Пій V заборонив продаж індульгенцій. В особі папи Івана Павла II Католицька Церква визнала свої зловживання з цього приводу. Сьогодні римські понтифіки повертаються до практики проголошення індульгенцій, розуміючи їх, як винятково духовну винагороду, не вкладаючи у це поняття жодних матеріальних компенсацій [660].

Православна Церква, категорично відкидаючи практику індульгенцій, особливо у їх зматеріалізованому вимірі, наголошувала на принципово відмінному від католицького трактуванні епітимії та покути. Тоді, коли для католицької традиції покута носить дещо негативне значення – адже це покарання за скоєний гріх, то православна богословська інтерпретація епітимії має радше «педагогічне чи оздоровче значення», трактує її як своєрідні «духовні ліки» [470]. Водночас, варто зазначити, що ще у 1960-х роках Ватикан наголосив, що практика індульгенцій, попри всю її важливість, не має вирішального значення для спасіння людини і може застосовуватись вірними «на їх розсуд» [208; 608]. Це, на думку М. Крокоша, дає підстави стверджувати, що сьогодні, Католицька Церква не позиціонує вчення про чистилище як головний догмат, а відтак, він не може стати на перепоні християнської єдності [470].

Наступними догмами, які не стільки роз'єднують, скільки демонструють різні інтерпретації одного і того ж сакрального феномену є «Марійські догмати», прийняті Католицькою Церквою в 1854 році (догмат «Про непорочне зачаття Богородиці») та 1950 році (догмат «Про внебовзяття Богородиці»). Беручи до

уваги матріархальність українського ментального архетипу, давню традицію Богородичного культу, Марійські догмати є близькими у православних та католицьких богословських інтерпретаціях.

Західна догматична формула непорочного зачаття (Булла «Ineffabilis Deus»), прийнята у 1854 році зводиться до твердження про те, що «Блаженна Діва Марія була з першого моменту свого зачатого Бога, через заслуги Ісуса Христа... і не була заплямована першородним гріхом» [235, с. 228-229.].

За твердженням предстоятеля УПЦ КП патріарха Філарета, православні богослови одностайні у трактуванні Богородиці як «чеснішої від херувимів і славнішої від серафимів» [233, с. 8]. Такий підхід у загальних рисах є притаманним і для католицької традиції.

Богословське обґрунтування догмату про непорочне зачаття Богородиці зводиться до аналізу полеміки навколо тези про «первородний гріх», яку започаткували св. Августин Гіппонський та Пелагій. У той час як Августин стверджував, що людина приходить на світ із «печаттю первородного гріха», від якого людина звільняється у таїнстві хрещення, Пелагій наполягав на тому, що людина народжується невинною, і вільною від «гріха прабатьків» [164].

Прийнявши вчення Августина «про первородний гріх», Католицька Церква прийняла догму про непорочне зачаття Богородиці, наголошуючи цим на тому, що від моменту зачаття Діва Марія перебувала у стані «освячуючої благодаті» [164]. За, можливо, не дуже коректним твердженням деяких українських православних богословів, дана Богородична догма у Середньовіччі ситуативно формулюється як своєрідна протестна реакція на запровадження celibату. Мовляв, католицьке духовенство, протестуючи проти celibату, через приклад непорочного зачаття Богородиці в такий спосіб хоче продемонструвати, що «зачаття дитини може бути і непорочним, а сімейне життя не є чимось брудним, щоб священник був зобов'язаний від нього відмовитися» [612].

У полеміці українських богословів з даного приводу стверджується, що Православна Церква, хоч і не має аналогічного догмату, не менше шанує

Богородицю, її святість та непорочність, а догмат про Непорочне зачаття «не є ні православним, ні анти-православним, він є просто католицьким»[472].

Богородичні догмати спричинили православно-католицьку богословську полеміку навколо поняття гріхопадіння. Так, зокрема, православні вважають, що природній стан людини – стан, в якому вона була створена до гріхопадіння, а католики вважають, що сучасний стан людини відповідає її природі, а після гріхопадіння, людина втрачає даровану їй Богом додаткову благодать (першопочаткову праведність) [303, с. 272]. В даному контексті, за твердженням православного богослова Іллі Бея (УПЦ), католицьке трактування непорочного зачаття Діви Марії, до певної міри обмежує розуміння повноти святості Богородиці через звільнення її у такий спосіб від «печаті першородного гріха». В той час, православна традиція таке питання не ставить взагалі, і наділяє Діву Марію максимальною повнотою святості [303, с. 273].

Таким чином, каменем спотикання у богословській полеміці між православними та католиками з приводу Богородичних догматів є, обстоювана Католицькою Церквою, теза про те, що Марія стала Богородицею не завдяки особистій святості, чи праведності, а винятково завдяки «заслугам Того, кого мала народити» [303, с. 276].

Тоді, коли у Католицькій Церкві поширена традиція шанування Внебовзяття Богородиці, то у Православ'ї існує свято Успіння Богородиці. З цього приводу й до сьогодні точиться богословська дискусія про те, чи була взята Діва Марія на небо живою, чи після фізичної смерті. На думку сучасних православних богословів «смерть Марії – лише короткий сон, за яким іде відродження і вознесення» [606, с. 25].

Догматизація маріології Католицькою Церквою викликала сакралізацію Богородиці і дещо змістила акценти з Христоцентричності на Богородицецентричність (напр. Діву Марію почали трактувати як «посередницю» та «співвідкупницю») [606, с.25-27]. З цього приводу рішення I Ватиканського собору певним чином відкоректували дані позиції і покликані були встановити паритетну рівновагу в пошануванні Христа та Богородиці.

Таким чином, католицькі догмати про непорочне зачаття та внебовзяття Богородиці були покликані зайвий раз «сакралізувати» постать Діви Марії, «унебезпечити» її від зайвої плотськості, в той час як для православних дана проблематика взагалі була табуованою апріорі.

Одним із найбільш дискусійних та різновекторних у православно-католицькому діалозі, був і залишаться догмат про верховенство папи Римського (Примат Папи як намісника Ісуса Христа на землі та його непомильність). Він був прийнятний Католицькою Церквою на I Ватиканському соборі у 1870 році.

Методологічною основою, що обґрунтовує тезу про примат папи є 34 канон Апостольського правила, згідно якого “єпископам належить визнавати “*primus*”, першого серед них, і нічого не робити без нього..., але й “*primus*” нічого не може робити без інших» [199]. Виявом чинності даного канону є винятково шанобливе ставлення, за твердженням православного богослова Джона Еріксона, патріарха Михайла Керуларія до римського Понтифіка в часи «великої схизми» [381].

Для Католицької Церкви даний примат зводиться до адміністрування у Церкві, що визначає еклезіологічну специфіку, для православних він є абсолютно неприйнятним. Греко-католики, поряд з адміністративно-юрисдикційними моментами, наголошують, що дана догма виступає однією із перепон на шляху до церковної єдності. Підтвердженням даної тези слугують висловлювання предстоятеля УПЦ КП патріарха Філарета про те, що «питання примату... стоїть на заваді повній сакраментальній єдності між православними та католиками». Очільник УГКЦ кардинал Любомир Гузар з цього приводу також зазначає, що «для сопричастя з Римом і Константинополем треба, аби вся Церква Римо-Католицька і Православна об'єдналися в одну Церкву Христову. А для цього Римо-Католицька Церква має відмовитися від папства як догмату» [277]. Останнє твердження свідчить про еволюцію греко-католицької богословської думки щодо даного питання: від беззастережного прийняття і схвалення до визнання взагалі можливості ведення дискусій з цього приводу. У цьому контексті важливим є відновлення богословського діалогу в Україні у 2006 році.

Проблема примату Папи безпосередньо пов'язана з поняттям адміністративної влади у Церкві. З точки зору православного богослов'я ця влада базується на дотриманні наступних принципів: 1) “єпископоцентричність” Церкви, а не “папоцентричність” в управлінні Церквою; 2) триєдине служіння єпископа (священство, вчителювання, управління), де в основі буде євангельський принцип пастирства, служіння, а не влади. Таке розуміння влади у Церкві є базоване на ранньохристиянській моделі і, на думку представників РПЦ, а відтак і УПЦ, Православна Церква готова визнати примат папи в такій формі, в якій він існував в першому тисячолітті [365].

Теоретично визнаючи першість Римського єпископа, православне богослов'я беззастережно відкидає право юрисдикційної влади Римського патріарха над християнським Сходом. Православні «побоюються амбіцій Риму домінувати і контролювати». Саме це, на думку богословів Студійної групи Київської Церкви, і є найголовнішою перепорою на шляху до православно-католицького порозуміння у даному питанні [559].

Загальний тон богословської дискусії між православними та католиками в Україні стосовно примату Папи задають рішення Змішаної міжнародної комісії богословського діалогу між Католицькою та Православними Церквами. Одним із них був спільний документ, прийнятий 13 жовтня 2007 року під час X пленарної асамблеї у Равені (Італія) під назвою “Еклезіологічні й канонічні наслідки сакраментальної природи Церкви; Церковне сопричастя, соборність і влада у Церкві” т. зв. Равенський документ. У ньому і католики і православні вперше від часу “великого розколу” 1054 року визнали Єпископа Риму “першим між перших” серед п'яти найдавніших християнських патріархів [171, п. 1:10; 2:24; 3:40,41,42]. Така формула є найбільш відповідною вченню ранньої Церкви, згідно якого “перші мають визнавати того, хто є першим серед них, однак перший не може робити нічого без згоди всіх” [199].

Окрім цього, Равенський документ коректує стереотипну богословську інтерпретацію функціональних обов'язків Римського понтифіка. Вони

окреслюються не стільки площиною адміністрування та керування, скільки поняттям служіння: «Для християн правити є служити» [171].

Одним із найбільш дискусійних моментів у католицько-православній богословській полеміці з приводу примату папи є трактування природи Церкви. За твердженням греко-католицького богослова М. Крокоша Католицька Церква обстоює тезу про свою монархічну структуру, з чим категорично не погоджуються православні, вважаючи, що «вона є не просто людською спільнотою, ... а має боголюдську сутність, відтак, її главою може бути тільки сам Христос-Боголюдина (Еф. 5:23). Тому що Він до кінця світу є присутнім у своїй Церкві (Мт. 28:20), він не потребує намісника [474]

Вчення про непомильність папи католицькою богословською традицією зводиться до твердження про безпомилковість римського понтифіка «*ex cathedra*» (коли, папа проповідує, навчає у справах віри та моралі). Таким чином, заяви папи «*ex cathedra*», є не тільки непомильними, а й такими, що не вимагають додаткової згоди усієї Церкви. Саме цей момент, на думку православних богословів, є найбільш неприйнятним у даній догму, і таким, що порушує принцип єпископально-синодального принципу управління в Церкві. Так, за твердженням богословів Студійної групи Київської Церкви особливо дискусійним в даному контексті для православних є «відділення папи від єпископів» та «розміщення себе над ними, ніби *super*-єпископа» [559].

Православні, та й деякі греко-католицькі богослови, інтерпретуючи догмат про непомильність папи, наголошують, що Православна Церква не має непомильного органу. Більше того, деякі собори, які скликалися як Вселенські, згодом проголошувалися Церквою як єретичні [473].

Розбіжності між православними та католиками у контексті даної проблеми стосуються також питання того, хто саме є репрезентантом істинності та непомильності церковного вчення. Православна Церква тут покладається виключно на дію Святого Духа, «який завжди зберігає Церкву в істині», в той час як католицька традиція, окрім дії Святого Духа покладає такі функції додатково ще й на римського патріарха [473].

Незважаючи на певні розбіжності в інтерпретації низки догматичних положень, православні та католики сьогодні більше схильні до пошуку компромісних точок перетину в даній царині, ніж до радикальної антагонізації у трактуванні окремих богословських проблем. Більше того, на думку предстоятеля УПЦ КП патріарха Філарета «не можна не звернути уваги на той факт, що православні богослови, які підписали Баламандську угоду, визнаючи Римо-Католицьку Церкву “Церквою-сестрою”, потай погоджуються з її новими догматами, які Православна Церква завжди вважала латинською ерессю. Підписуючи цей документ, православні богослови продали католикам своє первородство, тобто непошкоджене православне віровчення, яке є неоціненною скарбницею православ'я» [215].

Таким чином, український контекст православно-католицької взаємодії у богословсько-догматичній площині визначається загальними тенденціями співпраці Вселенського Православ'я та Католицизму у цій царині, що відображені у напрацюваннях Змішаної богословської комісії. Водночас, українське тло даної проблеми екстраполюється на питання еклезіології, помісності, євхаристійного сопричастя тощо.

Своєрідною практичною моделлю реалізації даних принципів є Українська греко-католицька церква, богословська традиція якої носить синкретичний характер. Варто зазначити, що в часи незалежної України починає формуватися автентична, власне українська богословська школа, історичну тяглість якої виводять із богословської спадщини церков «Київської традиції». Попри те, що окреслюються власне українські богословські концепти та теорії, православно-католицький діалог у сфері догматики здебільшого детермінується ієрархічно-директивними інтерпретаціями догм відповідно до традицій Вселенського Православ'я та Католицької Церкви.

3.2. Культурно-обрядовий аспект православно-католицьких відносин в незалежній Україні

Релігійно-церковна ідентичність виявляє себе не стільки у площині богословсько-догматичній, скільки в культурно-обрядовій. Саме обряд, а в українській традиції особливо, є органічним виявом духовності національно-культурної самобутності релігійно-церковного середовища. І якщо теоретичні постулати догматичного плану мають швидше внутрішньо-приховане наповнення, то культурно-обрядова традиція є найбільш репрезентативним зовнішнім виявом духовної величі Церкви.

Православно-католицька взаємодія в культурно-обрядовій сфері має складну історію. За часи незалежності України вона еволюціонувала від категоричного і беззастережного несприйняття і взаємного побороювання в кінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття до спільних молитовних богослужінь в часі останніх Майданів. Така еволюційна схема стосується не лише літургійної практики.

Однією із найбільш представницьких у компаративному плані складових культурно-обрядової традиції є Літургія. Для розуміння особливостей «літургійної» співпраці між православними та католиками важливо звернути увагу на розуміння природи цього феномену відповідно у Православній та Католицькій Церквах.

І католики, і православні вважають Літургію осердям культурної практики, а Євхаристію, яка здійснюється в ході богослужіння – квінтесенцією Богошанування.

В Україні вкорінені дві найбільш поширені форми літургійної практики: латинський обряд (РКЦ в Україні) та візантійський обряд (УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ).

Роль традиції в історії розвитку літургійного феномену окреслюється загально відомим гаслом “так ми робили завжди”. Понад двохтисячолітня християнська традиція витворила феномен літургійних практик, які з плином часу, на думку історика Церкви Ярослава Пелікана, не повинні перетворитися на формальний традиціоналізм. Тут, в даному контексті, важливо пригадати відому

сентенцію вченого про те, що «Традиція – це жива віра мертвих, традиціоналізм є мертвою вірою живих» [550, с. 5].

Історія християнства, на думку Я.Пелікана, постає «історією критичного перегляду традиції, спричиненого не внутрішньою динамікою власне традиції, а людьми “ззовні”, що ставили під сумнів низку неперевіраних постулатів традиції» [550, с. 101]. Система традиції, успадкованої від початкового періоду Церкви, зазначає дослідник, мала не догматичну, а літургійну форму (напр. традиція – латинська (римська), грецька (візантійська) – київська (кирило-мефодіївська – авт. І.Б.)).

Саме тому, відмінності у літургійних практиках стали однією із причин розколу між східним та західним християнством. Обстоюючи власну специфіку літургійних форм, кожна із Церков в такий спосіб обстоювала вірність власній традиції.

Поняття «Літургія» («Меса»), в буквальному сенсі означає «спільна справа» [198]. Загалом, в християнстві цим терміном називають: у вузькому значенні – євхаристійну відправу, а в ширшому – усі Богослужіння. Як бачимо, сама етимологія терміну вказує на те, що йдеться про богослуження цілої Церкви, яке є «спільною справою» на відміну від приватної молитви окремих осіб [239; 478, с. 34-35]. Саме спільнота, зібрання, «еклесія» в ім'я Ісуса Христа є передумовою звершення Євхаристії.

Специфіка культово-обрядових, а особливо літургійних особливостей Католицької та Православної Церков зафіксовано в цілому ряді документів. Власне вони і визначають сьогодні культово-обрядову комунікацію православних та католицьких спільнот в Україні. Серед них, передовсім, варто виділити: «Компендіум соціальної доктрини Церкви», ККСЦ, ККЗЦ, Моральний Катехизм, Катехизм Православної Церкви тощо.

Важливу групу літургійних джерел становлять:

1. нормативні акти, які стосуються богослужіння:
  - постанови Соборів, Синодів, послання окремих єпископів, монастирських капітул (Замойський собор (1720 рік) та матеріали

Велеградських з'їздів (1907, 1911, 1924, 1927, 1932, 1936 роки); рішення II Ватиканського собору (1962-1965 рр.); Благовісник Верховного Архієпископа візантійсько-слов'янського обряду (вибране) (1965-1966 рр.); Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу канонів Східних Церков; Рішення і постанови Синодів УГКЦ (1989-1998-2006 рр.); Послання Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архієпископства про літургійні питання (2007 р.);

- «Требник» Петра Могили, праця Митрополита Іларіона “Як правити Св. Літургію” (1952 р.);
- рішення міжправославних зустрічей (Баламанд, 1993 р., Балтимор 2000 р., Равена 2007 р. та ін.); Соціальна концепція РПЦ (2001 р.); Довідник застосування принципів і норм екуменізму (1993 р.).

Поряд з літургійними текстами для належного звершення богослуження існують уставні норми: Типікон, Тріодь, Мінеї, Октоїхи в УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ та Тридентська Меса (1962 р.), пособоровий «Новий чин» або *Novus Ordo Missae* (1969 р.) затверджені папою Бенедиктом XVI у 2007 році як дві форми відправи Меси Католицької Церкви. Вказані документи Церков чітко регламентують перебіг Літургії (Меси). Сьогодні в УГКЦ не користуються традиційним уставом богослужень, його витіснив Типікон о. Ісидора Дольницького (Львів, 1899 р.), згодом перевиданий під назвою «Устав Богослужінь вечірні, утрени й Божественної Літургії як додаток до Типика Дольницького» (Рим, 1944 р.) [208]. Варто зазначити, що в Православній Церкві впродовж XVII – XIX століть обрядова реформа Петра Могили була замінена на літургійну реформу патріарха Никона (1666-1667 рр.) з огляду на присутність у ній «латинських» інновацій.

Ці матеріали також мають великий ступінь інформативності, бо їх метою була реакція на актуальні потреби Церкви у царині богослужбового життя. Оскільки в другій половині XX століття УАПЦ та УГКЦ були заборонені, то деякі церковні документи, які нормують богослужбове життя було видано за кордоном в діаспорі.

Релігійно-церковне відродження в Україні кінця ХХ століття актуалізувало проблему інкультурації в літургійній традиції, особливо у Католицькій Церкві. У світлі рішень II Ватиканського собору спостерігається практика переведення богослужіння на національні мови. Відтак актуалізується проблема літургійних перекладів й загострюється полеміка між «латинниками» та «восточниками» у середовищі УГКЦ.

Після Берестейської унії УГКЦ зберігає часткову обрядовість Київської митрополії з впливами латинського обряду. Прикладами «латинізації» уніатської церкви був, зокрема, проект повного скасування східного обряду в XVII-XVIII століттях – 13 пунктів “до винищення забобонних або яких-небудь грецьких обрядів, а впровадження на їх місце латинського обряду” [289, с. 574-581]. В результаті цього виникли два табори: “прихильники латинського обряду – латинники або західники” та “захисники східного обряду - візантійці”.

Протистояння між ними зводилось головним чином до боротьби за «чистоту» обряду та виявлялася у різних підходах до культово-обрядових запозичень латинської традиції.

Така полеміка свідчила про неуніфікованість культово-обрядової традиції в УГКЦ, зумовлену історичним розвитком (впливи діаспори, досвід катакомбної Церкви, позиції колишнього православного духовенства, що перейшло у лоно УГКЦ – впливи навчання у Ленінградській та Московській духовних семінаріях / академіях), виявляла різні гравітації УГКЦ у даній царині, відповідно до православної чи католицької культово-обрядових практик.

Православні Церкви незалежної України (УПЦ КП та УАПЦ) поступово відійшли від культово-обрядових впливів РПЦ та перейшли на українську мову Літургії, проте у більшості парафій УПЦ Московського патріархату (особливо Лаври (Почаївська, Києво-Печерська) діє релігійна цензура – значна частина літератури видається російською мовою.

Спільною сьогодні для УАПЦ, УПЦ КП та УГКЦ є відправа т.зв. «модернізованої» Пасії або «Чину Божественних Страстей Христових».

Візантійський обряд (УГКЦ, УАПЦ, УПЦ, УПЦ КП) у відправі Служби Божої вживає двох літургійних формулярів: Літургії св. Івана Золотоуста і Літургії св. Василя Великого (проте з часом дані Літургії зазнавали змін та модифікацій, до прикладу вставки: «Єдинородний Сине», Трисвятоє, Символ віри, водночас євхаристійна анафора залишилася незмінною).

Найбільш дискусійними з боку православних є обрядово-культові закиди католикам у тому, що вони не співають «Алилуя» у часі Великого посту, не дотримуються посту по суботах, а найбільше – за використання опрісноків (прісного хліба) у Євхаристії. В неділю (крім Адвента і Великого Посту) і у свята співають / читають гімн загальний для східної та західної традицій Церкви («Слава в вишніх Богу») [239].

Однією із вкрай дразливих проблем у взаєминах між православними та греко-католиками в Україні, у контексті Літургійної традиції, було використання у східній літургійній практиці формули «і всіх вас православних християн». Вона вперше зустрічається в уніатських Богослужбениках у 1617 році (Службеник Мамонича), а відтак, згодом – і в службениках П. Могили, Й. Кунцевича, Л. Кревзи [459].

Дане формулювання неодноразово породжувало конфліктні ситуації в середовищі УГКЦ, і було виявом конфронтації між обома конфесіями, особливо у 1990-х роках. З цього приводу церковна влада змушена була навіть видавати окремі розпорядження, які коректували ситуацію і інтерпретували дане словосполучення не лише як вияв конфесійної ідентичності, а як важливу складову літургійної традиції. Більше того, на думку митрополита Андрея Шептицького, термін «православний» носить передовсім богослужбовий характер і використовується перш за все для «означення вірних», які правильно вірять, моляться та навчають [207, с. 60].

Сьогодні дана проблема перестала бути «каменем спотикання» між православними та греко-католиками, причиною цього є гармонізація

православно-католицьких взаємин, зменшення міжконфесійної напруги, зростаючий рівень релігійної культури. За твердженням предстоятеля УГКЦ Святослава (Шевчука), нині «слово «православних» повинно лунає у всіх наших богослужіннях», а тих священників, які ще того не роблять, Глава Церкви закликає «дотримуватися приписів літургійних текстів богослужбових книг нашої Церкви» [641].

Одним із об'єднавчих факторів у сучасному православно-католицькому середовищі, сьогодні є мова Літургії. На початках незалежності мовний чинник у богослужінні виступав як своєрідна демаркація, критерій «україноцентричності». Давалася в знаки неуніфікованість літургійних текстів, вплив діаспорної богослужбової традиції. Проблемності також додавала відсутність фахових перекладних літургійних текстів. Мовна ситуація у Церкві була віддзеркаленням мовного питання у суспільно-політичному форматі. З плином часу його гострота зменшилась. Сьогодні є відрадно констатувати, що переважна більшість православних та католицьких спільнот (УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ) послуговуються у богослужбових практиках власне українською мовою. Сповнилися пророчі слова митрополита Івана Огієнка про те, що «кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри», «рідна мова – шлях до Бога» [529].

Прикметно, що навіть РКЦ та УПЦ, які тривалий час у суспільній свідомості ототожнювалися з «польською» та «російською» церковними традиціями і послуговувались відповідно польською та церковнослов'янською (практично російською) мовами, сьогодні практикують проведення богослужінь власне українською мовою. За твердженням дослідників проблеми літургійної мови (І. Огієнко, В. Німчук, О. Ткачук), церковнослов'янська, якщо вона залишається мовою Богослужіння, повинна звучати винятково з українською, а не російською вимовою. Такий варіант практикується зокрема у богослужбових практиках монахів-студитів УГКЦ [526; 596; 529].

Обстоюючи тезу про необхідність використання української мови у церковному вжитку УПЦ, і це особливо відрадно, наголошується, що однією із спонук цього є потреба збереження національно-культурної ідентичності українців діаспори, котрі часто у пошуках власне цієї ідентичності відвідують не «російськомовні» православні храми, а «україномовні» УГКЦ. Про це заявив у лютому 2013 року перший вікарій Київської митрополії, керуючий справами УПЦ, ректор київських Духовних академії і семінарії митрополит Бориспільський Антоній [596].

Водночас ідеологи РПЦ вкрай обережно ставляться навіть до переходу із церковнослов'янської на російську мову у церковному вжитку, оскільки така практика є небезпечною з огляду на можливе руйнування підвалин ідеології «русского міра» та для тези про культурну «спільність» трьох братніх слов'янських народів.

У світлі рішень II Ватиканського собору (Конституція «Про святу Літургію»), окрім латинської мови, Католицька Церква, пошановуючи кожную традицію, дозволила використання й національних, народних (місцевих) мов у Літургії. Так, зокрема артикул 36 п.2 наголошує, що «вживання живої мови чи то на Службі Божій, чи в виконуваних святих Тайн, а чи в інших яких частинах Літургії часто може бути дуже корисним для народу» [160]. Виходячи з тези про те, що мова є важливим євангелізаційним чинником, ієрархи РКЦ в Україні наголошують на необхідності проведення поважної науково-лінгвістичної та богословської роботи з метою максимально коректного та уніфікованого перекладу латинської Меси на українську та мови національних меншин України [504].

Не тільки мова стала об'єднавчим фактором у православно-католицькому літургійному досвіді. Знакові події українського сьогодення, соціокультурні потрясіння, складні виклики часу неодноразово ставали нагодою для спільної молитви як православних, так і католиків. Такими прикладами спільної літургійної практики були молитви у часі Майданів – Помаранчевої Революції 2004 року та Революції Гідності 2013-2014 років – «Молитва за Україну»,

поминальні молебні за жертвами Голодомору-Геноциду – «Запали свічку», з нагоди знаменних подій та ювілейних дат української історії; у часі інавгурацій Президентів України тощо.

На нашу думку, вагомим кроком на шляху зближення та реалізації в майбутньому повноцінного євхаристійного сопричастя між УПЦ, УГКЦ, УПЦ-КП, УАПЦ є існуючий сьогодні, довготривалий досвід, практика спільних богослужінь (спільні: молебні, акафісти, благословення, освячення Йорданської води, прославляння народження Ісуса Христа – Різдво Христове; вінчання, похорон, поминальні відправи, прощі, паломництва тощо) у різних обставинах духовно-релігійного життя вірян, що й підтверджує єдність вірян “знизу”. Тому задля поглиблення діалогічної площини між православними та католиками, вважаємо, що спільна практика богослужінь носить винятково позитивний характер у міжцерковному діалозі, оскільки формує через парохів та священників у вірян (“рух знизу”) прагнення “до більш свідомого євхаристійного життя, яке полягає не лише в поєднанні з Христом, але й в усвідомленні християнської єдності...” [359].

Нині виникли притаманні лише «Київській Церкві» літургійні звичаї: традиція освячення Йорданської води, свято Покрови, богослужіння на честь Володимира і Ольги, Антонія і Теодозія Печерських, Бориса і Гліба, Йосафата тощо [362, с. 243, с. 254].

Прикладом спільних літургійних практик є богослужіння за участі православного й католицького духовенства та ієрархів, яка відбулась у вересні 2009 року в смт. Отиня (Коломийський р-н Івано-Франківської обл.). На “спільній Літургії” були присутні, зокрема, канцлер Коломийсько-Чернівецький УГКЦ єпископ о. Мельничук, представник РКЦ та УПЦ-КП. В офіційних коментарях для окреслення даної молитовної акції використовувалися терміни “спільна Літургія”, “спільна молитва (молитовна відправа)” [210].

Показовою була у даному контексті зустріч копії Туринської плащаниці кардиналом Гузарем та патріархом Філаретом у травні 2003 року, під час якої була звершена спільна молитва. З цього приводу на офіційному сайті УПЦ

«Україна Православна» було зроблено некоректно, на нашу думку, заяву про те, що «вперше ворота Володимирського собору відчинились перед уніатокатолицьким кардиналом, котрий всупереч офіційній позиції Католицької Церкви вступить у молитовне спілкування з відлученими від Православної Церкви розкольникими» [639].

Ще одним прикладом, молитовного спілкування православних та католиків України є діяльність численних, існуючих, практично у всіх областях, міжконфесійних молитовних груп.

Однак, незважаючи на вже існуючу традицію співслужіння неоднозначною є реакція церковних ієрархів на таку практику. Зокрема, львівський архієпископ УГКЦ Ігор (Возьняк) у зверненні 2009 року до духовенства стосовно участі у спільних священнодійствах (*communication in sacris* – заборона на “*communication in sacris*” – заборона проведення спільних богослужінь і участі в Святих Тайнах зі “схизматиками” (Православними Церквами) проголошена 1729 року Римською Конгрегацією по розповсюдженню віри. В свою чергу Православні Церкви відповіли відповідним рішенням, 1755 року в Константинополі, відкинувши (присутність благодаті) благодать католицьких Святих Тайн. Це був найбільший осуд обидвох розділених традицій) наголошує на неприпустимості такої практики, яка вносить помилки та згіршення, «релігійну байдужість у церковну спільноту». Посилаючись на кан. 702 ККСЦ, ієрарх застерігає: “католицьким священникам забороняється співслужити Божественну Літургію разом з некатолицькими священниками або служителями” [662, с. 67; 210]. Значимо, що під терміном “некатолицькі”(священники або служителі) треба розуміти усіх тих, хто не має повноти видимої єдності з Католицькою Церквою. Наприклад в Україні – УПЦ, УПЦ-КП, УАПЦ, та ті священнослужителі, що покарані карою великої екскомуніки.

Сьогодні не має ще повної та досконалої єдності (через спільне причастя) між православними та католиками, але це не повинно бути перешкодою до їхнього євхаристійного спілкування (спільна літургійна євхаристійна молитва).

В доцільності даного можемо принагідно навести приклад богословсько-канонічного і обрядово-культового казусу – практику таїнства шлюбу (подружжя) нареченим, які належать до різних християнських конфесій – де існує канонічна заборона євхаристійного споричастя між греко-католиками, римо-католиками та православними (*de jure*) – з одного боку, таїнство шлюбу (подружжя) їх єднає у Христі в «одне тіло» (Бут. 2:23-24, Мк. 10:8-9, Еф. 5:22-23; 5:25), а з іншого – розділяє відсутністю євхаристійного сопричастя між Церквами, з якими творять одне тіло.

З'ясувавши специфіку, особливості візантійської та латинської традицій у Літургії (Месі), для виявлення конвергентних точок перетину православно-католицької взаємодії в культово-обрядовій площині, проаналізуємо власне таїнства як семантико-семіотичну структуру культово-обрядових практик.

І Православна, і Католицька Церкви визнають 7 головних таїнств: хрещення, миропомазання (конфірмація), Євхаристія (причастя), покаяння, елеосвячення (соборування), священство, шлюб [208], класифікуючи таїнства наголошують, що «найважливішою групою є таїнства пов'язані із прийняттям у лоно Церкви та підтримання зв'язку з Ісусом Христом» [524]: хрещення, миропомазання, Євхаристія – т.зв. таїнства втаємничення, посвячення.

В сучасній Православній Церкві дані таїнства, як і в епоху раннього християнства, існують невіддільно, «зберігаючи послідовну єдність» – наголошують православні богослови І. Меєндорф та Й. Зізіулас [409; 494; 495]. Натомість, в Католицькій Церкві, ці таїнства відокремлені, що на думку сучасного католицького теолога М. Кунцлера створює значний розрив класичної еклезіологічної послідовності таїнств посвячення. Тому «ідеальним у богословському аспекті розв'язком видається запозичення східної єдності обряду втаємничення: того, кого хрестять, одразу ж і миропомазують незалежно від віку» [478, с. 364].

Оскільки анафема 1054 року між католиками і православними була скасована у 1965 році, а анафема, виголошена 1596 року на Берестейському Соборі залишається чинною [215] й сьогодні і номінально впливає на

благодатність таїнств, спробуємо віднайти шляхи подолання даної колізії у обрядово-культурній площині православно-католицької України.

Позиція Католицької Церкви щодо оцінки «благодатності» таїнств у Православній Церкві представлена у догматичній конституції «Lumen Gentium» та енцикліці папи Івана Павла II «Хай будуть усі єдино». Так, в енцикліці зазначається, що “не визнаючи у Православній Церкві повноти Церкви Христової, Католицька Церква у той же час визнає благодать і дієвість усіх її таїнств”. Водночас наголошується, що “Церква Божа будується і зростає здійснюванням Господньої Євхаристії у цих окремих Церквах”, а визнання цього проголошується «вимогою істини» [242, п. 12]. У рішеннях Баламандського документа (1993 р.) наголошується, що «апостольське безперервне преемство не можна вважати виключною приналежністю однієї з наших Церков»(п. 13) [169].

На думку патріарха Філарета, «історія Православної та Католицької Церков свідчить, що взаємні анафеми ніяк не відбилися на благодатності і дієвості таїнств обох Церков. Католицька Церква визнавала таїнства Православної Церкви, а Православна Церква визнавала таїнства Католицької Церкви» [215]. Підтвердженням цієї тези, на думку предстоятеля УПЦ КП, є практика визнання православної ієрархії Римом «у суцшому сані» після Берестейської унії, а також визнання Російською Православною Церквою «у суцшому сані» «возз'єднаних» греко-католицьких священників після Львівського псевдособору 1946 року. Все це дає підстави очільнику УПЦ КП стверджувати існуюче «взаємовизнання благодатності таїнств» відповідно Православною та Католицькою Церквами. Водночас, як це не парадоксально «у 1944–1946 рр. ієрархія РПЦ перерукоположила усе духовенство Української Автокефальної Православної Церкви» [215].

Позиція РПЦ в даному питанні є дещо непослідовною, підтвердженням чого є часто взаємовиключні приписи. Так, зокрема відповідно до рішення Священного Синоду РПЦ (1969-1970 рр.) в порядку роз'яснення для православних священнослужителів зазначалось, що «у тих випадках (хвороба, або інша причина), коли католики звертаються у Православну Церкву за

вчиненням над ними Святих Таїнств, це не є забороненим». Методологічною спонукою такого рішення було твердження про те, що «Православна і Римо-Католицька Церкви мають однакове вчення про святі Тайни і взаємно визнають дієвість цих Таїнств» [162, с.5; 226]. Така позиція була покликана зміцнити «братерські відносини» РПЦ з РКЦ. На нашу думку, причинами такого зближення між обома Церквами, не в останню чергу став курс на «аджорнаменто», проголошений II Ватиканським собором та зустрічі Вселенського Патріарха з Римським Понтифіком у 1965 році.

Однак, у 1986 році за офіційною версією РПЦ – через те, що «дана практика не отримала розвитку» дія постанови Синоду стосовно уділення Таїнств римо-католикам була «відкладена» (а практично відмінена) [226].

Згідно із сучасною Соціальною доктриною РПЦ (а відтак фактично і УПЦ) ставлення до «інославно» («Основні принципи ставлення РПЦ до інославно» (2000 р.) у контексті Таїнств є диференційованим. Їх прийняття у Православну Церкву, з огляду на міру віддаленості від «істинного» православного вчення, може здійснюватися через уділення таїнств хрещення, миропомазання та покаяння. Документ зазначає, що «діалог з Римо-Католицькою Церквою будувався і повинен будуватися в майбутньому з урахуванням того основоположного факту, що вона є Церквою, в якій зберігається апостольське спадкоємство свячень» [209].

Католицька Церква теж допускає уділення Таїнств, зокрема Євхаристії, покаяння та елеопомазання для православних за певних обставин. Така позиція обґрунтовується 844 канонем Кодексу канонічного права та 671 канону Кодексу канонів Східних Католицьких Церков: «Кожен раз, коли цього вимагає необхідність чи до цього схиляє справжня духовна користь, причому відсутня небезпека помилки або байдужості, тим вірним Христу, які фізично або морально не можуть звернутися до служителя-католика, дозволяється приймати Таїнства Покаяння, Євхаристії та Оливопомазання хворих від служителів-некатоликів, в Церкві яких вищевказані Таїнства існують дійсним чином. Служителі-католики правомочно уділяють Таїнства Покаяння, Євхаристії та Оливопомазання хворих

членам Східних Церков, які не перебувають у повному спілкуванні з Католицькою Церквою – якщо останні самі про те попросять і будуть налаштовані належним чином» [200, с. 345-346; 201].

Стосовно можливості причастя католиків у православному храмі, 5 параграф КККЦ зазначає, «єпископ або конференція єпископів не повинні наказувати загальних норм без попередньої консультації з правомочною владою (принаймні, місцевою) некатолицької Церкви»[200].

Таким чином, Православні та Католицькі Церкви допускають, як ситуативно, можливе уділення ряду таїнств вірним обох Церков, якщо на це є вагомі підстави.

Офіційні документи Католицької Церкви наголошують на тому, що «Східні Церкви, які не є в повному сопричасті з Католицькою Церквою, ... хоч і відділені, мають правдиві таїнства – насамперед через апостольське наступництво – Священство і Євхаристію, які їх тісно єднають з нами» [160, UR, п. 15]. РКЦ допускає «певне» спілкування у таїнствах, і вважає його «не тільки можливим, але навіть рекомендованим за сприятливих умов і за схваленням церковної влади» [160, UR, п. 15; 200, кан. 833 с. 345-346; 201 кан. 1398-1399].

Хрещення, миропомазання, Євхаристія – есенційні феномени християнського таїнства. З еклезіального погляду хрещення – впроваджує, долучає, вводить у Церкву, миропомазання – ставить на охрещеному «печатю Святого Духа» та визначає місце особи у Церкві, а Євхаристія об'єднує членів Церкви в одне Тіло Христове.

Таїнство хрещення у латинській традиції сучасного католицизму здійснюється через обливання водою, а у православ'ї – через триразове занурення у воду. Зазначимо, що в УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ дещо відійшли від суворих канонів і часто практикують обливання водою немовлят.

Більш суттєвими з богословської точки зору є розбіжності у поглядах на взаємне визнання таїнства хрещення відповідно у Православній та Католицькій Церквах. Католицька Церква визнає хрещення всіх християн, а в Православній є диференціація на «канонічних» та «неканонічних» (відповідно УПЦ та УПЦ КП,

УАПЦ). У питаннях переходу в православ'я католиків, греко-католиків, старокатоликів часто ставиться вимога повторного хрещення.

Цікавим є український контекст даної проблеми. Свого часу, у 2010 році Конференція Єпископів України (латинського обряду) зверталася до Бенедикта XVI з проханням «про диспензу (звільнення) для українських вірних, охрещених в Православній Церкві і надання їм можливості вибору обряду». За твердженням архієпископа РКЦ Мечислава Мокшицького, станом на сьогодні актуальним є наступний шлях зміни обряду: згідно з приписами канонічного права, для зміни вірним східного обряду на латинський, дієцезіальний єпископ повинен звернутися з відповідним проханням до Конгрегації Східних Церков» [278].

РПЦ і УПЦ не визнають таїнство хрещення, що здійснюються в УПЦ КП та УАПЦ, проте загалом, у православній традиції, “хрещення розкольників” визнається як таїнство, ба більше, РПЦ визнає таїнство хрещення римо-католиків і деяких спільнот протестантів (п.1.10-1.17) [209].

Через таїнство миропомазання віруючий християнин отримує дар Духа Святого (Рим. 8; 1 Кор. 1:21-22) і згідно православного віровчення «воцерковлюється». В католицизмі таїнство миропомазання (конфірмації) здійснюється над дітьми у віці 7-12 років [457, с. 167].

Євхаристія розглядається у християнстві як найважливіше таїнство, засноване Господом Ісусом Христом на Тайній Вечері і тлумачиться Католицькою та Православною Церквами як тайна (перевтілення, сутнісне перетворення через хліб і червоне вино у “Тіло та Кров Ісуса Христа”). Здійснюючи Євхаристію, людина стає сопричасною, злученою із Христом. Власне, дефініція “тайни Пресвятої Євхаристії” має догматично-літургійний характер.

Саме через Євхаристію, згідно з документами II Ватиканського собору “єдність Церкви показується і звершується”, а відтак здійснюється прагнення “плекати єдність з нез'єднаними Східними Церквами” [160, ОЕ, п. 26-27, U R, п.2, 26]. У декреті II Ватиканського Собору “Про Екуменізм” (“Unitatis Redintegratio”) та енцикліці Папи Івана Павла II “Щоб усі були одно” («Ut Unum

Sint») наголошується на можливості спільної участі православних та католиків у священних справах богочитання, а спілкування у Святих Тайнах є можливим і дієвим [360].

Вперше ідею подвійного сопричастя висловив мелхітський греко-католицький архієпископ Еліас Зогбі. У 1975 році він заявив, що “обидві Церкви зберегли основу догм і структуру Церкви, хоч у вираженні цих догм і в організації Церкви є відмінності. Незважаючи на різницю в богослов’ї, віра залишається ідентичною. Власне на цій ідентичності віри можуть бути відновлені єдність і сопричастя” [360].

Між православними та католиками існує певна розбіжність у трактуванні дії Євхаристії. Зокрема, у православ’ї під час Євхаристії молитва епikleзи, яку промовляє священник звернена до Святого Духа (т.зв. «низхідна епikleза»), а в католицизмі – до Бога-Отця або Трійці (т.зв. «висхідна епikleза») [292; 194].

У православній традиції вік причасника не є строго визначеним (може бути й одразу після хрещення), а от в католицькій – дитина приймає причастя, коли має певне уявлення про основи віри і розуміє відмінність між звичайним хлібом і “Тілом Христовим” (хоча б з 7 років) [195]. У Східних Католицьких Церквах (прикл. УГКЦ) практикується причащення й немовлят.

Відмінною є і практика приготування самого Причастя – “Євхаристійний хліб”: у православних він готується на квасному («розчина») тісті, а у католиків прісний хліб – ця відмінність більше відома у богословській полемічній традиції як проблема “опрісноків”. Сьогодні питання “Євхаристійного хліба” є найбільш нейтральним питанням літургійної традиції / обряду та церковної дисципліни. Хоча у 1054 році дискусія навколо даного питання стала однією з причин розколу в Церкві. Відмінності у практиці приготування Євхаристії є не лише процедурними та технічними, а й такими, що мають глибоке богословське підґрунтя.

Для традиції Західної Церкви «опрісноки» (прісне, не заквашене тісто) символізують якісно новий рівень духовної досконалості, відмінний від «закваски фарисейської та садукейської», якої «слід остерігатися» (Мт. 16:6).

Аргументом на користь опрісноків було також біблійне твердження про те, що слід усунути «стару закваску, щоб ви були новим тістом, так як ви і є прісні...» (1 Кор. 5:6-8).

Східна ж церковна традиція обстоювала необхідність «квасного» тіста для Євхаристії також апелюючи до біблійного твердження про те, що «Царство Небесне схоже на закваску...» (Мт. 13:33). Православні богослови, виступаючи за використання у Євхаристії «квасного» хліба, наголошують, що саме Христос, його людська природа, символізують «закваску» як таку. Відмова ж від неї прирівнюється до відмови від визнання того, що Христос «не був наділений людською душею» (єресь Аполінарія), чи заперечення, того, що «Христос був Богом, так як і людиною» (єресь Несторія) [381].

Греко-Католицька Церква, синтезуючи східну та західну культово-обрядові традиції, допускає можливість Причастя своїх вірних у формі «опрісноків» або «квасного» тіста (до прикладу, Студитське чернече згромадження УГКЦ практикує використання у Євхаристії квасного тіста, тоді як чернечий Чин Василян цієї ж Церкви використовує з цією ж метою винятково опрісноки).

Причастя у католиків латинського обряду в Україні здійснюється у двох формах – лише Тіло Христове та Тіло і Кров Христові у відповідності до місцевої церковної традиції. У Православних Церквах України та УГКЦ причастя відбувається під видом Тіла і Крові Христових.

Незважаючи на вкрай актуальну і дуже поширену в Україні богословсько-еклезіологічну дискусію стосовно «євхаристійного сопричастя», можливість практичної його реалізації, нажаль, залишається сьогодні доволі примарною. Вкрай цікавою в даному контексті є, на нашу думку, не зовсім послідовна позиція ієрархії УГКЦ. Попри неодноразові заяви очільників греко-католицької Церкви про спільність Церков Київської традиції, готовність до паритетної участі в утворенні єдиної Помісної Церкви, вже згадувана вище заява Львівського архієпископа Ігора (Возьняка) викликає щонайменше нерозуміння та йде в розріз з теорією та практикою екуменічного діалогу, яку проводить УГКЦ.

Так, у своєму зверненні до духовенства стосовно участі у спільних священнодійствах, владика Возняк наголошує на неприпустимості такої практики, яка вносить помилки та згіршення, «релігійну байдужість у церковну спільноту». Більше того, наголошується, що «цей релігійний індиферентизм є отруйним плодом небезпечного релятивізму». Особливо дане застереження стосується Пресвятої Євхаристії (спілкування в Святих Тайнах (*communication in sacris*)). Львівський архієпископ застерігає духовенство очолюваної ним єпархії від співслужіння з «некатолицькими священиками та служителями» під якими має на увазі передовсім духовенства УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ. Мотивуючи свою заяву, ієрарх посилається на документи II Ватиканського собору та 702 канон ККСЦ. Співслужіння у Євхаристії не може, на його думку, бути обґрунтована «жодною пасторальною потребою», більше того, вона може спричинити «загрозу для католицької віри, сприяючи помилці та індиферентизму». Така заборона, передовсім стосується «мішаного подружжя, похорону або екуменічних богослужінь» [182, с. 1-2].

Зазначимо, що пастирське послання єпископа Ігоря (Возняка) датоване березнем 2009 року. А кількома роками раніше, у 2007 році богослови УГКЦ з благословення ієрархії Церкви, в ході Конгресу на тему «Євхаристійне сопричастя – виклик традиції та сучасності для традиційних Церков», обґрунтували теоретичні засади можливості відновлення повного Євхаристійного сопричастя між Церквами Київської традиції. У документах Конгресу аргументується важливість євхаристійного сопричастя з огляду на Христовий заклик «Щоб усі були одно» (Ів. 17:21) та документи II Ватиканського собору, практичну «потребу спільного християнського свідчення у сучасному світі» [160, ОЕ, п. 26-27, UR, п.15]. Наголошується, що попри окремі розбіжності «богословських позицій, які існують між Православними й Католицькими Церквами» (зокрема між УГКЦ і її «православними сестрами в Україні» – УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ), між ними існує «фундаментальна єдність віри, що й уможливило частинне (на рівні окремих вірних) євхаристійне сопричастя між

нашими Церквами, яке передбачене і рекомендоване II Ватиканським Собором [312].

Греко-католицькі богослови сьогодні пропонують низку практичних заходів, котрі б мали уможливити у майбутньому практику Євхаристійного сопричастя. Серед них:

- «усунення невідповідних запозичень у богослужбовій практиці»;
- «щоб у тих місцевостях, де після конфліктної ситуації між греко-католиками й православними щодо вжитку храмів для богослужінь прийшло примирення й знайдено спільну мову, врочисто це підтвердити актом взаємного перепрошення й прощення, щоб інші громади, де такого примирення ще не відбулося, бачили, що все-таки можливо подолати ворожнечу заради спільного свідчення Христа»;
- «скликати Патріарший Собор, присвячений темі євхаристійного сопричастя з тим, щоб не лише богослови, а вся Церква (миряни, монашество та духовенство на чолі з своїми єрархами) змогли дорости до розуміння потреби відновлення церковного сопричастя між поділеними гілками Київського християнства»;
- «звернути увагу відповідальним за вишкіл богословів, пресвітерів, катехитів та вірних на потребу формування євхаристійного благочестя у світлі сопричастя і єдності Церков» [312].

Така різновекторність у позиції щодо Євхаристійного сопричастя свідчить про не уніфікованість поглядів на дане питання у середовищі УГКЦ, певним чином виявляє, як це не прикро, «практику подвійних стандартів» та розрив між теорією та практикою екуменізму. В кінцевому результаті полярність поглядів на дану проблему певним чином ускладнює православно-католицький діалог у богословській площині. Таким чином, можна стверджувати, що православно-католицькі відносини еволюціонували з площини майнових конфліктів у царину інтелектуальних богословських рефлексій.

Менше православно-католицьких розбіжностей існує стосовно трактування природи та форми таких таїнств як сповідь (покаяння) та елеосвячення (соборування). У латинському обряді практикується індивідуальна сповідь і

відповідно відокремлення священника від сповідальника, а у візантійському, – окрім повсюдно поширеної індивідуальної сповіді, останнім часом подекуди, практикується загальна (колективна) сповідь. Спільним є те, що священник відпускає гріхи від імені Бога й обітниця таємниці сповіді, яку він дає [478, с. 364].

Певні відмінності існують також у трактуванні православними та католиками суті та дії таїнства елеосвячення (соборування, маслосвяття). У католиків ця практика асоціюється з вмираючим, “коли віруючий піддається загрози смерті від хвороби або старечого віку” [498], тому й називається соборуванням. А у православ’ї це таїнство, “в якому при помазанні тіла елеєм закликається на хворого благодать Божа, що зціляє немочі душевні та тілесні” [209; 229].

Отже, розвиток даного таїнства має різну спрямованість у візантійському та латинському обрядах. Сутнісно воно покликане возз’єднати людину з Богом, очистити її тіло і душу від гріхів, оселити в ній Божу благодать. «Останнє помазання» у католиків (РКЦ) стало таїнством для тих, хто перебуває при смерті, а у візантійсько-православній традиції (УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ) це таїнство «для кожного хворого».

Таїнства “співпричастя і місії вірних” – шлюб і священство (рукоположення) у візантійській і латинській традиції мають свої особливості. Таїнство шлюбу породжує спільність двох людей – чоловіка й жінку у “одне тіло”, котре стає “домашньою церквою” (Еф. 5:22-23). Особливістю православної традиції є те, що важливе місце у таїнстві займає священник, а питання про згоду наречених різняться. За «грецьким» православним требником, наречені нічого не промовляють, а у церквах “Київської традиції” – УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ та РПЦ, УПЦ, згідно Требника П. Могили 1646 р. (містить численні латинські запозичення), промовляють, як і в католицькій (латинській) традиції (РКЦ).

Крім того, у Католицькій Церкві (РКЦ, УГКЦ) більш регламентована процедура легітимації шлюбу. Наприклад, незавершеним визнається той шлюб, якщо “подружжя не стало однією плоттю” [457, с. 175; 478, с. 416]. А у православ’ї статеві відносини подружжя не впливають на дійсність шлюбу (приклад, життя “як брат із сестрою” вважалось взірцевим для наслідування [311, с. 177]).

Процедура розірвання шлюбу у Католицькій Церкві, яку здійснює церковний суд, є радше зовнішнім впливом цивільного права, бо остаточно “не руйнує священного союзу” [457, с. 175], а визнає, що шлюбу ніколи і не було, оскільки він був нечинний. У православ’ї з цього приводу не має “підтвердження” цивільного розлучення.

Підставою для розірвання шлюбу у Православній Церкві є перелюб, відпадання одного із членів подружжя від православ’я, медично засвідчені захворювання на СНІД, наркоманія, алкоголізм, аборт без згоди чоловіка тощо [229, С. 46].

Вагомою проблемою богословського характеру, яка має прикладне та практичне значення у царині православно-католицьких відносин в сучасній Україні є змішані шлюби між православними та католиками. Православна Церква розглядає практику таких подруж через призму рішень Вселенських соборів IV-VIII століть, Уставу духовних консисторій (1883 р.) та соціального вчення РПЦ, яке є директивним і для УПЦ. Передбачається проведення вінчання лише за православним обрядом, майбутнім переходом неправославного члена подружжя у православну традицію, зобов’язання хрестити та виховувати дітей згідно православного віровчення [313, с. 84-85].

Водночас, за твердженням авторитетного православного каноніста, керуючого справами УПЦ єпископа Митрофана, процедура укладення мішаного шлюбу між православним та «іншославним», не містить категоричної вимоги, «щоб хтось із наречених змінював своє віросповідання», «кожен може залишатися вірним своїм традиціям». У випадку, якщо подружжя наполягають, щоб діти виховувались у католицизмі чи греко-католицизмі, їх «не можна

вінчати», перед звершенням Таїнства «дається спеціальна розписка про те, що людина іншославного сповідання не проти (і навіть обіцяє) охрестити дитину в Православній Церкві й виховати в православній вірі. Якщо такого документу немає, архиерей не може дати благословення на православний шлюб» [498].

Канонічне право Католицької Церкви трактує проблему змішаних подружжя подібним чином. Варто зазначити, що до II Ватиканського Собору Католицька Церква допускала практику змішаних подружжя за наступних умов: партнер-некатолик не мав права перешкоджати іншому члену подружжя сповідувати католицьку віру; католицький член подружжя зобов'язувався в перспективі повернути не католика у лоно Католицької Церкви; хрещення та виховання дітей у католицькій традиції [237, с. 466].

Сьогодні Католицька Церква більш ліберально трактує дану практику і допускає традицію змішаних шлюбів за умови зобов'язання хрещення та виховання дітей у католицькому віровченні, але неможливості майбутнього відлучення від Католицької Церкви.

Католицьке церковне право у даному контексті базується на наступних документах: Декрет від 22 лютого 1967 року, «*Matrimoniamixta*» («Змішані шлюби») від 31 березня 1970 року, Довідник застосування принципів і норм екуменізму від 25 березня 1993 року. У них міститься низка практичних рекомендацій щодо укладення шлюбів між католиками, православними чи греко-католиками [237, с. 467].

За твердженням католицьких богословів вважається, що змішані подружжя, попри «внутрішні труднощі», містить чимало елементів, які можуть бути корисними для «розвитку екуменічного руху». Католицька Церква вважає, що «спільне хрещення» та виховання дітей у католицькому дусі «мотивує подружжя до сповідання єдиних духовних та моральних цінностей» [200].

Водночас і Православна, і Католицька Церкви у підходах до оцінки змішаних подружжя наголошують на небезпеці «різномудання», яка «може зруйнувати такий шлюб» [661; 229, с. 73, кан.1634]. З цього приводу Секретар Папської Ради у справах сім'ї, архієпископ Жан Лафіт зазначає, що «змішані

шлюби, які укладаються між двома християнами, наприклад, між католиком і православним не створюють особливих проблем. До того ж це може привести до активної участі в релігійному житті одного з подружжя, а, отже, до еволюції шлюбу та сімейного життя в цілому» [151]. Цю ж думку поділяє знаний український каноніст Олександр Язловецький, ректор Городоцької Духовної семінарії РКЦ. Він також наголошує, що усі проблеми православно-католицьких відносин в Україні може вирішити «лише єдність між Церквами», але допоки вона відсутня, «сама в мішаних подружжях проявляється церковна єдність» [616].

Показовою для України є поширена останнім часом в деяких православних парафіях Західної Європи практика, за якої православно-католицький шлюб уділяється як католицьким, так і православним священниками. Так, «у першій частині уділяється католицький шлюб, при цьому православний священник є присутнім, але не втручається; у другій частині православний священник служить коронування наречених, а католицький священник не втручається» [431].

Проблеми богословського обґрунтування мішаних подруж стали предметом обговорення на Міжнародному Семінарі у Львові (липень 2008 року), проведеного на базі УКУ за участі православних та католицьких богословів як України, так і світу. У доповіді виступаючих одностайно наголошувалось, що досвід змішаних подруж має позитивне і прикладне значення, і повинен сприяти справі «нової євангелізації» [502].

Заглиблення у царину православного та католицького канонічного права є, на нашу думку, вкрай важливим у контексті досліджуваної проблеми, оскільки Україна – поліконфесійна держава, відтак, масово розповсюдженою є практика укладення мішаних шлюбів, що зумовлює предметно-практичне значення даного аспекту православно-католицьких відносин.

Православно-католицький діалог у царині культово-обрядових практик фокусується також на календарно-обрядових традиціях. Свого часу поважно дискутованою була проблема відмови від юліанського та переходу на григоріанський календар з метою уніфікації системи свят. В останньому часі жваво обговорюється питання спільного святкування Пасхи. Поштовхом до

уніфікації пасхалій була заява Папи Франциска у 2014 році, про те, що «християни повинні прийти до однієї дати святкування Пасхи» та домовленість спільного святкування Пасхи з очільниками Православних Церков: патріархом Олександрійським Феодором II, Антіохійський Ігнатій Єфрем II та Вселенським Константинопольським патріархом Варфоломієм I [556]. Експерти з даного питання обговорюють механіку визначення дати Великодня – це може бути фіксована дата (наприклад одна із неділь квітня), або ж вироблення спільної для усіх християнських Церков «формули, за якою вираховуватимуть щороку нову дату святкування Пасхи» [384].

Гіпотетична можливість спільного святкування Пасхи є надзвичайно привабливою, але вона, однак, не завжди викликає однозначне схвалення у представників інших конфесій України. Так, секретар Священного Синоду УПЦ КП архієпископ Євстратій (Зоря) УПЦ КП на своїй сторінці у Facebook зазначає: «досвід попередніх змін у календарі доводить, що ця реформа обов'язково приведе до нового календарного розколу – на старо- і ново-пасхальників» [384].

У 2014 році дата святкування Пасхи 20 квітня у православної та католицької традиції як у світі так і в Україні співпала, що дало підстави до масової громадської та богословської дискусії про можливість спільного святкування Великодня. У даному питанні голоси розділилися навпіл – як прихильники, так і противники уніфікації календарної традиції Пасхалій, висловлюють свої аргументи, що свідчить про можливість розколу суспільної думки з приводу даної проблеми.

Ще однією вагомою перешкодою на шляху до православно-католицького порозуміння є проблема celibату. Вона була знаковою ще у православно-католицькій полемічній традиції доби українського ренесансу. З плином часу полемічна напруга дещо зменшилася, однак джерело проблеми залишилося незмінним.

Питання celibату безпосередньо пов'язане із таїнством священства у Католицькій Церкві, яке в обов'язковому порядку повинно практикувати стан безшлюбності. Православні категорично не визнають загальнообов'язкового

стану безшлюбності духовенства і поділяють його на «біле» (одружене) і «чорне» (неодружене, чернече). Особливо великої актуальності питання целібату набувають не стільки в контексті православно-католицьких відносин загалом, скільки у внутрішньому середовищі УГКЦ зокрема. Останнім часом католицькі богослови, трактуючи целібат як частину ідентичності священничого покликання, вкотре наголошують на доцільності висвячування саме неодруженого духовенства в лоні Східних Католицьких Церков [293].

Висновки до розділу 3.

Аналіз динаміки розвитку православно-католицьких взаємин у богословсько-догматичній та культово-обрядовій площинах дає підстави зробити наступні висновки:

- Православна та Католицька Церкви з часу «Великої схизми» і до сьогодні залишаються розділеними певними богословсько-догматичними принципами. Незважаючи на спроби примирення та порозуміння після II Ватиканського собору, ці принципи залишаються наріжним каменем суперечностей. Вони визначають також специфіку культово-обрядової традиції, яка в свою чергу є практичною реалізацією базових віровизначальних понять.

- Український контекст православно-католицького діалогу у богословсько-догматичній площині зумовлюється динамікою загальносвітового діалогу між Римсько-Католицькою та Помісними Православними Церквами у форматі “Змішаної Комісії з Богословського діалогу”.

- Позиція Вселенської Католицької Церкви щодо богословського порозуміння з православними більш систематизована, чітка та послідовна, що чималою мірою визначає власне український контекст православно-католицького діалогу. В той самий час позиція Вселенського Православ'я стосовно того ж кола проблем є не такою уніфікованою й у контексті досліджуваної нами проблеми обмежується здебільшого офіційними документами РПЦ та, меншою мірою, окремих Східних Православних Церков.

- Основними проблемами богословського православно-католицького діалогу як у світовому, так і в українському контексті були й залишається проблеми еклезіології та євхаристійного сопричастя.

- Аналіз богословських напрацювань Церков «Київської традиції» дає підстави виділити низку їх особливостей: синтетичність, межевість, орієнтованість на пошук власної ідентичності, україноцентричність, прагнення до автокефалії, соборності та помісності.

- Найбільш неприйнятними для православної спільноти України і такими, що є перепорою для відновлення церковної єдності є католицькі догми

про Філіокве, чистилище, примат та непомильність папи. Будь-які компромісні інтерпретації цих позицій католицького віровчення є неможливими для Православної Церкви. Хоча останнім часом офіційний Ватикан з цього приводу заявляє про готовність піти на певні поступки стосовно примату, Філіокве та чистилища (в окремих документах Католицької Церкви допускається відсутність Філіокве; Церква засуджує практику індульгенцій у їх матеріальному вияві). У даному контексті особливої уваги також заслуговують заяви ієрархів Католицької Церкви про відхід від принципу ексклюзивізму та готовність корекції власної еклезіологічної традиції в дусі вчення про Церкву часів раннього християнства.

- Більше богословських точок перетину спостерігаємо у вченнях Православних та Католицьких Церков стосовно догм про непорочне зачаття та внебовзяття Діви Марії. Інтерпретація православними даних проблем є по суті ідентичною із католицьким віровченням, однак містить дещо інший «формульний» контекст.

- Різновекторним, таким, що має безпосередній практичний вияв є діалог Православних та Католицьких Церков в Україні навколо культово-обрядових практик. В даному контексті особливо показовим є намагання ієрархів та духовенства окремих православних та католицьких конфесій України зреалізувати свою єдність через практику проведення спільних Літургій та різного роду молитовних акцій.

- Важливим єднальним фактором для досягнення літургійної єдності між православними та католиками України є мовний чинник, уніфікованість богословських текстів, спільні переклади Біблії.

- В контексті літургічних практик особливо важливим є питання Євхаристійного сопричастя. Офіційна позиція Церков з даного питання не завжди є одноставною та уніфікованою.

- Окрім Літургії важливою діалогічною площадкою для православних та католиків є 7 таїнств, теоретична та практично-процедурна сутність яких містить ряд відмінностей.

- І УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ з одного боку та РКЦ, УГКЦ з іншого ситуативно допускають взаємне визнання правосильності низки таїнств, якщо для цього є достатні мотиваційні підстави. Так, зокрема, навзаєм не викликає застережень чинність таїнства хрещення. Дещо ґрунтовніші відмінності містяться у богословсько-процедурних інтерпретаціях таїнства миропомазання. Однак найбільш дискусійним та необхідним для досягнення церковної єдності залишається таїнство Євхаристії, можливість його спільного та взаємного визнання і, що найголовніше, - звершення у процедурі спільного Євхаристійного сопричастя.

- Таїнства сповіді (покаяння) та елеосвячення мають певні зовнішньо-формальні та процедурні відмінності, природа та характер яких сформовані історично та суттєво не впливають на перебіг православно-католицького діалогу. Доволі дражливою та дискусійною в контексті таїнства священства залишається, і не тільки в українському контексті, проблема целібату.

- Таїнство шлюбу розглядається православними та католицькими богословами у двох площинах: внутрішньо-богословській, яка трактує добровільний, відповідальний і нерозривний шлюб між чоловіком та жінкою як союз Христа і Церкви та зовнішньо-богословській – яка стосується передовсім теорії та практики змішаних подруж. Останні, на думку як католицьких, так і деяких православних богословів є не стільки можливою втратою ідентичності, скільки доброю нагодою церковної єдності.

- Важливим чинником православно-католицького порозуміння у сфері культово-обрядових практик в Україні може бути уніфікація календарно-обрядових традицій. Вона, однак, може слугувати не тільки інтеграційним, але і, до певної міри, дезінтеграційним чинником. Перехід на григоріанський календар є небезпечним з огляду на втрату ідентичності та спонуку до нових розколів у релігійно-церковному середовищі.

ВИСНОВКИ

Таким чином, всебічний аналіз різноманітних аспектів православно-католицької співпраці дає нам змогу зробити наступні висновки:

Історіографічний масив проблеми дисертаційного дослідження умовно може бути поділений на два блоки – науково-академічний та релігійно-церковний, які у свою чергу мають внутрішню градацію за проблемно-тематичними характеристиками; перший – послуговується принципами об'єктивності та наукового академізму; другий – є конфесійно ангажований і демонструє внутрішньоцерковні позиції.

Аналогічна демаркація стосується також і масиву джерельної бази, яка репрезентована документами політико-правового та церковно-релігійного характеру. В дослідженні використано як загальнонаукові так і спеціально-історичні методи та методологічні принципи одним із яких (найбільш дієвим) виступає принцип екуменізму. Він творить можливості православно-католицького діалогу в незалежній Україні. Українські реалії державно-церковних відносин та внутрішньоцерковного життя визначають власне український, «етно-національний» формат екуменічних православно-католицьких взаємин, які, хоч і розвиваються у контексті світових екуменічних тенденцій, все таки зберігають національну автентичну специфіку.

Офіційні позиції православних та католицьких церков попри складність, інколи полярність, плюральність теоретичного та практичного визначення своєї позиції до «іншого» виробили певні принципи на шляху до екуменічної міжконфесійної співпраці. Так, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ позиціонують себе як «україноцентричні», а тому на початковому етапі відносин – в час свого інституційного та конфесійного становлення приречені були на конфлікти. Тому толерантний, діалогічний зміст їх офіційних позицій один до одного бере початок з другої половини 90-х років ХХ століття.

Діалог православних із католиками України, виходячи із основних документів та офіційних позицій Церков, можливий у двох площинах соціальної

та державно-церковних відносин у форматі ВРЦіРО. Саме там створюються робочі комісії зі співпраці УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ й РКЦ. Виключенням серед не лише теоретичних, а й практичних моделей є «революційний» екуменізм Харівсько-Полтавської єпархії УАПЦ очолюваної архиєпископом Ігорем (Ісіченком).

Підсумовуючи наголосимо на тому, що попри плюральність поглядів стосовно екуменічних ініціатив все ж таки всі суб'єкти православно-католицького поля України, у ті чи іншій мірі прагнуть до єдності. У цих намаганнях об'єднуючим чинником у пошуку спільних теоретико-методологічних постулатів та виробленні дієвого механізму співпраці на шляху до єдності «у душі та істині» (цит. з Біблії Івана 4: 23-24) як для православних так і для католицьких церков України та світу загалом є апелювання до Святого Духа, Котрий має провадити усіх до єдності (цит. з Біблії Ефесян 4: 1-16).

Важливим регулятивним чинником православно-католицьких відносин виступає держава, політика якої формує ситуативні моделі державно-церковних відносин. Тому законодавче регулювання православно-католицьких взаємин носило різновекторний характер, не завжди паритетно враховувало інтереси Церков, відтак, спричинило міжконфесійні конфлікти та конфесійну регіоналізацію у 1990-х роках.

Результатом оптимізації державного впливу на православно-католицькі стосунки стало вдосконалення законодавчої бази (доповнення до Закону України «Про свободу совісті та релігійних організацій» та прийняття Конституції України), створення ВРЦіРО та підписання Меморандуму про недопустимість силових дій у міжконфесійних взаєминах. Все це гармонізувало православно-католицькі відносини, вивело їх на якісно новий, більш конструктивний, діалогічний та менш конфліктний формат взаємодії.

Динаміку та перебіг православно-католицьких відносин значною мірою визначали державні ініціативи щодо створення єдиної Помісної Церкви, які базувалися на різних моделях представництва конфесій у даній структурі. Державно-політичні чинники розглядали створення такої Церкви як питання

державної ваги та національної безпеки.

Православно-католицькі відносини в незалежній Україні детермінуються складними геополітичними та георелігійними процесами, трансформаціями у сучасному світі. Ієрархічно-субординаційна вертикаль осі «Москва – Рим – Константинополь» екстраполюється на українське православно-католицьке середовище тією мірою, якою розвиваються взаємини між найбільшими християнськими центрами.

Питома вага православних та католицьких конфесій у побудові громадянського суспільства, рівень довіри до них з боку громадян України підкреслюють важливість православно-католицького діалогу в контексті суспільно-політичних процесів, зокрема, виборчих кампаній та суспільно-політичних трансформаційних явищ (Майдани, АТО).

Розмаїття українського політикуму зумовило певні гравітаційні тенденції в релігійно-церковному середовищі, що спричинило практику «взаємного тяжіння» політичних структур до релігійно-церковних і навпаки.

Динаміка політичного розвитку незалежної України виявляє багатовекторність конфесійних орієнтацій суспільно-політичного середовища, а також стійкі симпатії релігійно-церковних структур до політико-партійного середовища. Демаркаційним принципом, який виразно окреслює взаємне тяжіння політичного та релігійно-церковного середовищ є критерій україноцентричності. Власне він, і визначив найбільш пріоритетні напрями співпраці православних та католицьких спільнот у часі новітніх суспільно-політичних трансформацій незалежної України – Помаранчевої революції, Революції Гідності, війни на Сході України.

Вагомим фактором, який сприяв зближенню православних та католицьких конфесій, витворив безпрецедентні формати їх комунікації, всупереч усталеним богословсько-канонічним принципам, стали Майдани. Вони виявили багато спільних точок перетину православних та католицьких Церков на ниві захисту честі, гідності, цінності людського життя.

Суспільно-культурний формат православно-католицького діалогу є найбільш продуктивним, з огляду на можливість реалізації Церквами свого безпосереднього покликання – служіння. Якщо православно-католицькі взаємини в суспільно-політичному контексті носять здебільшого ситуативно-прагматичний характер (за винятком Майданів та АТО) то, суспільно-духовний напрям такої співпраці є більш органічним, оскільки відповідає безпосередній функціональній природі Церкви.

Найбільш успішними та результативними проектами православно-католицької взаємодії у національно-культурному вимірі незалежної України є впровадження у культурно-освітній простір курсів духовно-морально спрямування, капеланство, волонтерство, боротьба з різного роду узалежненнями, обстоювання традиційних християнських цінностей, боротьба за гідність та самоцінність людського життя.

Динаміка розвитку православно-католицьких взаємин у богословсько-догматичній та культово-обрядовій площинах дає підстави зробити висновок про те, що з часу «Великої схизми» і до сьогодні вони залишаються розділеними певними богословсько-догматичними принципами. Незважаючи на спроби примирення та порозуміння після II Ватиканського собору ці принципи залишаються наріжним каменем суперечностей. Вони визначають також специфіку культово-обрядової традиції, яка в свою чергу є практичною реалізацією базових віровизначальних понять.

Менш результативними, з огляду на богословський консерватизм, є православно-католицькі відносини у догматичній та культово-обрядовій площинах. Незважаючи на спроби примирення та порозуміння Православних та Католицьких Церков (започатковані II Ватиканським собором), догматичні принципи були й залишаються наріжним каменем суперечностей. Саме вони визначають специфіку та динаміку культово-обрядової традиції базових віровизначальних понять.

Основними проблемами богословського діалогу у світовому та українському контексті залишаються принципи еклезіології та «Євхаристійне

сопричастя». Однією із можливостей оптимізації діалогу у цій площині вважається повернення до богословської спадщини церков «Київської традиції». Український формат православно-католицького богословського порозуміння не носить автентичного характеру і реалізується в межах визначених традиціями світового Православ'я та Католицизму. Особливо проблемними, для відновлення церковної єдності, залишаються католицькі догми про «Філіокве», чистилище, примат та непомильність папи.

Сфера культово-обрядових практик є більш відкритою для діалогу. Ця відкритість проявляється у традиції проведення спільних Літургій та молитовних акцій, використання у богослужбових практиках української мови, уніфікації богословських текстів. Останнім часом особливий суспільний резонанс викликає ідея уніфікації календарно-обрядових традицій.

Отже, православно-католицькі відносини є важливим чинником суспільно-політичного та національно-культурного життя в новітній історії України. Порозуміння між ними сприятиме гармонізації міжконфесійних відносин, розвитку духовності, збереженню суверенітету та національної безпеки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архів відділу релігій та національностей Управління у справах національностей, релігій та фінансово-планової роботи. Департамент з питань культури, національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації Міністерства культури України. – Ф. 1. – П.-1990-1991: Рішення виконавчого комітету Львівської обласної ради народних депутатів 1990-1991 рр. з релігійних питань

1. Архів Відділу релігій та національностей Управління у справах національностей, релігій та фінансово-планової роботи. Департамент з питань культури, національностей та релігій ЛОДА. – Ф. 1. – П.-1-2-281: №1990: Рішення виконкому Львівської обласної ради народних депутатів 1990 р. з релігійних питань // Рішення «Про релігійну ситуацію». – 14 арк.
2. Архів Відділу релігій та національностей Управління у справах національностей, релігій та фінансово-планової роботи. Департамент з питань культури, національностей та релігій ЛОДА. – П.-1991: Рішення № 313 «Про заходи по виконанню Закону Української РСР «Про свободу совісті та релігійні організації» від 04.1991р. на території Львівської області» від 18 червня 1991 р. з 4 додатками – 10 арк.
3. Архів Відділу релігій та національностей Управління у справах національностей, релігій та фінансово-планової роботи. Департамент з питань культури, національностей та релігій ЛОДА. – П.-1991: Рішення № 383 «Про реєстрацію статутів релігійних громад» від 31.07.1991р. – 6 арк.
4. Архів Відділу релігій та національностей Управління у справах національностей, релігій та фінансово-планової роботи. Департамент з питань культури, національностей та релігій ЛОДА. – П.-1991: Рішення № 430 «Про реєстрацію статутів релігійних громад» від 20.08.1991 – 25 арк.
5. Архів Відділу релігій та національностей Управління у справах національностей, релігій та фінансово-планової роботи. Департамент з питань культури, національностей та релігій ЛОДА. – П.-1991: Рішення №

- 495 «Про реєстрацію статутів релігійних громад» від 17.09.1991р. – 31 арк.
6. Архів Відділу релігій та національностей Управління у справах національностей, релігій та фінансово-планової роботи. Департамент з питань культури, національностей та релігій ЛОДА. – П.-1991: Рішення № 552 «Про реєстрацію статутів релігійних громад» від 15.10.1991р. – 18 арк.
  7. Архів Відділу релігій та національностей Управління у справах національностей, релігій та фінансово-планової роботи. Департамент з питань культури, національностей та релігій ЛОДА. – П.-1991: «Про міжконфесійний конфлікт у місті Самборі» від 13.12.1991р. – 1 арк.
  8. Архів Відділу релігій та національностей Управління у справах національностей, релігій та фінансово-планової роботи. Департамент з питань культури, національностей та релігій ЛОДА. – П.-1991: Рішення № 680 «Про реєстрацію статутів релігійних громад» від 13.12.1991р. – 32 арк.
  9. Архів Відділу релігій та національностей Управління у справах національностей, релігій та фінансово-планової роботи. Департамент з питань культури, національностей та релігій ЛОДА. – П.-1991: Рішення № 733 «Про реєстрацію статутів релігійних громад» від 27.12.1991р. – 19 арк.

Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – спр. 1127-1131.

- 10.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення: Про деякі процеси, що стосуються територіальної цілісності Української РСР. – 21 жовтня 1990. – № 188. – Арк. 5-7
- 11.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: Об оценке в Ватикане ситуации на Украине. – 2 ноября 1990 – № 193. – арк. 14-16.
- 12.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР:

- Об оценках правительством сопредельной страны ситуации на Украине. – 15 ноября 1990. – 1990. – Арк. 34-36.
- 13.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: К вопросу о территориальной целостности Украинской РСР. – 7 декабря 1990. – № 224. – Арк. 87-89
- 14.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: О некоторых аспектах краковской конференции на тему «Движение за независимость на Украине». – 26 июня 1991. – №227. – Арк. 30-32
- 15.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127.. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: Тезисы к беседе премьер-министра Баварии с Председателем ВС УССР господином Л.Кравчуком. Актуальное положение на Украине. – 24.04.1991. – Арк. 62-66
- 16.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: О некоторых особенностях развития обстановки в республике. – 3 июля 1991. – № 240. – Арк. 80-82
- 17.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127.Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: Про зміцнення Ватиканом католицизму на Україні та процесах серед віруючих. – 4 липня 1991. – № 246. – Арк. 108-110
- 18.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: Западные эксперты о развитии ситуации в республике. – 4 июня 1991. – № 250. – Арк. 116-118
- 19.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР:

- Справка. Об оценке ГК США ситуации на Украине. – 18 июля 1991. – № 281. – Арк. 120-122
- 20.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: О перезахоронении останков жертв сталинского террора в г.Дрогобыче Львовской области. – 18 июля 1991. – № 281. – Арк. 170-171
- 21.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: О перезахоронении останков жертв сталинского террора в г.Дрогобыче Львовской области. – 18 июля 1991. – № 282. – Арк. 172-173
- 22.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: О попытках создания параллельных структур власти. – 25 июля 1991. – № 293. – Арк. 203-204
- 23.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1127. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: Про ускладнення обстановки в західному регіоні республіки, в зв'язку з підривом пам'ятників засновникам ОУН. – 25 липня 1991. – №304. – Арк. 236-238
- 24.ГДА (Галузевий державний архів) СБУ, фонд 16 (Оп. 1, спр. № 1128). Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: Об отношении некоторых слоев населения республики к новому Союзному договору. – 14 січня 1991. – №8. – Арк. 14-16
- 25.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1128. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: Інформативна справка про підготовку до Синоду української уніатської церкви (Комітет державної безпеки Української РСР «23 січня 1991 р.» № 21). – Арк. 37-39

- 26.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1128. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: О негативных тенденциях, угрожающих интересам Украинской ССР. – 10 февраля 1991. – № 43. – Арк. 94-97
- 27.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1128. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: Доповідна записка у Верховну Раду Української РСР № 53. – 21 лютого 1991. – Арк. 114
- 28.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1128. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: О действиях Ватикана по укреплению позиций католицизма на Украине. – 28 февраля 1991. – № 62. – Арк. 136-138
- 29.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1128. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: Матеріали про суспільно-політичну та оперативну ситуацію у Львівській області; діяльність незалежної соціологічної організації у Львові. На 10 аркушах. – 28 лютого 1991. - № 63. – Арк. 140-142
- 30.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1128. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: Об устремлениях румынской церкви на территорию Украины. – 5 марта 1991 – №71. – Арк. 170-171
- 31.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1128. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: О выступлении З.Бжезинского (по вопросам внутреполитического развития СССР). – 12 марта 1991. – №79. – Арк. 193-196
- 32.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1128. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: Про конфлікти на регіональній основі у західному регіоні республіки. – 14 березня 1991. – № 92. – Арк. 197-198.

- 33.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1128. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: К вопросу о т.н. румынских территориях, входящих в состав Украины. – 10 апреля 1991. – № 121. – Арк. 291-294.
- 34.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1 – спр. № 1129. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Кабінету міністрів Української РСР: Доповідна записка № 151. – 30 квітня 1991. – Арк. 50-51
- 35.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1 – спр. № 1129. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Кабінету міністрів Української РСР: Про між церковні відносини в республіці. – 22 тр. 1991. - № 177. – Арк. 109-111
- 36.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1 – спр. № 1129. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Кабінету міністрів Української РСР: О столкновениях между верующими. – 29 мая 1991. - № 183. – Арк. 138-139.
- 37.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1 – спр. № 1129. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Кабінету міністрів Української РСР: О нарастании сепаратистських тенденцій. – 29 мая 1991. – Арк. 142-144
- 38.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1130. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Президії Верховної Ради Української РСР: О политических планах США в отношении Украины. – 25 июня 1991. – № 225. – Арк. 24-26
- 39.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1131. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення Кабінету Міністрів УРСР: О политических планах США в отношении Украины № 317. – 30.07.1991 р. – Арк. 13-14
- 40.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1131. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення Кабінету Міністрів УРСР: К визиту президента США Дж.Буша в г.Киев. - № 318. – 01.08.1991. – Арк. 21-23
- 41.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1131. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення Кабінету Міністрів УРСР: про так звану II Світову конфедерацію українських молодіжних організацій. – № 325. – 2 серпня 1991. – Арк. 34-35

42.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1131. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення Кабінету Міністрів УРСР: К итогам визита президента США Дж.Буша в Киев. – 3 серпня 1991. - № 327. – Арк. 42-45

43.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1131. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення Кабінету Міністрів УРСР: Об оценке иностранными представительствами текущего политического момента. – 26 серпня 1991. - № 366. – Арк. 151-152.

44.ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – спр. № 1131. Доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення до Кабінету Міністрів УРСР: О оценке ГК ФРГ Акта о независимости Украины. – 27 серпня 1991. – №372а. – Арк. 162-163

Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф.-Р-388: Івано-Франківський обком КПУ. – Оп. 1-2

45.ДАІФО. – Ф.-Р-388: Івано-Франківський обком КПУ. – Ф.-Р-388. – Оп. 1Д. Документи про виконання постанов бюро обкому партії з питань ідейно-виховної роботи, національних відносин, боротьби з релігійним екстремізмом (заяви, постанови, інформації та ін.) (1989 – 1991) – 233 арк.

Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф.-П-3: Львівський обком КПУ. – Оп. 62

46.ДАЛО. – Ф.-П-3: Львівський обком КПУ. – Оп. 62. Документи про виконання постанов бюро обкому партії з питань ідейно-виховної роботи, національних відносин, боротьби з релігійним екстремізмом (заяви, постанови, інформації та ін.) (22 листопада 1986 р. – 31 липня 1990 р.) – Спр.733. – 93 арк.

47. ДАЛО. – Ф.-П-3: Львівський обком КПУ. – Оп. 62. Документи про виконання постанов бюро обкому партії з питань ідеологічної роботи, політичного і економічного навчання (постанови, інформації: 1989–1990рр.). – Спр. 732. – 35 арк.

48. ДАЛО. – Ф.-П-3: Львівський обком КПУ. – Оп. 62. Документи про

політичну, ідеологічну, релігійну ситуацію, мітинги, збори Руху, громадську думку в колективах, роботу з молоддю, пікетування школярами парткомів, огляд самвидавчої преси, про Українську Духовну Республіку, Всеукраїнську Міжпартійну Асамблею, роботу з'їздів різних партій та ін. (довідки, інформації, листи, огляди та ін.). – Т.1. (січень – червень 1990 р.). – Спр. 766. – 169 арк.

49. ДАЛО. – Ф.-П-3: Львівський обком КПУ. – Оп. 62. Інформації і листи ЦККПРС і ЦККПУ про ставлення різних категорій трудящих до Комуністичної партії, про суспільно-політичну обстановку, підготовку нового союзного договору, Установчий з'їзд Партії демократичного відродження України та ін. (лютий – грудень 1990 р.). – Спр. 755. – 153 арк.
50. ДАЛО. – Ф.-П-3: Львівський обком КПУ. – Оп. 62. Інформації та листи ЦККПРС про політичну ситуацію, перебування Л.М.Кравчука і кардинала І.Любачівського на Львівщині, їх прес-конференції, ситуацію в молодіжному русі і політику партії та ін. (січень–серпень 1991р.). – Спр. 940. – 97 арк.
51. ДАЛО. – Ф.-П-3: Львівський обком КПУ. – Оп. 62. Листи, заяви і скарги громадян в ЦККПРС, ЦК Компартії України, обком Партії з питань релігії, будівництва храмів, міжконфесійних конфліктів та документи про їх розгляд (лютий 1988 р. – липень 1991 р.). – Спр. 985. – 137 арк.
52. ДАЛО. – Ф.-П-3: Львівський обком КПУ. – Оп. 62. Стенограма зустрічі членів бюро обкому партії і з секретарями первинних парторганізацій області (лютий 1990 р.). – Спр. 724. – 110 арк.

Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф.1833 – Оп. 9; Ф. 3537 – Оп. 1.

- 53.ДАТО. – Ф.1833:Виконавчий комітет Тернопільської обласної ради депутатів трудящих. – Оп. 9. Документи (протоколи, рішення) комісії з питань культури і духовного відродження за 1990 р. – Спр. 7964. – 54 арк.

- 54.ДАТО. – Ф.1833:Виконавчий комітет Тернопільської обласної ради депутатів трудящих. – Оп. 9. Документи (протоколи, рішення, листування) комісії з питань освіти, культури та духовності за 1991 р. – Спр. 8324. – 28 арк.
- 55.ДАТО. – Ф.1833:Виконавчий комітет Тернопільської обласної ради депутатів трудящих. – Оп. 9. Листування з державними органами України про організаційно-масову роботу на 1990 рік. – Спр. 8286. – 30 арк.
- 56.ДАТО. – Ф.1833: Виконавчий комітет Тернопільської обласної ради депутатів трудящих. – Оп. 9. Протокол другої об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних рад народних депутатів 5 вересня 1991 року, м. Тернопіль – Спр. 8315. – 196 арк.
- 57.ДАТО. – Ф.1833: Виконавчий комітет Тернопільської обласної ради депутатів трудящих. – Оп. 9. Протокол IV сесії Тернопільської обласної Ради народних депутатів XXI скликання від 15-16 лютого 1991р., м. Тернопіль, Львів. – Спр. 8304. – 83 арк.
- 58.ДАТО. – Ф.3537: Представник Президента України у Тернопільській області. – Оп.1. Листування з державними органами України, громадськими організаціями з питань охорони здоров'я, культури та релігії за 1992 рік. – Спр. 132. – 20 арк.
- 59.ДАТО. – Ф. 3537: Представник Президента України у Тернопільській області. – Оп.1. Листування з державними органами України з питань освіти, культури, охорони здоров'я, соціального забезпечення, релігії за 1993 рік. – Спр. 337.–124 арк.

Нормативно-правові документи (міжнародні та органів державної влади України); виступи, звернення органів державної влади України

- 60.Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності» / Рада Європи, Комітет Міністрів (7 травня 2008 р.) // К.: Оранта, 2010. – 48с.
- 61.Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних

- закладів» // Закони України. Інформаційно-правовий портал. Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/news/Novyny/110671.html>
62. Виступи Президента України Кучми Леоніда Даниловича (1999-2005). Звернення, виступи, інтерв'ю // Режим доступу: http://lib.rada.gov.ua/LibRada/static/LIBRARY/cerivnik/kuchm_pr.htm
63. Голос України. – 24 листопада – 1992 // Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/>
64. Голос України. – 27 квітня 1995 // Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive
65. Декларація принципів толерантності, ухвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на 28 сесії в Парижі 16 листопада 1995 р. – Б. в., 1995. – 14 с. // Режим доступу: <http://don.kievcity.gov.ua/files/2014/2/10/Deklaracija-tolerantnosti.pdf>
66. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань // Прийнята на Всесвітній конференції по боротьбі проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_b93.
67. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року // Закони України. Інформаційно-правовий портал. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_318
68. Депутатське об'єднання виступило на захист канонічного українського православ'я // Голос України. – 8.04.1997
69. Директор департаменту релігії та національностей Міністерства культури України Михайло Мошкола порадив Главі УГКЦ у відповідь на отриманий лист звернутись до голови КМДА з проханням дозволити функціонування “молитовного намету” на Майдані Незалежності // Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25228955.html>

70. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року // Закони України. Інформаційно-правовий портал. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
71. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року №1975-ХІІ (з доповненнями) // Закони України. Інформаційно-правовий портал. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/1975-12>
72. Закон України «Про Збройні Сили України» // Закони України. Інформаційно-правовий портал. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>
73. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (17 квітня 1991 р.) // Закони України. Інформаційно-правовий портал. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/962-12>
74. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991. – №987-ХІІ (зі змінами) // Відомості Верховної Ради УРСР від 18.06.1991 – №25. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ru/987-12>
75. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» // Кабінет міністрів України. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=7640173&cat_id=824215&ctime=1105515893570
76. Заява Ради у справах релігій від 20 листопада 1989 року про ситуацію в західній Україні // Людина і світ. – 1990. – №1. – С. 8-9.
77. Зустріч Президента України з представниками 12-ти конфесій // Агенція релігійної інформації. – 1996. – №12. – С. 3
78. Зустріч Президента України Л. Кучми з членами Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій // Людина і світ. – 1999. – №3-4. – С. 25-26
79. Інформаційний звіт Державного комітету у справах релігій за 1998 рік: «Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин в Україні» (Виклад) // Людина і світ. – 1999. – №2. – С. 29-30

80. Інформаційний звіт Державного комітету у справах релігій за 1999 рік: «Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин в Україні» (Виклад) // Людина і світ. – 2000. – №3. – С. 29
81. Інформаційний звіт Державного комітету у справах релігій за 2000 рік: «Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин в Україні» (Виклад) // Людина і світ. – 2001. – №2. – С. 29-30
82. Конвенція про захист прав людини та засадничі свободи. Конвенція Ради Європи від 4 листопада 1950 року // Закони України. Інформаційно-правовий портал. Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_004
83. Конституція України від 28.06.1996 року №254к / 96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
84. Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах України (2011 року) // Міністерство оборони України. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyuu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenti-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/konczepczyia-dushpastirskoi-opiki-u-zbrojnih-silah-ukraini/>
85. Лист заступника Міністра освіти і науки від 18 серпня 2005 року № 1/9-436 // МОН України. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/6119>
86. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. Международный пакт о гражданских и политических правах и факультативный протокол к Международному пакту о гражданских и политических правах. Резолюция, принятая ГА ООН по докладу Третьего комитета (A/6546) 2200 (XXI) // Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU66005U.html
87. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН // Закони України.

- Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу:
http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043
- 88.Наказ Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 року «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» // Закони України. Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1430-16>
- 89.Положення про Комісію з питань соціального служіння ВРЦіРО // ВРЦіРО. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/documents/16-polozhennya-pro-komisiyu-z-pytan-socialnogo-sluzhinnya-vrciro>
- 90.Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України // Міністерство оборони України. – Режим доступу:
<http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyuu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki/2014/07/08/polozhennya-pro-radu-uspravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/>
- 91.Постанова Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям» № 137 від 14 лютого 2002 року // Закони України. Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/137-2002-%D0%BF>
- 92.Про затвердження Нормативів наповнюваності груп дошкільних навчальних закладів (ясел-садків) компенсуючого типу, класів спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів), груп подовженого дня і виховних груп загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів та Порядку поділу класів на групи при вивченні окремих предметів у загальноосвітніх навчальних закладах від 20 лютого 2002 року № 128 // Закони України. Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0229-02>
- 93.Про співпрацю Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України у справах релігій та Всеукраїнської ради Церков і релігійних

- організацій // РІСУ. – 18 квітня 2000. – Режим доступу:
https://risu.org.ua/ua/index/resources/goverments_doc/education/43752/
- 94.Про створення Координаційної ради з паліативної та хоспісної допомоги при МОЗ України (17/04/2008 р.) // Закони України. Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу:
http://www.uazakon.com/documents/date_b0/pg_gwcrsv.htm
- 95.Резолюція 36/55 ГА ООН «Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань» від 25 листопада 1981 року // Закони України. Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_284
- 96.Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1805 «Святотатство, релігійні образи та ворожі висловлювання на адресу осіб у зв'язку з їхньою релігією» (2007 р.) // Закони України. Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/>
- 97.Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо вступу України № 190 (1995). Страсбург, 26 вересня 1995 року // Інститут релігійної свободи. – Режим доступу:
http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=80%3A1&catid=43%3Aeu&Itemid=70&lang=uk
- 98.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19.04.2001 р. № 4-рп/2001. // Закони України. Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01>
- 99.Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02 липня 2014 року №677-р “Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії та Державній прикордонній службі” // Закони

- України. Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/z0010-17>
100. У Державному комітеті у справах релігій. Офіційний вісник Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів обласних, міських і районних рад // Людина і світ. – 1997. – №10. – С. 25-32
101. Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 року № 125 // Закони України. Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/125/92>
102. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав Церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 року // Закони України. Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу:
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/279/2002>

Документи ВРЦіРО та міжцерковних комісій

103. ВРЦіРО закликає негайно припинити кровопролиття // РІСУ. – Режим доступу:
https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55041/
104. ВРЦіРО закликала світ зробити все можливе для збереження миру та територіальної цілісності України // РІСУ. – Київ. – 3 березня 2014 р. – Режим доступу:
https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55556/
105. ВРЦіРО засудила насилля в Києві // РІСУ. – Режим доступу:
https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/aucscro/55391/
106. ВРЦіРО оприлюднила підсумкове Комюніке з приводу візиту до Брюсселю (6-7 березня 2013 р.) // ВРЦіРО. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/karta-sajtu>

107. Всеукраїнська рада церков закликає делегатів ПАРЕ забезпечити право лікаря на відмову робити аборти // ІРС. Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=732:1&catid=34:ua&Itemid=61
108. Всеукраїнська Рада Церков закликає сепаратистів скласти зброю та звільнити всіх заручників // Інститут релігійної свободи. – Київ. – 09.07.2014 – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1450%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk
109. Всеукраїнська рада Церков занепокоєна утисками релігійної свободи у Криму // Інститут релігійної свободи. – Київ. – 22.10.2014. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1477:1&catid=34:ua&Itemid=61&lang=uk
110. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій закликає МЗС та постійну делегацію України в ПАРЕ виступити проти легалізації одностатевих партнерств у Європі // ІРС: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=518%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk
111. Всеукраїнська рада церков стурбована відсутністю діалогу з парламентом // ІРС. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1507%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk
112. Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій подала свої пропозиції щодо змін до Конституції України // РІСУ: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/60513/
113. Громадська рада з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при МОН України. Офіційний сайт // Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу:

<http://mon.gov.ua/citizens/zv%E2%80%99yazki-z-gromadskisty/pro-gromadsku-radu/9>

114. Декларація Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій «Про негативне ставлення до явища гомосексуалізму та спроб легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих партнерств)» // ІРС. –
http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=328%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk
115. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до українського народу 24 липня, 2006 року // ІРС. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1059%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk
116. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій про потребу протидії лихослів'ю в Україні // ІРС. Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=645%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk
117. Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій щодо морально-етичного змісту рекламної продукції в Україні // ВРЦіРО. <http://vrciro.org.ua/ua/statements/18-zvernennya-vrciro-shchodo-moralno-etychnogo-zmistu-reklamnoyi-produkciyi-v-ukrayin>
118. Звернення до українського народу з приводу виборів Президента України // ВРЦіРО. Офіційний сайт. – 21 грудня 2009. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/109-zvernennya-do-ukrayinskogo-narodu-z-privodu-vyboriv-prezydenta-ukrayiny>
119. Звернення керівників християнських церков України до українського народу з приводу виборів глави української держави // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/33533/
120. Звернення Народи Церков до Президента В. Януковича щодо ветоування змін до Закону про свободу совісті // Інститут релігійної свободи. – 26.10.2012 р. № 01/12. // ІРС. – Режим доступу:

- http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1136%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk
121. Звернення традиційних Українських Церков з нагоди двадцятиліття референдуму на підтвердження Акту проголошення незалежності України // ІРС. – 01.12.2011. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=956%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=ru
122. Звернення Українських Церков і релігійних організацій з приводу іноземної агресії // ІРС. – Режим доступу: http://www.irf.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1368%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk
123. Звернення членів ВРЦіРО з приводу 75-річчя початку Голодомору в Україні // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/article_print.php?id=33556&name=ecumen_doc&_lang=ua&
124. Зі сцени Євромайдану під час Народного віче до людей звернулися представники УПЦ КП, УПЦ (МП), УАПЦ, УГКЦ, РКЦ та союзу християн віри євангельської // Релігія в Україні. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/24297-zi-sceni-yevromaidanu-do-lyudej-zvernulisya-predstavniki-shesti-xristiyanskix-konfesij-upc-kp-upc-mp-uapc-ugkc-rkc-v-ukrayini-ta-soyuzu-xristiyan-viri-yevangelskoyi.html
125. Інформація про ВРЦіРО. 20 років на шляху діалогу та порозуміння / Офіційний сайт ВРЦіРО // ВРЦіРО. – Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/council/info>
126. Лист-звернення М.Кравця до президента Л. Кучми запросити в Україну патріарха Варфоломія I та папу Івана Павла II // Бюлетень ЦРІ. – 1998. – №4. – С. 61.
127. Меморандум про єдину Україну та єдину Українську Помісну Православну Церкву підписаний за участі представників влади ієрархами УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ (від 13 листопада 2014 р.) / На Рівненщині історична подія: різні конфесії підписали Меморандум про Українську

- помісну церкву. Московський патріархат засудив агресію Росії // Рівне вечірнє. – Режим доступу: http://rivnepost.rv.ua/lenta_msgshow.php?id=56002
128. Меморандум про співпрацю ВРЦіРО, Мінінформу та Держкомрелігій щодо висвітлення засобами масової інформації проблем релігійно-церковного життя // ВРЦіРО. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/component/content/>
129. Меморандум про співпрацю Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України у справах релігій та Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій // ВРЦіРО. – 18 квітня 2000. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/14-memorandum-pro-spivpracu-mon-derzhkomrelihiy-ta-vrciro>
130. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах // Людина і світ. – 1997. – №8. – С. 25-32 // Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1997/lis_97_08/37463/
131. Міжконфесійний фонд «Християнська освіта» просить охочих взяти участь у реалізації благодійних програм «Підручники з предметів духоно-морального спрямування» та «Вчитель християнської етики» // Релігія в Україні. – 6 грудня 2012. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/19577-mizhkonfesijnij-fond-xristiyanska-osvita-prosit-oxochix-vzyati-uchast-u-realizaciyu-blagodijnix-program-pidruchniki-z-predmetiv-duhovno-moralnogo-spryamuvannya-ta-vchitel-xristiyanskoyi-etiki.html>
132. Оцінюйте політичні сили за плодами їхніх справ! – ВРЦіРО до виборців // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/auccro/57986
133. Рада церков висловила підтримку легітимній владі України і закликала громадян сумлінно виконувати свої обов'язки // РІСУ. – Київ. – 27 лютого 2014 р. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55507

134. Рада Церков переконана, що Конституція має спиратися на моральні цінності // ІРС. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1612%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk
135. УПЦ МП, УПЦ КП та УГКЦ оприлюднили спільне Звернення до українського народу із закликом «використовувати Божі дари» в утвердженні незалежності України // РІСУ. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/13362-upc-mp-upc-kp-ta-ugkc-oprilyudnili-spilne-zvernennya-do-ukrayinskogo-narodu-iz-zaklikom-vikoristovuvati-bozhi-dari-v-utverdzhenni-nezalezhnosti-ukrayini-fotoreportazh.html>
136. Церква з народом – а як інакше. Із відкритого листа до чинного Президента України Леоніда Кучми Глав Церков: Філарет, Патріарх Київський і всієї Руси-України; Любомир, Верховний Архієпископ УГКЦ; Маркіян Трофим'як, Заступник Голови Конференції Римо-Католицьких єпископів України; Леонід Падун, Старший єпископ Української Християнської Євангельської Церкви // Наша Віра. – 2004. – Ч. №12 (200). – Режим доступу: http://nashavira.ukrlife.org/12_2004.html
137. Церкви України заявили про готовність сприяти примиренню і порозумінню між громадянами держави // РІСУ. – Київ. – 6 червня 2014. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/56690/
138. Церковні лідери України закликали віруючих до оборони Батьківщини // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/auccro/59085/

Збірники документів

139. Боруцький С. Держава. Церква. Людина: державні церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності 1992-2002 рр. / С. Боруцький – Львів: Афіша, 2003. – 342 с.

140. Візит добра і злагоди. Виступи та промови Президента України Леоніда Кучми і Глави Держави Ватикан Папи Римського Іоанна Павла II під час візиту Святійшого Отця в Україну 23-27 червня 2001 року. – Львів: Вид-во «Світло і тінь», 2001. – 79 с.
141. Ковчег. УГКЦ в катакомбах (1946 – 1989) / Під ред. Б.Боцюрківа. – Кн.1. – Львів: Свічадо, 2000. – 76 с.
142. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідн. У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка / За ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997 – Ч. 2. – 704 с.
143. Права людини в Україні. Вип. 1. Експертиза. Законодавство. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського бюро захисту прав людини // Релігійне життя. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/index.php?id=1210630131>
144. Правовий висновок Громадської організації «Інститут релігійної свободи» щодо відповідності Конституції України, частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Конституційному Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 28 жовтня 2015 року // Київ, ІРС. – 25.02.2016. Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1662:1&catid=53:kons&Itemid=76&lang=ru
145. Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук / Київ: Дніпро, 2001. – 494 с.
146. Сухий О. Релігійні процеси на Львівщині в кінці 1980-х – 1990-х: суспільно-політична сфера та міжконфесійні відносини / О. Сухий / Львів: ПАІС, 2016. – 244 с.

Постанови Соборів та Синодів, звернення, листи, декрети, меморандуми, документи Православних та Католицьких Церков

147. Архидієцеский собор УПЦ від 21 грудня 2007 р. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/category/1202/list>
148. Біблія. Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена проф. Іваном Огієнком. – К.: УБТ, 2004. – 1178 с.
149. Блаженніший Любомир Гузар про єдність християнських Церков в Україні // Релігія в Україні. – 18 лютого 2011. – Українська богословська традиція. – Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/theologia/ukrainian/40798/>
150. В пошуках ідентичності: Документи Східних Католицьких Церков. – Львів: Свічадо, 2000. – 215 с.
151. Ватиканський єрарх про міжконфесійні та міжрелігійні шлюби. Коментар Секретаря Папської Ради у справах сім'ї Архієпископа Жана Лафіта // Католицький оглядач. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/vatikanskii-yerarkh-pro-mizhkonfesiini-ta-mizhreligiini-shly>
152. Владика Богдан (Дзюрах). В УГКЦ покарають тих священників, які не знімуть своїх кандидатур на виборах / Владика Богдан (Дзюрах) // РІСУ. – 15 жовтня 2015. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61426/
153. Владика Любомир Гузар: «Для церковного об'єднання в Україні замало духовних підстав» / Любомир Гузар // Міссіонар (підгот. Г. Умблат, В. Качур, радіо «Восресіння»). – Львів, 1997. – № 10 (60), жовтень. – 33 с.
154. Владика Володимир (Війтишин) і Василь (Івасюк) закликали вірних до молитви за Україну [24 січня 2014 р.] / В. Війтишин // УГКЦ. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://news.ugcc.ua/documents/vladika_volodimir_ta_vladika_vasil%D1%96y_zaklikali_v%D1%96rnih_do_molitovi_za_ukrainu_68944.html

155. Всеукраїнський благодійний фонд «За гідність людини» // Офіційний сайт. Документи. – Режим доступу: <http://www.dignity.org.ua/>
156. Глава УГКЦ: «Наступними кроками мала б стати повна реабілітація та реституція відчуженого майна» // РІСУ. – 01.11.2014. Режим доступу: https://risu.org.ua/article_print.php?id=58065&name=land_and_property_problems&_lang=ua&
157. Глава УПЦ КП заперечує сопричастя з Римом і пропонує свою модель об'єднання в Україні // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/27268-glava-upc-kp-vidkidaye-soprichastyia-z-rimom-i-proponuye-svoyu-model-obyednannya-v-ukrayini.html>
158. Декларація ювілейного помісного собору УПЦ КП «Церква і світ на початку третього тисячоліття» // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uockp_doc/34099/
159. Довідник застосування принципів і норм екуменізму. – Ватикан: Папська Рада для сприяння християнської єдності, 1993. – 96 с.
160. Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Л.: Свічадо, 1996. – 760 с. // Режим доступу: <http://vat-2-ukr.blogspot.com/p/blog-page.html>
161. Документи патріаршого собору УГКЦ. – Львів: Свічадо, 1998. – 56 с.
162. Допущение к Святым Таинствам Православной Церкви старообрядцев и католиков. Определение Священного Синода (16.12.1969) // Журнал Московского Патриархата. – 1970. – № 1. – с. 5
163. Екуменічна концепція Української Греко-Католицької Церкви. – Львів: Колесо, 2016. – 74 с. // Режим доступу: <http://www.ecumenism.com.ua/images/1011%20Ecum.%20Концеп.pdf>
164. Енцикліка Пія XII «Fulgens corona» («Золота корона»). – Рим, 08 вересня 1953 р. – DH 3909 // Режим доступу: http://w2.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_08091953_fulgens-corona.html

165. Життя у Христі: Моральна катехиза. – Львів: Вид.-во УКУ, 2004. – 180 с.
166. Загальні принципи та практичні норми координації євангелізаційної діяльності та екуменічні зобов'язання Католицької церкви в Росії та інших країнах СНД”. Рішення Папської Комісії “Про Русія”. – Ватикан, 1 червня 1992 р. // Режим доступу: <http://w2.vatican.va/content/>
167. Заклик Блаженнішого Святослава, Глави УГКЦ, до безперервної молитви за мир і кращу долю України // УГКЦ. – 2 грудня 2013 р.– Режим доступу:
http://news.ugcc.ua/documents/zaklik_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_glavi_ugkts_do_bezperervnoi_molitvi_zh_mir_%D1%96_krashchu_dolyu_ukraini_68391.html
168. Засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 16 липня 2008 року // ЖМП. – 2008. – № 50. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/ru/2008/07/16/3234.html>
169. Заява 7-ої пленарної сесії спільної міжнародної комісії для теологічного діалогу між Римо-Католицькою і Православними Церквами, (17-24 липня 1993 року) // Logos. – Йорктон, 1993. – № 3-4. – С. 69
170. Заява єпархіальної ради Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви «Освяти Україну правдою» (Харків, 24 листопада, 2004 р.) // Харківсько-Полтавська єпархія УАПЦ. – Режим доступу: <http://uarc.org.ua/>
171. Заява Змішаної комісії з богословського діалогу між Римо-Католицькою та помісними Православними Церквами на X пленарній сесії (Равена, 13.10.2007 р.). Равенський документ: “Еклезіологічні й канонічні наслідки sacramentalної природи Церкви. Церковне сопричастя, соборність і влада у Церкві” / Змішана Комісія з Богословського діалогу // Духовність. – Режим доступу:
<http://www.dukhovnist.in.ua/images/pdf/ravena.pdf>

172. Заява Змішаної міжнародної комісії з богословського діалогу між Римо-Католицькою та помісними Православними Церквами «Таїнство церкви та божественної Євхаристії у світлі Таємниці Святої Трійці» (Мюнхен, 1982) / Змішана Комісія з Богословського діалогу // Кіріос. – Екуменізм. – Режим доступу: <http://kyrios.org.ua/theology/ecumenism/1764-harakteristika-osnovnih-dokumentiv-bogoslovskogo-dialogu-mizh-rimo-katolitskoju-ta-pravoslavnoju-tserkvoju.html>
173. Заява Змішаної міжнародної комісії з богословського діалогу між Римо-Католицькою та помісними Православними Церквами «Віра, Таїнства та Єдність церкви» (Барі, 1987) / Змішана Комісія з Богословського діалогу // Кіріос. – Екуменізм. – Режим доступу: <http://kyrios.org.ua/theology/ecumenism/1764-harakteristika-osnovnih-dokumentiv-bogoslovskogo-dialogu-mizh-rimo-katolitskoju-ta-pravoslavnoju-tserkvoju.html>
174. Заява Змішаної міжнародної комісії з богословського діалогу між Римо-Католицькою та помісними Православними Церквами «Таїнство Церковного устрою в sacramентальній структурі Церкви у світлі значення апостольської спадкоємності для освячення єдності Народу Божого» (Новий Валаам, 1988) / Змішана Комісія з Богословського діалогу // Кіріос. – Екуменізм. – Режим доступу: <http://kyrios.org.ua/theology/ecumenism/1764-harakteristika-osnovnih-dokumentiv-bogoslovskogo-dialogu-mizh-rimo-katolitskoju-ta-pravoslavnoju-tserkvoju.html>
175. Заява Змішаної міжнародної комісії з богословського діалогу між Римо-Католицькою та помісними Православними Церквами на VII пленарній сесії (Баламанд, 17-24 червня 1993 р.) / Змішана Комісія з Богословського діалогу // Бібліотека духовного дзвону. – Режим доступу: <http://book.dyhdzvin.org/dokumenty-tserkvy/balamandska-zayava.html>
176. Заява Змішаної міжнародної комісії з богословського діалогу між Римо-Католицькою та помісними Православними Церквами на VI пленарній сесії (Фрайзинг-Мюнхен, 6-15 червня, 1990 р.) / Змішана Комісія

- з Богословського діалогу // Бібліотека духовного дзвону. – Режим доступу:
<http://book.dyhdzvin.org/dokumenty-tserkvy/1651.html>
177. Заява Змішаної міжнародної комісії з богословського діалогу між Римо-Католицькою та помісними Православними Церквами на VIII пленарній сесії (Балтимор, 2000) / Змішана Комісія з Богословського діалогу // Кіріос. – Екуменізм. – Режим доступу:
<http://kyrios.org.ua/theology/ecumenism/1764-harakteristika-osnovnih-dokumentiv-bogoslovskogo-dialogu-mizh-rimo-katolitskoju-ta-pravoslavnoju-tserkvoju.html>
178. Заява Змішаної міжнародної комісії з богословського діалогу між Римо-Католицькою та помісними Православними Церквами на IX пленарній сесії (Белград, 2006) / Змішана Комісія з Богословського діалогу // УПЦ. – Режим доступу:
arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/mijkonfesiyni_vidnosini/2006/09/21/3712.html
179. Заява-покаяння очільника УПЦ КП митрополита Філарета (Денисенка) 22 жовтня 1995 року перед греко-католиками за переслідування в часи тоталітарної радянської системи // УПЦ КП. – Режим доступу: <https://www.cerkva.info/>
180. Звернення Блаженнішого Святослава до вірних УГКЦ з приводу 80-ї річниці Голодомору 1932-1933 років // РІСУ. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ugcc_doc/54332/
181. Звернення до Голови Верховної Ради України І.С. Плюща єпископату Української Православної Церкви та учасників Всецерковної наради // Православна газета. – 1994. – Січень, № 1. – Режим доступу:
<http://orthodox.org.ua/page/%C2%ABtserkovna-pravoslavna-gazeta%C2%BB>
182. Звернення Кир Ігоря (Возьняка) до священнослужителів Львівської Архиепархії УГКЦ стосовно участі у спільних священнодійствах // Мета – березень 2009 – Ч. 3 (52) – С. 1-2
183. Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви з нагоди скорботної дати – 75-ї річниці Голодомору 1932-33 років в Україні

- (11 листопада 2008 року Володимир, митрополит Київський і всієї України, Предстоятель УПЦ) // Режим доступу: http://theology.in.ua/ua/index/articlesbytag?tag=14&articles_p=140
184. Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви з нагоди скорботної дати – 75-ї річниці Голодомору 1932-33 років в Україні (11 листопада 2008 року Володимир, митрополит Київський і всієї України, Предстоятель УПЦ) // УПЦ. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/publikatsii/2008/11/11/3773.html>
185. Звернення Собору Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ на чолі з архієпископом Ігорем (Ісіченком) від 1 квітня 2015 року (XXV єпархіальний собор Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ (оновленої), 1 квітня 2015 року) «Звернення до Блаженнішого Патріарха Святослава і Синоду єпископів Української Греко-Католицької Церкви з проханням про братні поради щодо досягнення євхаристійного спілкування та адміністративної єдності Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви з Українською Греко-Католицькою Церквою як із співспадкоємницею київської духовної традиції» // УАПЦ. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://uarc.org.ua/>
186. Зустріч Папи Івана Павла II з М. Горбачовим 1989 р. // Католицький медіаоглядач. – Режим доступу: <http://catholicobserver.org/video/watch/one/508>
187. Йосиф Сліпий. Унійний з'їзд у Львові // Твори Кир Йосифа Верховного Архієпископа і Кардинала. – Т.V-IX: Послання, звернення, листи – Рим, Universita Cattolica Ucraina, 1980. – 354 с.
188. История II Ватиканского собора. Т.І: Навстречу новой ере в истории католичества; Т.ІІ: Формирование соборного сознания / общ.ред. Дж. Альбергио, А.Бодров, А.Зубов (серия «История церкви»). – М.: ББИ св. апостола Андрея, 2005. – 621 с.; 764 с.
189. Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу канонів Східних Церков. Конгрегація у справах Східних Церков, 6 січня 1996 року.

- Львів, Монастир Монахів Студитського уставу: Свічадо, 1998. – 104 с. // Режим доступу: <http://ius.ugcc.ua>
190. Інструкція про поведінку священнослужителів УГКЦ під час політичних виборчих кампаній // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ugcc_doc/56012/
191. Історико-канонічна Декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 19 квітня 2007 року // УПЦ КП. Офіційний сайт. – Режим доступу: <https://www.cerkva.info/church?category=19>
192. К Вселенському Патріарху обратились депутаты ВР Украины // Новый век. – 2001. – 20 января. – Ч. 1. – С. 3-4
193. Калістос (Веер). Відповідь єпископові Василеві / Калістос (Веер) // Логос – 1993 – №34. – С. 111
194. Кардинал Йозеф Ратцингер. Церковь – мать или сестра? О правильном использовании богословського термина «Церкви-сестры» / Кардинал Йозеф Ратцингер // Режим доступу: <http://benediktvi.ru/text/ratz-sestri.html>
195. Катехизм Католицької Церкви // Кредо. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2013/05/108696>
196. Катехизм УГКЦ в екуменічній перспективі: крок вперед, два назад // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/12797-katexizm-ugkc-v-ekumenichnij-perspektivi-krok-vpered-dva-nazad.html>
197. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: Христос наша Пасха // Патріарша катехитична комісія УГКЦ. – Режим доступу: <http://psc.ugcc.org.ua/?p=161>
198. Католицька енциклопедія // РКЦ в Україні. – Режим доступу: <http://catholicencyclopedia.in.ua/>
199. Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. Видано з благословення святійшого Патріарха Київського і

- всієї Руси-України Філарета // УПЦ КП. – Режим доступу:
<https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/knyha-pravyl-svyatyh-apostoliv-vselenskyh-i-pomisnyh-soboriv-i-svyatyh-ottsiv/>
200. Кодекс Канонів Католицької Церкви (КККЦ) // РКЦ. – Режим доступу: http://www.vatican.va/archive/cod-iuris-canonici/russian/codex-iuris-canonici_russian.pdf
201. Кодекс Канонів Східних Церков (ККСЦ)// УГКЦ. – Режим доступу: <http://old.ugcc.org.ua/CSEC/CSEC-toc.html>
202. Компендіум соціальної доктрини Церкви. / Папська рада «Справедливість і мир» (за заг.ред. Л.Коваленко). – К.: Кайрос, 2008. – 549 с. // Ватикан. – Режим доступу: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_uk.pdf
203. Корупція виросла в ціні – єпископ Станіслав Широкоградюк прокоментував свій лист до президента // Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/korupciya-virosla-v-cini-iepiskop-stanislav-shirokoradyuk-prokomentuvav-sviy-list-do-prezidenta>
204. Лист Блаженнішого Любомира до Блаженнішого Митрополита Володимира. Предстоятеля Української Православної Церкви від 26 квітня 2008 року Божого, Київ, Вих. Р-08/214 // УГКЦ. – Режим доступу: <http://www.ugcc.org.ua/293.0.html>
205. Любомир (Гузар). Лист Один Божий народ до Блаженнішого Митрополита Володимира. Предстоятеля Української Православної Церкви від 26 квітня 2008 року Божого, Київ, Вих. Р-08/214 // УГКЦ. – Режим доступу: <http://www.ugcc.org.ua/293.0.html>
206. Мирослав-Іван (Любачівський). Заява від 1 грудня 1989 р. / Мирослав Іван (Любачівський) // Патрірахат. – 1990. – №1. – С. 4
207. Митрополит Андрей Шептицький. Церква і церковна єдність / Андрей Шептицький, митрополит – Львів: Свічадо, 1995. – Том 1. – 244 с.

208. Найважливіші документи католицько-православного богословського діалогу / упор. М. Крокош // Богословський портал. – Режим доступу: http://theology.in.ua/php_uploads/files/articles/ArticleFiles_38012_Dialog.pdf
209. Основные принципы отношения Русской Православной Церкви к инославию // РПЦ Московского Патриархата. – 7 июня 2008 г. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/418840.html>
210. Офіційне повідомлення щодо молитовного єднання вірних та громад УГКЦ та УПЦ КП від 24.09.2009 р. // Коломийсько-Чернівецька єпархія УГКЦ. – Режим доступу: <http://diocese.ko.if.ua/se/sites/ep/19228/>
211. Офіційне роз'яснення питання про Filioque, даного Папською Радою по сприянню християнської єдності // L'Osservatore Romano. – Rome, 20.09.1995. – р. 3. // Ватикан. – Режим доступу: <https://w2.vatican.va/content/osservatore-romano/en.html>
212. Папа заохотив католиків включатися в політику // Католицький оглядач. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/papa-zaohotiv-katolikiv-vklyuchatisya-v-politiku>
213. Патриарх Кирилл о катехизации, екуменизме и Александре Мене // Режим доступу: <http://tapirr.livejournal.com/1693793.html>
214. Патриарх Кирилл об екуменизме и отношениях с инославием // Режим доступу: <http://tapirr.livejournal.com/1693991.html>
215. Патріарх Київський і всієї Руси-України, Філарет. До питання про Баламандську угоду (5-річчя прийняття Баламандського документа) / Філарет Патріарх. Доповіді. Т.5. – Київ: Вид. УПЦ КП, 2003. – 512 с. // Режим доступу: <http://azbuku.in.ua/?product=patriarh-filaret-dopovidi-tom-5>
216. Патріарх Кирил намагався представити війну в Україні як громадянську та міжконфесійну // Кредо. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2014/08/121282>
217. Патріарх Кирил поскаржився в ООН на «уніатів», які воюють в Україні // Кредо. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2014/08/121598;>

218. Патріарх Святослав – Януковичу: «Ми є, були і будемо зі своїм народом» // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55087
219. Патріарх Філарет не впевнений, що все духовенство УГКЦ готове об'єднатися в Єдину Помісну Православну Церкву України // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/47464/
220. Патріарх Філарет обговорив з представниками Ватикану та благодійних організацій про роль Церкви у профілактиці та лікуванні ВІЛ-СНІДу // УПЦ КП. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/news/patriarkh/5137-patrfiletivil-snid.html>
221. Постанови Синодів Єпископів УГКЦ (2005-2016 рр.) // УГКЦ. – Режим доступу: http://ugcc.ua/official/official-documents/postanovy_patriarshoho_synodu/
222. Поширений Катехизис Православної Церкви Христової / Упор. митр. Михайло (Хороший). Вид. друге. – Кенсінгтон (США): Воскресіння, 1992. – 176 с. // Діаспора. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12490/file.pdf>
223. Православно-католицьке примирення і Київська Церква: пропозиції архієпископа Всеволода (Майданського) / матер. підгот. Т. Луцик // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/27432/
224. Предстоятель Русской Православной Церкви обратился в ООН, Совет Европы и ОБСЕ с письмом о фактах притеснения Украинской православной Церкви в условиях вооруженного конфликта на Юго-Востоке Украины // Офіційний сайт Московського Патріархату РПЦ. – Режим доступу: <https://mospat.ru/ru/2014/08/19/news106923/>
225. Провокації від Митрополита Іларіона (Алфєєва) у Римі зазнали фіаско, – Патріарх УГКЦ Святослав // Католицький оглядач – Четв.,

- 23.10.2014. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/provokaciyi-vid-mitropolita-ilariona-alfieieva-u-rimi-zaznali-fiasko-patriarh-ugkc-svyatoslav>
226. Решения Синодов Русской Православной Церкви 1969 и 1986 гг. о допущении католиков и старообрядцев к Святым Таинствам Православной Церкви // Режим доступу: <http://blagogon.ru/biblio/201/>
227. Священники УГКЦ не мають права брати участь у виборах і займатися фінансовими операціями // УГКЦ. – Режим доступу: <http://www.ugcc.org.ua/ukr/press-releases/article;2877/>
228. Сопричастя і примат Папи Римського. Лист “Communionis notio” (“Поняття сопричастя”) / Congregatio Doctrinae Fidei Litterae (Rome, 28.V.1992) // Ватикан. – Режим доступу: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20070629_responsa-quaestiones_lt.html
229. Соціальна концепція РПЦ. Прийнята на Архирейському соборі 2000 року (правосильна для УПЦ) // УПЦ. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsepts%D1%96ya>
230. Соціально зорієнтовані документи Української греко-католицької церкви (1989–2008) / Джерела християнського суспільного вчення та служіння (заг. ред. Л. Коваленко) – Львів: Вид-во УКУ, 2008. – 711 с.
231. Спільна Декларація Папи Франциска і Кирила, Патріарха Московського і всієї Русі // Радіо Ватикану. – 12/02/2016 – Режим доступу: <http://uk.radiovaticana.va/news/2016/02/12/.../1208124>
232. Українська Православна Церква Київський Патріархат. Львівська єпархія // Офіційний веб-сайт. Львівсько-Сокальської єпархії. – Режим доступу: <http://gradleva.com/?page=1>
233. Филарет (Денисенко), Митропол. Православный молитвослов. – Киев, 1989. – 345 с.
234. Харківсько-Полтавська єпархія УАПЦ об’єднується з УГКЦ // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/28803-harkivsko-poltavska-eparxiya-uapco-obyednuyetsya-z-ugkc.html>

235. Християнское вероучение: Догматические тексты учительства Церкви III-XX вв. – СПб.: Изд. Св. Петра, 2002. – 560 с.
236. Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, інтернет та інші медіа (1936-2003) / УКУ; Ін-т релігії та с-ства / М. Перун (упоряд., наук. ред.), Р. Скакун (пер. з англ.). – Л.: Вид-во УКУ, 2004. – 440 с.
237. Церковне (Канонічне) право / (ред. кол.: В. Лубський, Є. Харьковщенко, М. Лубська, Т. Горбаченко / К.: ЦУЛ, 2014. – 640 с.
238. Чем отличается Католическая Церковь от Православной? Основное отличие католицизма от православия // Католичество. – Режим доступа: <http://www.katolik.ru/catholic-church.html>
239. Чин Святой Мессы // Католичество. – Режим доступа: <http://www.katolik.ru/catholic-church.html>
240. Шептицький А. Листи до заробітчан. Пастирські послання. Андрей Шептицький // Український центр. –Режим доступу: <http://ukrcenter.com/>
241. Экуменическое движение. Антология ключевых текстов. / сост. М. Киннемон, Б. Коуп. – М.: ББИ св.ап. Андрея, 2002. – 615 с.
242. Энциклика Святого Отца Иоанна Павла II об экуменическом служении «Ut unum sint» («Да будут все едино»). – Рим, 25 мая 1995 р. // Режим доступа: <http://www.ioannpavel.ru/wp-content/uploads/2010/05/Ut-unum-sint.pdf>

Офіційні інтернет-ресурси релігійних організацій (УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ, РКЦ в Україні), міжконфесійних комісій та інституцій, органів державної влади; періодичні видання (світські та церковно-релігійні).

243. Агенція релігійної інформації. – 1993-2002. – № 000-Ц – № 1-115.
244. Богословський портал // Офіційний сайт. – Режим доступу: <https://theology.in.ua/>
245. Бюлетень церковно-релігійної інформації. – 1995-1999 – № 7-32.

246. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) // Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/>
247. Департамент у справах релігій і національностей Міністерства культури України // Офіційний сайт. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244916731&cat_id=244910117
248. Екуменічний соціальний тиждень // Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://esweek.org.ua/ua/>
249. Католицький оглядач. Новини католицького світу // Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/>
250. Кіріос. Християнський портал // Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://kyrios.org.ua/>
251. Кредо. Католицький-суспільно-релігійний часопис // Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://credo.pro/>
252. Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. – Вип. 15. – Київ-Харків, 1996. – 96 с.
253. Православ'є в Україні // Офіційний сайт. – Режим доступу: orthodoxy.org.ua/
254. Релігійна панорама. Інформаційно-аналітичний журнал. – К., 2003. – №1 (29)-12(40). – 80 с.
255. Релігійно-інформаційна служба України (РІСУ) // Офіційний сайт. – Режим доступу: <https://risu.org.ua/>
256. Релігія в Україні // Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/>
257. Римо-Католицька Церква в Україні // Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.rkc.lviv.ua/>
258. Українська автокефальна православна церква. Документи, постанови, протоколи, послання, рішення Синодів та Соборів, звернення Глави УАПЦ // УАПЦ. – Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://church.net.ua/>

259. Українська греко-католицька церква. Документи, постанови, протоколи, послання, рішення Синодів та Соборів, звернення Глави УГКЦ // УГКЦ. – Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.ugcc.lviv.ua/library/documents/>
260. Українська греко-католицька церква. Інформаційний ресурс // Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://news.ugcc.ua/>
261. Українська православна церква. Документи, постанови, протоколи, послання, рішення Синодів та Соборів, звернення Глави УПЦ // УПЦ. – Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/>
262. Українська православна церква Київського патріархату. Документи, постанови, протоколи, послання, рішення Синодів та Соборів, звернення Глави УПЦ КП // УПЦ КП. – Офіційний сайт. – Режим доступу: <https://www.cerkva.info/documents>
263. Церковный Вестник. – Москва, 1990. – №1. – 48 с.

Приватні архівні колекції, інтерв'ю, мемуари, спогади.

264. Архів Архієпископа В. Величковського в Римі. – Львів: [б.в.], 1997. – Т.1-2. – 358с.
265. Ігор (Ісіченко), архиєп. Розмови на межі тисячоліть: Інтерв'ю за 1999-2007 рр. / Архиєп. Ігор (Ісіченко) – Харків-Львів: Святогорець, 2008. – 368 с.
266. Інтерв'ю з головним редактором часопису «Християнин і світ» Віктором Жуковським. «Термопіли» нашого богослов'я // Патріархат – №6. – 2010 – Режим доступу: <http://patriyarkhat.org.ua/ukr/archive/article/>
267. Інтерв'ю з Григорієм Сімкайло. – Коломия – 18.02.1994 // АПЦ – П-1-1-478 – С. 44.
268. Інтерв'ю з Євою Бугель – Львів – 26.11.1999 // АПЦ – Ф.1. – с. 8-9
269. Інтерв'ю з Євстратієм (Зорею), єпископом УПЦ КП «Голодомор – результат сталінської “національної політики»/ підготував О. Солдатов //

Українське православ'я. Інформаційно-аналітичне видання. – Режим доступу: <http://orthodoxy.org.ua/>

270. Інтерв'ю з єпископом УПЦ КП Євстратієм (Зорею) / підготувала І. Ревунова / Великдень ще далеко. «Це обов'язково приведе до нового календарного розколу – на старо- і ново-пасхальників» // Захід-Нет – 28 жовтня 2015. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?velikden_shhe_daleko&objectId=1370735&utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+zaxid%2FAllNews
271. Інтерв'ю з Єрм. Методієм (Микола Костюк). – Стрий. – 12.02.1993 // АПЦ – П-1-1-358 – 15 с.; Підкамінь – 15.04.2001 // АПЦ – Т.1-1.2 – 32с.
272. Інтерв'ю з Марією Пістун. – Львів-Рудно. – 08.09.2000 // АПЦ – П-1-1-1152. – С. 12
273. Інтерв'ю з Марією Цвях – Збараж. – 12.09.1999 // АПЦ. – Ф.1. – П-1-3-362. – С. 5
274. Інтерв'ю з Миколою Сімкайло. – Івано-Франківськ. – 26.08.2000 // АПЦ – П-1-1-1160 – С. 31.
275. Інтерв'ю з о. Дмитром Долітняком. – Козова – 11.11.1999 // АПЦ. – Ф.1. – П-1-2-374. – С. 21.
276. Інтерв'ю з о. Павлом Василюком. – Коломия – 22.10.1996 // АПЦ. – П-1-1-455. – № 4 – С. 13.
277. Інтерв'ю з Патріархом Філаретом. «Якби ми мали одну Українську православну церкву, не було б анексії Криму й війни на Донбасі» // Українська газета – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/events-journal/_akbi-mi-mali-odnu-ukrayinsku-pravoslavnu-cerkvu-ne-bulo-b-aneksiyi-krimu-j-vijni-na-donbasi/587835
278. Інтерв'ю Ірини Максименко з архієпископом та Митрополитом Львівським Мечиславом Мокшицьким РКЦ в Україні. «Ми – діти одного Бога» // Кредо. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/>

279. Інтерв'ю Ніни Поліщук з отцем Пантелеймоном Трофімовим ЧСВВ. Спасуться всі: «?» чи «!». Про останні питання перед смертю // Християнин і світ. – Режим доступу: <http://www.xic.com.ua/z-zhyttja/11-intervju/358-smert-vidplata-za-grihy-chy-bozha-ljubov-pryvid-dlja-strahu-chy-shljah-dospasinnja>
280. Інтерв'ю Ольги Герасим'юк з Головою Львівської обласної Ради Вячеславом Чорноволом «Ідея єдності для мене абсолютна» // Людина і світ. – 1990. – С. 9-13
281. Інтерв'ю Н. Митрохіна с архієпископом Івано-Франковским и Коломыйским Николаем (Грохом). Івано-Франковск, 16.06.1998. // Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2002/7/russkaya-pravoslavnaya-cerkov-i-greko-katoliki-na-zapadnoy-ukraine>
282. Приватний архів Ганни Мороз Голови Української греко-католицької спілки ім. Андрея Шептицького – Спогади. Мемуари. – Папка № 3. – 129 арк.
283. Приватний архів Івана Гречка Голови Клубу греко-католицької інтелігенції «Обнова». – 1988-1991 рр. – Ф. – 1.– П.–Ц.006. – 34 арк.
284. Спогади владики Павла Василика / Рим: б.в. – Т. 1-2. – 1994-1996. – 450 с.

ЛІТЕРАТУРА

285. Академічне релігієзнавство [Текст]: підруч. для студ. ВНЗ / наук. ред. А. М. Колодний. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
286. Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні [Текст]: зб. наук. і богослов. праць / Держкомрелігії України, Від-ня релігієзн. Ін-ту філософії НАН України, ВРЦіРО, Духовно-просвітн. центр «Благовіст» / заг. ред.: В. Д. Бондаренка, А. М. Колодного. – К.: [б.в.], 2004. – 242 с.

287. Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні [Текст]: наук. зб. / Від-ня релігієзн. Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України / гол. ред. В. Д. Бондаренко, А. М. Колодний. – К.: VIP, 2001. – 206 с.
288. Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр.: Навч. посібн. – К.: ЕксОб, 2000. – 296 с.
289. Андрусак М. Проект знесення нашого обряду / А. Андрусак // Записки ЧСВВ. – 1929-1930. – Т. III. – вип. 3-4. – С. 574-581
290. Аржаковський А. Бесіди з Блаженнішим Любомиром Гузаром: до постконфесійного християнства / А. Аржаковський / Львів: УКУ, 2006. – 144 с.
291. Аржаковський А. Очікуючи на Всеправославний Собор: духовний та екуменічний шлях / А. Аржаковський – Львів: УКУ, 2013. – 450 с.
292. Арранц М. Евхаристія Востока и Запада / М. Арранц. – М.: ІСХС НІКА, 1999. – 50 с. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.krest.vn.ua/biblio/eucharistia.pdf>
293. Бабинський А. Дещо про целібат / А. Бабинський РІСУ. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/blog/~anatolius/34830/>
294. Бабинський А. Чи справді ідея «подвійної єдності» виникла у мелькотів і була перейнята Українськими греко-католиками? Відповідь на статтю о. Миколая Данилевича / А. Бабинський // Богословський портал. – 31 січня 2011. – Актуальна тема. – Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/discussions/theme/40471/>
295. Бабій М. Міжконфесійні відносини у контексті взаємовідносин етноконфесійних ідентичностей / М. Бабій // Релігія і нація в суспільному житті України і світу: [моногр. / ред. Л.О. Филипович]. – К.: Наукова думка, 2006. – Частина IV. – Розд. 3. – С. 207 – 218.
296. Бабій М. Свобода буття релігії в суспільстві: сутність і проблеми / М. Бабій // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії

- сьогодення / Наук. щорічник / заг. ред. Колодний А.М. – К.: Відд. релігієзн. Ін-ту філософії ім. Г.Сковороди НАН України, 1998. – С. 14–17.
297. Бабій М. Свобода совісті: теоретико-методологічні основи і концептуальні засади історіософської та релігієзнавчої експлікації етапів розвитку і формування парадигми / М.Ю. Бабій // Українське релігієзнавство. – 2009. – №52. – С. 79–90.
298. Балух В. Політичні чинники релігійних процесів у сучасній Україні: сутність і трансформації // Релігія та соціум. – Чернівці. – 2008. – № 1. – С. 77-80
299. Бачинський В. Капелан Володимир Бачинський: Збережіть віру рідного краю, бо це дуже важливо! // Режим доступу: <http://nash-kray.lviv.ua/kapelan-volodimir-bachinskij-zberezhit-viru-ridnogo-krayu-bo-ce-duzhe-vazhlivo/>
300. Беген О. Між візантійством та латинізацією / Олег Беген // Патріархат. – 2006. – №1 (392). – С. 20-23.
301. Бедь В., архімандрит. Рішення Архієрейського Собору РПЦ носять для УПЦ декларативний та рекомендаційний характер// Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/interview/8326-arximandrit-viktor-bed-rishennya-arxiyerejskogo-soboru-rpc-nosyat-dlya-upc-deklarativnij-ta-rekomendacijnij-xarakter.html>
302. Бедь В., прот. Проблеми розвитку богословської освіти в духовних навчальних закладах УПЦ в умовах запровадження Болонського процесу в суспільному просторі України (Доповідь на I Покровських міжнар. просвітницьких читаннях, 16 жовтня 2007 року, м. Київ) // Православ'є в Україні. – Режим доступу: http://arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/dopovidi_ta_promovi/2008/11/14/20391.html
303. Бей И.Г. К вопросу о непорочном зачатии Девы Марии / И.Г. Бей // Київська духовна академія і семінарія. – Режим доступу: http://kdais.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=37&Itemid=38&lang=uk

304. Бендик М. Помісність Української Греко-Католицької Церкви та її бачення Патріархом Йосифом Сліпим / М.Бендик / Львів: Свічадо, 1996. – 55 с.
305. Бендик М. Проблема помісної церкви в навчанні львівських митрополитів ХХ століття / Мирон Бендик // Богословія. – Т. 61–62. – 1997–1998. – С. 241–246.
306. Бендик М. Що сталося в Балтиморі? Погляд греко-католика / М. Бендик // Богословія. – Т. 64. – 2000. – С. 253–259.
307. Бендик М., о. Еклезіологія патріарха УГКЦ Мирослава Івана (Любачівського) / отець Мирон Бендик // Богословія. – Т. 65. – 2001. – С. 18-31.
308. Білас О. Деякі політико-суспільні аспекти відносин між державою і релігійними організаціями в Україні / О. Білас // Режим доступу: <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/pidruchnuku/21/36.pdf>
309. Біля Ужгорода православні і католики служитимуть Літургію почергово // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/14703-bilya-uzhgoroda-pravoslavni-i-greko-katoliki-sluzhitimut-liturgiyu-pochergovo.html>
310. Блажейовський Д., о. Берестейська ре-унія та українська історична доля та недоля / о. Дмитро Блажейовський / Т. 1: Внутрішня вартість медалі. – Львів: Каменяр, 1995. – 646 с.
311. Блум А., митр. Сурожский. Брак и семья. / митрополит (Сурожский) Антоний Блум. – К.: Пролог, 2004. – 302 с.
312. Богослови УГКЦ шукають шляхи до відновлення сопричастя з православними братами. // Режим доступу: http://ukraina-em-portugal.blogspot.com/2007/10/blog-post_29.html
313. Болоховский Н. Современная практика смешанных браков в Русской Православной Церкви / Н. Болоховский // Европейский Гуманитарный Ун-т. Учение записки. – Вып. 2 – Минск, 2004. С. 84-85
314. Бондаренко В. Перебудова і Церква / В. Бондаренко. – К., 1990. – 64 с.

315. Бондаренко В.Д. Міжконфесійний конфлікт на Україні: витоки, стан і шляхи подолання / В. Д. Бондаренко // Людина і світ. – 1991 – № 1. – С. 2–10.
316. Бондаренко В.Д. Міжцерковний конфлікт: паростки надії / В.Д. Бондаренко // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 22-26
317. Бубер М. Я и Ты / пер. с нем. Ю. С. Терентьева, Н. Файнгольда; послесл. П. С. Гуревича. – М.: Высшая школа, 1993. – 175 с.
318. В УГКЦ сподіваються, що Глава УПЦ (МП) відреагує на події в Білій Церкві та Хмільнику // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/land_and_property_problems/49468/
319. В Україні 260 представників духовенства мають посвідчення депутатів різних рівнів // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/39328/
320. Валах О. В церквах Московського Патріархату агітують за Януковича / О. Валах // Режим доступу: www.dniprograd.org.ua/news/politics/5177
321. Васін М. Аналіз стану державно-конфесійних відносин в Україні на центральному і регіональному рівнях / М.Васін // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.tviy.com.ua/ua/index/expert_thought/98/
322. Васін М. Характеристика міжконфесійних відносин в Україні у 2009 році (Аналіз зроблено для РІСУ в рамках проєкту “Моніторинг релігійної свободи в Україні” за підтримки Фонду сприяння демократії Посольства США в Україні) / М. Васін // ІРС. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=508:1&catid=37:art&Itemid=64
323. Васьків А. «Християнська етика» і «Етика» в школі: pro і contra / А. Васьків // Українське релігієзнавство. – 2005. – № 36. – С. 211-216
324. Васьків А. Основи християнської етики. 5-11 класи [Текст]: навч. прогр. / [Барщевський Т. та ін.]. – К.: Літера, 2011. – 64 с.

325. Васьків А. Суспільно-політичні позиції сучасної української греко-католицької церкви / А. Васьків // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2005. – № 1. – С. 136-142
326. Васьків А. Українська греко-католицька церква в системі формування сучасної політичної свідомості // Історія релігії в Україні. – Кн. II. – Львів, 2002. – 559 с.
327. Васьків А. Українська греко-католицька Церква у системі сучасних екуменічних відносин (на матер. концепції екуменічної позиції УГКЦ) // Р. 2: Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / За заг. ред. А. Колодного, П. Яроцького, О. Сагана – К.: Гнозис, 2001. – С. 24-33
328. Васьків А., Яртись А. Релігієзнавство [Текст]: навч. посібн. / А.В. Яртись, А.Ю. Васьків. – К.: Знання, 2010. – 423 с.
329. Васьковський В. «Гарячі точки»: стан справ і шляхи врегулювання / В. Васьковський // Людина і світ. – 1997. – № 10. – С.31-32
330. Великий А. З Літопису Християнської України. Кн. 9: XX століття. / А. Великий – Рим: Вид. ОО Василіан, 1977. – 304 с. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/religiya/9477-velikiy-a-z-litopisu-hristiyanskoji-ukrayini-kn-9-hh-st/>
331. Венедикт XVI (Ратцінгер Йосиф). «Сіль землі: християнство й Католицька Церква в XXI столітті» / Венедик XVI (Йосиф Ратцінгер) / Пер. з нім. О. Конковича – Львів: Місіонер, 2007. – 282 с.
332. Вибори на Хмельниччині: партію екс-регіонала представлять священники УПЦ КП, УПЦ (МП) та пастор «Посольства Божого» // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61416/
333. Вибори-2015: на Львівщині балотується понад 30 священників // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61412/

334. Вирішення питання соціального сирітства в Україні об'єднало представників різних конфесій // РІСУ. – 16.07.2012. – Режим доступу: https://risu.org.ua/article_print.php?id=48821&name=aucsro&_lang=ua&
335. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття / Жан-Поль Віллем / пер. з фр., наук.ред. Д. Каратаєв – К.: Дух і літера, 2006. – 331с.
336. Вільчинський О.-Д., о. В продовження дискусії навколо ідеї «подвійної єдності» / о. Орест-Дмитро Вільчинський // Богосолвський портал. – 1 березня 2011. – Актуальна тема. – Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/discussions/theme/40990/>
337. Владиченко Л. До історії державного органу у справах релігій в Україні. Частина І-ІІ / Л. Владиченко // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/11836-do-istoriyi-derzhavnogo-organu-u-spravah-religij-v-ukrayini.html>
338. Всеволод Скопельський, архієп. Усі ми брати: Зб. праць. / архієп. Всеволод Скопельський / Пер. з англ. О. Грабовецького. – Львів: Свічадо, 2006. – 340 с.
339. Гаванська декларація зламала тишу у світі про війну в Україні, – Патріарх Святослав (Шевчук) // РІСУ. – Електронний ресурс. Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65952/
340. Гавань І. Перспективи розвитку українського богослов'я / І. Гавань // Режим доступу:
<http://dds.edu.ua/en/publications/publications/slovo/2008/489-kyivan-theology-perspectives.html>
341. Гавань І. Симфонія Церкви і держави / Іван Гавань // Богословія – 1997–1998. – Т.61–62. – Кн.1–8. – С.229–241
342. Гаджієв К.С. Введення в політичну науку / К.С. Гаджієв – М.: Логос, 2000 // Режим доступу: <http://psm.in.ua/psm/06.aspx-806.html>
343. Гаєк С., архим. Екуменизм подразумеває єдинство християн, а не єдинство Церкви / Сергей Гаєк, архим. <http://jew.dp.ua/arhimandrit-sergei-gaek-ekyumenizm-podrazymeavaet-edinstvo-hristian-a-ne-edinstvo-cerkvi>

344. Головащенко С. Історія християнства. Навч. посібн. / С. Головащенко – Київ: Либідь, 1999. – 352 с.
345. Головащенко С. Українське православ'я та національна державність / С. Головащенко // Людина і світ. – 1991. – №6. – С. 2–5
346. Горкуша О. Міжконфесійний богословський діалог в сучасній Україні / О. Горкуша / РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/article_print.php?_lang=ua&id=41224&name=ukrainian).
347. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XXI ст. / Ярослав Грицак / Київ: Генеза, 2000. – 360 с.
348. Гудзик К. По пути Макиавелли / Клара Гудзик // День. – 19 березня 2004. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/ru/article/nota-bene/ro-puti-makiavelli>
349. Гузар Л. «До чого ми докотилися?» / Любомир Гузар // Українська правда. – 24 січня 2014 р. – Режим доступу: <http://world.pravda.com.ua/columns/2014/01/24/7011184/?attempt=1>
350. Гузар Л., митр. Один Божий народ у краї на Київських горах / митрополит Любомир Гузар // УГКЦ. – Режим доступу: <http://lib.ugcc.org.ua/2004/04/13/kyiv/#more-27>
351. Гузар Любомир. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму / Любомир Гузар. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 496 с.
352. Гьофнер Й., кард. Християнське суспільне вчення / кардинал Йозеф Гьофнер [Пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашений]. – Львів: Свічадо, 2002. – С.223.
353. Данилевич М., прот. Сучасні тенденції в уніатському богослів'ї: ідея «подвійної єдності» / Прот. Микола Данилевич // Богословський портал. – 18 січня 2011. – Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/discussions/theme/40235/>;

354. Дацько І. «Православна у вірі й католицька у любові...». Бесіда з канцлером глави УГКЦ о. Іваном Дацьком // Людина і світ. – 1991. – № 9. – С.12–16.
355. Дашкевич Я. Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії / Львівське відд. Ін-у укр. археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України; Львівський музей історії релігії, Гуманітарний ф-тет УКУ; упор. Л.Моравська, І.Скочиляс. – Львів, 2016. – 602 с.
356. Дашкевич Я. Р. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе: До II Міжнар. конгресу українців (Львів, серп.1993 р.) / Ярослав Дашкевич / К.: Б.в., 1993. – 192 с.
357. Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадського суспільства [Текст]: зб. доп. та повідомл. наук.-практ. конф., 26-27 листоп. 2008 р., м. Київ / за ред. А. Колодного, О. Сагана; Держкомнацрелігій України. – К.: Світ Знань, 2008. – 186 с.
358. Дзундза Р. Душпастирська відповідь на стигму та дискримінацію ВІЛ-позитивних людей та шляхи її подолання (На прикладі УГКЦ) / Р. Дзундза // Карітас. – Київ. – Режим доступу: <http://www.caritas-kyiv.org.ua/index.php/uk/articles/43-091218>
359. Димид М. Висновки та пропозиції Конгресу богословів УГКЦ «Євхаристійне сопричастя – виклик традиції та сучасності для традиційних Церков», скликаного УБНТ у Львові 2-4 січня 2007 р.Б. / М. Димид // Патріархат. – 2007. – № 3. – Режим доступу: http://er.usu.edu.ua:8080/bitstream/handle/1/611/Dymyd_Samocensura%20v%20zhurnali.pdf?sequence=1&isAllowed=y
360. Димид М. Знаю, чому я в єдності, не знаю, чому у схизмі / М. Димид // Патріархат. – Режим доступу: www.patriarkhat.org.ua/ukr/authors/article;369/
361. Димид М. прот. Досвід мелхітів у спробі відновлення сопричастя з православними / М. Димид // УКУ. – Режим доступу:

- http://er.ucu.edu.ua:8080/bitstream/handle/1/611/Dymyd_Samocensura%20v%20zhurnali.pdf?sequence=1&isAllowed=y
362. Димид М. Херсонеське таїнство свободи / М. Димид / Львів: Свічадо, 2007. – 320 с.
363. Димид М. Чи перспективна екуменічна позиція Української греко-католицької церкви? / о. Михайло Димид // Богословія. – 2001. – Т.65. – Кн.1–4. – С.94–109.
364. Димид М., о. Критерії помісности / о. М. Димид // Богословський портал. – 27 лютого 2011. – Актуальна тема. – Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/discussions/theme/40956/>
365. Діонісій (Алфьоров), єписк. Наскільки претензії на владу відповідають ідеалу? / єпископ Діонісій (Алфьоров) // Кредо. – Режим доступу: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=fresh&id=1090>
366. Діяльність УГКЦ в Криму та в зоні АТО фактично припинилась, – о. Роман Небожук. Підготував Юрій Решетніков // Громадське радіо. – Режим доступу: hromadskeradio.org/programs/donbas/diyalnist-ugkc-v-krymu-ta-v-zoni-ato-faktychno-prypnylas-otec-roman-nebozhuk
367. Для Ющенко УГКЦ – опора нації // Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_dlya-uschenka-ugkc-opora-naciyi/300542
368. До обласної та районних рад на Закарпатті йдуть п'ятеро священників // РІСУ. – 19 жовтня 2015. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61438/
369. Доброер А. Межконфессиональный диалог в современной Украине (опыт богословского анализа) / ред.кол.: Э.И. Мартынюк, А.А. Ивакин, В.А. Кравченко и др. – Одесса: АО БАХВА, 2003. – 144 с. // Режим доступу: <http://www.philosof.onu.edu.ua/elb/books/Dobroernew.pdf>
370. Драбинко О., дяк. Українська православна церква – 15 років незалежності / дякон О. Драбинко // Православний вісник. – 2006. – №12. – С. 12

371. Драч І. Політична ситуація на Україні і завдання Руху / І. Драч // Літературна Україна. – 1990. – 1 листопада.
372. Друзенко Г. Несвоєчасний законопроект / Г. Друзенко // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/13724/
373. Друзенко Г. Релігійна свобода vs. право належати до релігійної більшості / Г. Друзенко // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/42503/
374. Друзенко Г. Реституція по-українськи: відновлення історичної справедливості чи пастка для Церкви? / Г. Друзенко // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.tviy.com.ua/ua/index/monitoring/society_digest/38336/
375. Дудар Н., Шангія Л. Релігія і віра в житті українців / Н.Дудар, Л.Шангія // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 98.
376. Дудченко А., о. Будьмо братами! Роздуми над творами блаженної пам'яті архієпископа Скопельського Всеволода / о. Андрій Дудченко // УПЦ. – Режим доступу: http://arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/pravoslavniy_poglyad/2008/04/23/15771.html
377. Еленский В. Глобализация, Православие и национализм: Украина // Кафоликия: Сб. матер. межд. конфер. «Православие в постсоветские времена: осмысление ситуации» / ИРДиМК Белорусского Экзархата РПЦ; Христианский образовательный центр им. свв. Мефодия и Кирилла. – Под ред. С.Г.Карасёвой. – Минск, 2007. – С. 22-27.
378. Еленский В. Духовное служение в вооруженных силах Украины: дискуссии и перспективы / Виктор Еленский // Мир религий. – Режим доступу: <http://religio.ntvru.com/relioc/98.html>
379. Еленский В. Православно-греко-католический конфликт в Украине: последняя фаза (Доклад на семинаре “УГКЦ: преодоление мифа”, Москва, 25.11.2002) // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/studios/materials_conferences/33986

380. Еленский В.Е. Религиозная свобода: глобальные измерения / В.Е. Еленский // Релігійна свобода. Наук. щорічн. – Вип. 16. – К., 2011. – С. 14-21
381. Еріксон Дж. Богословие: Квасной хлеб и опресноки: к вопросу о богословском смысле раскола 1054 г. / Джон Еріксон // УПЦ. – 26 червня 2008 – Режим доступу: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/node/16967>)
382. Європейські Президенти та Прем'єри взяли участь у молитві за Україну // РІСУ. – 22 лютого 2015. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/culture/religious_ceremonies/59217/
383. Євстратій (Зоря). Знову календарне. / Євстратій (Зоря) // Режим доступу: www.facebook.com/yevstr/posts/1148335085214774
384. Євстратій (Зоря). УПЦ КП вважає тиск Мінкульту на УГКЦ «невиправданим і помилковим» / Євстратій (Зоря) // Релігія в Україні. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/24520-upc-kr-vvazhaye-tisk-minkultu-na-ugkc-nevipravedanim-i-pomilkovim.html
385. Єленський В. Бенедикт XVI і католицька цивілізація Європи / В. Єленський // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/209-viktor-yelenskij-benedikt-xvi-i-katolicka.html>
386. Єленський В. Держава та релігійні інституції в Україні до і після Помаранчевої революції: політичний дискурс / В. Єленський // Релігійна свобода. Взаємини держави і релігійних організацій: правові та політичні аспекти. Науковий щорічник. – Київ, 2006. – С. 100
387. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Єленський / К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – 420 с.
388. Єленський В. Проблеми входження Церков і релігійних організацій України у світовий діалог конфесій, цивілізацій і культур / В. Єленський // Релігія – Світ – Україна. Книга друга. Міжконфесійні відносини поліконфесійної України. – К.: УАР, 2011. – С.128-138.

389. Єленський В. Прогноз глобальних тенденцій релігійних змін у світі XXI століття та їхніх імплікацій в українському контексті / В.Єленський // Україна релігійна. Прогнози релігійних процесів України. – К., 2008. – С. 314-339.
390. Єленський В. Релігійне життя у світі та Україні: погляд на рік 2006-й / В. Єленський // Радіо Свобода. Суспільство. – 2.01.2007. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/957039.html>
391. Єленський В. Релігія, конфлікт, терор: тенденції та прогнози / В.Єленський // Проблеми безпеки особистості, суспільства, держави. – 2008. – №. 8. – С.46-49.
392. Єленський В. Християнин і політика / В.Єленський // Дзеркало тижня. – № 2 (377), – 19-25 січня 2002. – Режим доступу: <http://www.laityugcc.org.ua/mirjani-v-politici/articles/xristijani-i-politika.html>
393. Єленський В. Хто і кому молитиметься у XXI столітті від Різдва Христового / В.Єленський // Критика. – 2009. – Ч.1-2 (135-136), січень-лютий. – С.14-19.
394. Єленський В. Церква і вибори в Україні: структура змінюваного моменту / В.Єленський // Релігія в Україні – К., 2010. – С.243-246.
395. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття / В.Єленський / Львів: Вид-во УКУ, 2013. – 504 с.
396. Єрмолаєв А. Коментарі (nota bene) / А. Єрмолаєв // День. – 2004. - № 49. – 19 березня. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/ru/article/nota-bene/kommentarii-4>
397. Заєць О. Президентські вибори 2010: державно-церковний аспект / Олександр Заєць // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/34153
398. Зарічний О. Митрополит Філарет. / О.Зарічний / Львів: “Логос”, 1995. – 167 с.

399. Зашкільняк Л. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / Л. Зашкільняк / Львів: Ін.-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2009. – 472 с.
400. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – 228 с.
401. Здіорук С. І. Виклики та загрози гуманітарній безпеці Української Держави: зб. наук.-експерт. матер. / С. І. Здіорук та ін.; за заг. ред. С. І. Здіорука; НІСД. – Київ: НІСД, 2015. – 103 с.
402. Здіорук С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти / С.Здіорук. – К.: НІСД, 1993. – 60 с.
403. Здіорук С. І. Національна безпека України. Розділ II. Актуальні проблеми національної безпеки України у різних суспільних сферах / С.Здіорук / Наукова доповідь НІСД «Національна безпека України, 1994-1996 рр.» – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/otch/zmist.htm>?
404. Здіорук С. І., Яремчук В. Д. Духовно-гуманітарні аспекти стратегії розвитку військових формувань України. / С.І. Здіорук, В.Д. Яремчук. – К.: НІСД, 1995. – 30 с. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Kapelany-3aa20.pdf>
405. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття [Текст] / С. І. Здіорук / НІСД. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
406. Здіорук С. І. Україна та проект «русского мира» [Текст]: аналіт. доп. / [С. І. Здіорук та ін.; за заг. ред. В. М. Яблонського, С. І. Здіорука] ; Нац. ін-т стратег. дослідж. – Київ: НІСД, 2014. – 77 с.
407. Здіорук С. Конфесійний діалог як інструмент реалізації права на свободу совісті / С.Здіорук // Релігійна свобода: міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Наук. щорічн. За ред. д.ф.н. А. Колодного і ін. – К.: Світ знань, 2007. – С.16
408. Здіорук С. Розбудова партнерської моделі державно-конфесійних відносин в Україні та утвердження української Помісної Православної

- Церкви / Здіорук С., Токман В. – Режим доступу:
http://old.niss.gov.ua/Table/16102009/Dopovid.htm#_ftn1
409. Зізіулас Й. Буття як спілкування. Дослідження особистості і Церкви / Йоан Зізіулас – К.: Дух і літера, 2005. – 276 с.
410. Зімонь Г. Релігія в сучасному світі. Матеріали до курсу релігієзнавства / Г. Зімонь / Львів: Свічадо, 2007. – 504 с.
411. Зінченко А. Л. Роль християнської церкви в становленні суспільства й держави [Текст] / А. Зінченко // Розбудова держави. – 1996. – №11. – С.47-50
412. Зінченко А.Л., Дячук Ю. І. Геополітичні дослідження в Україні в 90-х роках ХХ століття: спроба критичного аналізу / А. Л. Зінченко, Ю. І. Дячук // Міжнародні зв'язки України: наук. пошуки і знахідки. – 2001. – Вип. 10. – С. 260-286.
413. Зінько В., о., Огірко О.В., Андрушко В.Т. Біоетика та християнські засади прав людини / отець Василь Зінько, О.В. Огірко, В.Т. Андрушко // Медичне право України: проблеми становлення та розвитку. Матер. І Всеукр. наук.-практ. конф. 19-20.04.2007. – Львів, 2007. – С.148–156.
414. Зустріч, яка не відбулася – Блаженніший Святослав // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/62514/
415. Игорь, архиеп. На объединении церквей в Украине главным образом настаивают почему-то безбожники и болем единая Украинская Помесная Церковь сегодня не нужна никому / архиеп. Игорь // Киевские ведомости. – 16.07.1998
416. Илларион (Алфеев), епископ Керченский. Православное богословие на рубеже эпох / епископ Керченский Илларион (Алфеев). – К.: Дух і Літера, 2002. – 536 с.
417. Ігнатуша О. Православні церкви України в стані розколу та пошуках єдності (20 - 30-ті рр. ХХ ст.) : навч. посіб. / О. М. Ігнатуша; ДВНЗ Запорізь. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 250 с.

418. Ігор (Ісіченко) архієп. Історія Христової Церкви в Україні / архієпископ Ігор (Ісіченко). – Харків: Акта, 2014. – 601 с.;
419. Іларіон (Огієнко), митр. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. У 2-х томах. Т. 2. / митрополит Іларіон (Огієнко) – К.: Україна, 1993. – 284 с.
420. Іларіон (Огієнко), митр. Як поводитися в Божому храмі / митрополит Іларіон (Огієнко). – К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 72 с.
421. Інтелектуальний потенціал нації: погляд у ХХІ століття. У 3 кн. / В.М. Литвин, В.П. Андрущенко, А.М. Гуржій / Кн. 2: Освіта і наука: творчий потенціал державо- і культуротворення – Київ: Навч. книга, 2004. – 672 с.
422. Історик і влада. Колект. моногр. / Відп. ред. В. Смолій; кер. проекту І. Колесник. Авт. кол.: Л. Зашкільняк, Я. Калакура, А. Киридон, О. Удод та ін.; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2016. – 543 с.
423. Історія релігії в Україні [Текст]: у 10 т. / ред. А. Колодний [та ін.]; НАН України, Ін-т філос. ім. Г. Сковороди. Від-ня релігієзн. – К.: Український Центр духовної культури, 1996. – Т. 2: Українське православ'я / ред. П. Яроцький. – [Б. м.], 1997. – 373 с.
424. Історія релігії в Україні [Текст]: у 10 т. / ред. А. Колодний [та ін.]; НАН України, Ін-т філос. ім. Г. Сковороди. Від-ня релігієзн. – К.: Український Центр духовної культури, Т. 3 : Православ'я в Україні / ред. А. Колодний, В. Климов. – К.: [б.в.], 1999. – 559 с.
425. Історія релігії в Україні [Текст]: у 10 т. / ред. А. Колодний [та ін.]; НАН України, Ін-т філос. ім. Г. Сковороди. Від-ня релігієзнавства. – К.: Український Центр духовної культури. – Т. 4 : Католицизм / ред. П. Яроцький. – [Б. м.]: [б.в.], 2001. – 598 с.
426. Історія релігії в Україні [Текст]: у 10 т. / ред. А. Колодний [та ін.] ; НАН України, Ін-т філос. ім. Г. Сковороди. Від-ня релігієзн. – К.: Український Центр духовної культури. – Т. 10 : Релігія і церква років

- незалежності України / відп. ред. А. М. Колодний. – [Б. м.]: [б.в.], 2003. – 613 с.
427. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; кер. авт. кол. Ю.Зайцев, М. Литвин – Львів: Світ, 2002. – С. 229–264.
428. Історія української культури. У п'яти томах. Т. 5. – Кн. 1-4. – К.: Наук. думка, 2013.
429. Калиниченко Т. Капелани в АТО. За крок до формалізації / Тетяна Калиниченко // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/open_theme/61095/
430. Каллист (Уэр), митр. Православная Церковь / митрополит Каллист (Уэр). – Москва, 2001 – С. 248 / Митрополит Каллист (Уэр) // Режим доступу: https://azbyka.ru/otechnik/Kallist_Uer/pravoslavnaia-tserkov/
431. Кальо А., о. Мішаний католицько-православний шлюб: роздуми та православна точка зору / о. Антуан Кальо // Режим доступу: http://www2.ecumenicalstudies.org.ua/ukr/activity/speeches_seminar_mixed/data/doc/Callot%20ukr.doc
432. Карапінка М. Релігійна свобода в Україні зразка 2010 року / Мар'яна Карапінка // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/36478/
433. Кардош Е. Ю. Державотворчий процес в Україні і церква (політолог. аспект): автореф. дис. / Е. Ю. Крдош // Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/273880.html>
434. Каспер В., кардинал Свобода віросповідання та національно-культурна ідентичність / Вальтер Каспер // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід і українські проблеми. [Наук. щорічн.] / заг. ред. А. Колодного, М. Бабія. – Київ, 2002. – 157 с.
435. Каспер В., кардинал. Таїнство єдності: Євхаристія і Церква / Кардинал Вальтер Каспер / К.: Дух і літера, 2010. – 224 с.

436. Київська традиція і Східний обряд в українському християнстві: наук. зб. / Від-ня релігієзн. Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України [та ін.]; ред.: А. Колодний, А. Гудима. – К.: [б.в.], 2004. – 216 с.
437. Кирил намагався представити війну в Україні як громадянську та міжконфесійну // Кредо. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2014/08/121282>
438. Кисельов О. Особливості православного екуменізму / Олег Кисельов // Українське релігієзнавство. – 2006.–№38.–С.38–46
439. Кисельов О. С. Екуменічна позиція католицької церкви / О.С. Кисельов // Вісник СевДТУ. – Вип. 56. – Севастополь, 2004. – С. 157-166.
440. Кисельов О., Феномен екуменізму в сучасному християнстві / Олег Кисельов. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 133 с.
441. Кияк С. Християнський екуменізм: католицька парадигма та її перспективи / С. Кияк // Релігія і соціум. – 2015. – № 3. – С. 66-74 // Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2015_3_12.
442. Кияк С. Український католицизм і громадянське суспільство: досвід релігійної соціалізації особистості / С. Кияк // Релігія та соціум. – 2010. – № 1. – С. 3-6. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2010_1_3.
443. Кияк С.Р. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи: Монографія / С.Р. Кияк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 632 с.
444. Климов В. Правопорушення на релігійному ґрунті: 1986-1996 роки // Людина і світ. – 1997 – № 8 – С. 30-32
445. Климов В. Трансформації державно-церковних відносин у незалежній Україні / В.Климов // Християнство доби постмодерну (колект. моногр.) – К.: Від-ня релігієзн. Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, УАР, 2005. – С.279-299.
446. Климов В. Церква в політичних реаліях України / В. Климов // Релігійна панорама. – 2004. – № 11. – С. 42-48

447. Климов В.В. Свобода совісті, церква, релігійність в українському суспільстві періоду незалежності: Вибрані статті / В.В.Климов. – К.: Від-ня релігієзн. Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – 2009. – 370 с.
448. Кобевко П. Геть московського попа / П. Кобевко // Час. – 2005. – Ч. 4 (січень) – С. 12.
449. Кобель О., о. Лист тата до Дзідзя (відкритий) від 12 липня 2015 року / о. Олег Кобель // Режим доступу: http://olehko.blogspot.com/2015/07/blog-post_12.html
450. Коваленко Г., о. На парламентських виборах 2012 року УПЦ (МП) нікого не підтримуватиме / о. Георгій Коваленко / РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/45905/
451. Колодний А. Релігійна духовність українця: прояви, фігури, стан. Монографія / Анатолій Колодний – К.: Світ Знань, 1996.
452. Колодний А. Україна в її релігійних виявах [Текст] / А.М. Колодний. – Л.: Сполом, 2005. – 336 с.
453. Колодний А. Християнські конфесії в контексті Помаранчевої революції в Україні / Анатолій Колодний // Релігійна панорама, 2005. – № 3 (55). – С. 40-44.
454. Колодний А., Бодак В. Український Східний обряд [Текст] / А. Колодний, В. Бодак; НАН України, Ін-т філософії, Від-ня релігієзнавства. – К.: [б.в.], 1997. – 64 с.
455. Кондратюк К. Новітня історія України, 1914-2008 рр. [Текст]: навч. посіб. / К. К. Кондратюк [та ін.]. – К.: Знання, 2011. – 536 с.
456. Кондратюк К., Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914-2009 рр.) [Текст]: навч. посіб. / К. Кондратюк, О. Сухий – Л.: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 261 с.
457. Конрад Р. Вера Католической Церкви. / Р. Конрад. – К., 1997. – 286 с.
458. Конфесіологія релігії: Колективна монографія / За заг. ред. А. Колодного і Л.Филипович // Українське релігієзнавство. – К.: УАР, 2009. – 237 с.

459. Косар А. Всіх Вас / Андрій Косар // Слово. – № 3 (24). – 2005. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/religious_digest/40013/
460. Кох К., кардинал. Діалог православно-католицької комісії зайшов у глухий кут / кардинал Курт Кох // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/world_news/46853/
461. Коханчук Р. М. Душпастирська опіка військових. Вид. 2-е. / Р.М. Коханчук – К., 2004 – С. 177-189.
462. Кочан Н. Идеологема “українського екуменізму” в сучасні Україні / Н. Кочан // Примирення. Україна в Граці / ред. М.Маринович . – Львів: Свічадо, 1999. – С. 160-174.
463. Кочан Н.І. Український католицизм в екуменічній перспективі /Н.І. Кочан // Права людини в Україні. – Вип. 15. – Київ-Харків, 1996.,
464. Кримський С. Дім – поле – храм / С.Кримський // Сучасність. – 2005. – № 3. – С. 139-145.
465. Кримський С. Заклики духовності ХХІ століття / Сергій Кримський / К., 2003. – 32 с.
466. Кримський С. Під сигнатурою Софії / Сергій Кримський / К.: ВД «КМА», 2008. – 367 с.
467. Кримський С. Феномен української культури: методологічні засади осмислення / Сергій Кримський. – К.: Фенікс, 1996. – 478 с.
468. Крокош М. Догматичні різниці між Православ'ям і Католицизмом. Стаття перша: Філіокве і єдиноначаліє Отця / Микола Крокош // Релігія в Україні. – Редим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/14664-dogmaticzni-riznici-mizh-pravoslavyam-i-katolicizmom-stattya-persha-filiokve-i-yedinonachaliye-otcy.html>
469. Крокош М. Догматичні різниці між Православ'ям і Католицизмом. Стаття друга: Чистилище і митарства / Микола Крокош // Релігія в Україні. – Редим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/15116-dogmaticzni-riznici-mizh-pravoslavyam-i-katolicizmom-stattya-druga-chistilishhe-i-mitarstva.html>

470. Крокош М. Догматичні різниці між Православ'ям і Католицизмом. Стаття третя: Відпусти (індульгенції) і епітимія / Микола Крокош // Релігія в Україні. – Редим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/15543-dogmaticzni-riznici-mizh-pravoslavyam-i-katolicizmom-stattya-tretya-vidpusti-indulgenciyi-i-epitimiya.html>
471. Крокош М. Догматичні різниці між Православ'ям і Католицизмом. Стаття четверта: Створена благодать і нестворені енергії / Микола Крокош // Релігія в Україні. – Редим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/15747-dogmaticzni-riznici-mizh-pravoslavyam-i-katolicizmom-stattya-chetverta-stvorena-blagodat-i-nestvoreni-energiyi.html>
472. Крокош М. Догматичні різниці між Православ'ям і Католицизмом. Стаття п'ята: Марійські догмати – Непорочне Зачаття і Пречиста, Внебовзяття Богородиці / Микола Крокош // Релігія в Україні. – Редим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/16100-dogmaticzni-riznici-mizh-pravoslavyam-i-katolicizmom-stattya-pyata-marijski-dogmati-neporochne-zachattya-i-prechista-vnebovzyattya-bogorodici.html>
473. Крокош М. Догматичні різниці між Православ'ям і Католицизмом. Стаття сьома: Непомильність папи і автентичність вчення цілої Церкви / Микола Крокош // Релігія в Україні. – Редим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/16655-dogmaticzni-riznici-mizh-pravoslavyam-i-katolicizmom-stattya-soma-nepomilnist-papi-i-avtentichnist-vchennya-ciloyi-cerkvi.html>
474. Крокош М. Догматичні різниці між Православ'ям і Католицизмом. Стаття шоста: Юрисдикційний примат римського єпископа і першість честі / Микола Крокош // Релігія в Україні. – 23 05 2012. Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/16427-dogmaticzni-riznici-mizh-pravoslavyam-i-katolicizmom-stattya-shosta-yurisdikciynij-primat-rimskogo-ypiskopa-i-pershist-chesti.html>

475. Крокош М. Уніати чи православні в сопричасті з Римом? / Микола Крокош // Богословський портал. – 28 лютого 2011. – Актуальна тема. – Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/discussions/theme/40973/>
476. Кудояр О.М. Роль релігійного чинника в політичному процесі в Україні: XXI науч.-практич. конфер. «Роль науки, религии и общества в формировании нравственной личности» / О.М. Кудояр // ДонДШІ. – Режим доступу: <http://iai.donetsk.ua/>
477. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, М. Михальченко, Л. Губерський / Київ: Знання України, 2002. – 577 с.
478. Кунцлер М. Літургія Церкви / Михаель Кунцлер; [Пер. з нім. Монахині Софії]. – Львів: Свічадо, 2001. – 616 с.
479. Кураєв А., диак. Вызов экуменизма / диакон Андрей Кураев / Режим доступу: <http://www.wco.ru/biblio/books/kur11/Main.htm>
480. Курас І. Пріоритетні напрями державної політики України в галузі церковного життя / І. Курас // Інформаційний бюлетень Міністерства у справах національностей, міграцій і культур. – 1995. - № 3 (вересень).
481. Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирюшко М. І., Фещенко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні («Кесарева-кесарю, а Боже Богу») / Ін-т політичних і етнонац. досліджень НАН України / І.Ф. Курас (ред.). – К., 2000. – 272 с.
482. Кучма Л. «Україна – не Росія» / Леонід Кучма / Перекл. з рос. на укр. І. Пашенко, О. Руденко-Десняк. – М.: Время, 2004. – 560 с. // Режим доступу: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1024731>
483. Литвин В., Смолій В., Шпаковатий М. Україна: ХХ століття. У 2 кн. – К.: Альтернативи, 2002. – Кн. 1. – 1007 с.; Кн. 2. – С.1008–1880.
484. Лубська М. Реалізація та захист конституційного права на свободу світогляду та віросповідання в Україні / М.Лубська // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії: наук. Щорічник / За заг. ред. А. Колодного, В. Єленського – К., 1999. – С. 54-59.

485. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом / Г. Лужницький. – Філадельфія, 1954. – 723 с. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3832/file.pdf>,
486. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні / Л. Лук'яненко. – К. [б.в.], 1994. – С. 167–169
487. Макарчук С. Етнічна історія України: навч. посіб. / С. Макарчук. – К.: Знання, 2008. – 471 с.
488. Малик В. Політика і релігія в сучасному українському суспільстві / В. Малик // Релігія та соціум. – 2008. – № 1. – С. 101-102; С. 97-102 / Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Rts/2008_1/1%5C19.pdf
489. Малимон Н. Волинський священник написав відкрите листування Патріарху Кирилу / Наталя Малимон // День. – Київ. – 21 лютого, 2014 – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/den-ukrainy/volynskiy-svyashchennik-napisal-otkrytoe-pismo-patriarhu-kirillu>
490. Маринович М. Відкритий лист / М. Маринович // Літературна Україна. – 18 лютого 1990. – №42 (4399). – С.6.
491. Маринович М. Екуменічна хартія Європи: «Рівняймо стежки Господу» / Мирослав Маринович // Богословія. – 2000. – № 64. – Кн. 1-4. – С. 181–197.
492. Маринович М. Коли дипломатія переважає над засадами віри. Європейські богослови аналізували роль церков у суспільних процесах в Україні / Мирослав Маринович // РІСУ. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/59723/>
493. Маринович М. Українська ідея і християнство, або коли гарцюють кольорові коні Апокаліпсису / М. Маринович – К.: Дух і літера, 2003. – 544 с.
494. Мейендорф І., прот. Византийське богословія / прот. Іоанн Мейендорф / [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ausvoi.ru/Uploads/zakhar1/FIL12970780930N419448001/.pdf>.

495. Мейендорф И., прот. Православие и современный мир (Лекции и статьи) / прот. Иоанн Мейендорф / Минск: «Лучи Софии», 1995. – 130 с.
496. Милош Н., епископ. Правила Святой Православной Церкви / епископ Николай Милош // Режим доступа: <http://predanie.ru/nikodim-milosh-episkop/book/73745-pravila-svyatoy-pravoslavnoy-cerkvi/>
497. Митрополит Мефодій. Здобутки і помилки проекту «Патріархат» / Митрополит Мефодій // Заркало недели. – 19 июня. – 2010. – Режим доступа:
http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/zdobutki_ta_pomilki_proektu_patriarhat.html
498. Митрофан архієп. Для віруючої людини все відбувається згідно з Промислом Божим / архієп. Митрофан // Православ'є в Україні. – Режим доступа: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/node/1860>
499. Митрохин Н. Русская православная церковь на Западной Украине. Доклад на семинаре “УГКЦ: преодоление мифа” (Москва 25.11.2002) / Н. Митрохин // Диалогос: Религия и общество 2000. Альманах / Под. ред. М.Смирнова. – М.: Духовная библиотека, 2001. – С. 275-297 // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://religion.gif.ru/ukr/mitr.html>.
500. Митрохин Н. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 648 с.
501. Михальченко Н., Андрущенко В. Украина разделенная в себе: от Леонидии к Виктории. Т.І-ІІ. – К.: ИПиЭНИ имени И.Ф. Кураса НАН Украины, 2012. – 556 с.
502. Міжнародний Семінар мішаних подружніх пар (липень, 2008 року) // Екуменічні студії. – Режим доступа:
<http://www.ecumenicalstudies.org.ua/konferentsiji/830/2008/07/01/92>
503. Містами й містечками Сходу та зоною АТО рушить міжконфесійний Автопоїзд Миру та Єднання // Український центр живої вервиці. – Режим доступа: <http://livingrosary.org.ua/chitach-novin-cerkvi/items/mistami-j-mistechkami-sxodu-ta-zonoju-ato-rushit-mizhkonfesijnij-avtopojizd-miru-ta-jednannja.html>

504. Мова – важливий інструмент євангелізації // Кредо. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2015/09/142329>
505. Мончак І., о. Самоуправна Київська Церква / о. Ігор Мончак // Богословія. – 1991. – № 55. – С.3-68
506. Мороз В. Р. Включення вчення УГКЦ у сферу суспільно-політичного життя України (1991 – перша половина 2014 рр.). Автореф. канд. іст. наук / В.Р. Мороз // Київ. – Режим доступу: https://www.filosof.com.ua/Avtoreferaty/avtoref_moroz.pdf
507. Музичка І., о. Християнство в житті особи і народу [Текст]: вибрані твори / о. Іван Музичка; упоряд. А. М. Колодний. – К.: [б. в.], 1999. - 387с.
508. Мчедлов М. Религиозная идентичность. О новых проблемах в межцивилизационных контактах / М. П. Мчедлов // Социологические исследования. – 2006. – № 10. – С. 33-40.
509. На Івано-Франківщині депутатами хочуть стати 19 священників // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/61432/
510. На чому ґрунтується віра церкви в існування чистилища? // Католицький оглядач. – Нед. 30.06.2013 – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/na-chomu-gruntuietsya-vira-cerkvi-v-isnuvannya-chistilishcha>
511. Нагірняк А., Лапін П. Досвід діяльності міжконфесійного співтовариства України у протидії поширенню епідемії ВІЛ/СНІД / о. Андрій Нагірняк, П.Лапін // Карітас. – Режим доступу: <http://caritas-kiev.org.ua/en/articles/30--s--i--si--ss.html>
512. Надтока Г. Московський патріархат на пострадянському просторі: можливості альтернативного вибору / Г. Надтока // Режим доступу: <http://bratstvo-1615.org.ua/gennadiy-nadtoka-moskovskiy-patriarhat-na-postradyanskomu-prostori/>

513. Надтока Г., Горпинченко І. Сучасні конфесійні процеси на Донбасі: передумови, сутність, тенденції розвитку / Г. Надтока, Горпинченко І. // Українознавство. – 2016. – № 3. – С. 8-25.
514. Найвищий рівень довіри – у церкви, армії, поліції // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/32621-najvishhij-riven-doviri-u-cerkvi-armiyi-policiyi.html>
515. Наскільки важливі “слова” в екуменічному діалозі // УАПЦ. – 29 січня 2010. – Режим доступу: www.uaoc.net/2010/01/29/filioque-2/1-3/
516. Небожук Р. А. Партнерська співпраця Школи і Церкви як умова забезпечення світськості та світоглядного плюралізму в українській освітній системі / Р. А. Небожук // Релігійна свобода : наук. щорічн. – К.: [б. в.], 2006. – Вип. 10. – С. 150–155.
517. Небожук Р. А. Реалізація політики у сфері свободи совісті в системі державного управління: аналіз паттернів сучасної світової практики / Р.А. Небожук // Державне управління: теорія та практика – 2009. – № 1. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Dutp/2009-1/doc_pdf/Nebozhuk_RA.pdf.
518. Небожук Р. А. Сучасні практики державно-церковних відносин: світовий досвід / Р. А. Небожук // Вісн. НАДУ. – 2007. – № 4. – С. 207–215.
519. Недавня О. Греко-католицизм в контексті духовного самовизначення українців між християнським Сходом і Заходом: Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.11 / О. В. Недавня; Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 1999. – 20 с.
520. Недавня О. Духовний феномен Помаранчевої революції: уроки Церков? Уроки Церквам! // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. пр. – Чернівці: Рута, 2005. – Вип. 240-241. Філософія. – С. 51-57
521. Недавня О. Історичні Церкви України і національні виклики глобалізаційної епохи / Ольга Недавня // Релігія і нація в суспільному житті України і світу: [моногр. / ред. Л. О. Филипович]. – К.: Наукова думка, 2006. – Частина IV. – Розд. 3. – С. 219-242.

522. Недавня О. Трансформація католицьких конфесій в роки Незалежності України / О.В. Недавня // Українське релігієзнавство. – 2005. – № 35. – С. 219-238. – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39489/2005_35_15.pdf?sequence=1
523. Недавня О. Християнські фактори в контексті культурного і громадянського вибору українців: монографія / О. В. Недавня. – К.: Консорціум, 2011. – 600 с.
524. Недзельська Ю. Таїнства в Православ'ї та Католицизмі: спільні та відмінні риси / Ю.К.Недзельська // Українське релігієзнавство. – 2011. – № 59. – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/45673/2011_59_15.pdf?sequence=1
525. Ніколова А.І. На перехресті політики та релігії: реалії України / А.І. Ніколова // Наукові конференції. – Режим доступу: www.intkonf.org.
526. Німчук В. Українська мова – священна мова / Василь Німчук // Людина і світ. – 1992. – № 11-12. – С. 28-32; Людина і світ. – 1993. – № 1. – С. 35-38
527. Новаковський П. Євхаристія в Римо-Католицькій Церкві і досвід інтеркомунії / Пшемислав Новаковський // Богословія. – С. 97-116. – Режим доступу: http://er.ucu.edu.ua:8080/bitstream/handle/1/611/Dumyd_Samocensura%20v%20zhurnali.pdf?sequence=1&isAllowed=y
528. Новиченко М. “Гарячі точки”: проблеми та врегулювання / М. Новиченко // Людина і світ. – 2002. – № 9. – С. 50
529. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / Іван Огієнко. – Львів: Фенікс, 1995. – 72 с.
530. Один із останніх у місті православних храмів – древню Благовіщенську церкву – міська влада намагається передати греко-

- католицькій громаді // Православ'є в Україні. – Режим доступу:
<http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/node/24234>
531. Олбрайт М., Вудвард Б. Релігія и мировая политика: пер. с англ. / А. Денисов (пер.). / М. Олбрайт, Б. Вудвард – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 352 с.
532. Онищук С. В. Участь Церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України / С.В. Онищук // Режим доступу:
<http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=765>
533. Онищук І. І. Законопроект про реституцію майна церкви (релігійних організацій), націоналізованого радянським режимом – вимога часу чи шлях до відновлення історичної справедливості? / І. І. Онищук // Наук. записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України. – 2015. – № 1. – С. 19-23
534. Останній аристократ духу. 25 лютого не стало українського історика світової слави Ярослава Дашкевича / Підготував І. Гирич // Тиждень. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/3584>
535. Палінчак М.М. Зміст та сутність поняття «державно-церковні відносини» / Церква у системі політичних відносин // Режим доступу:
<http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/6481/1/Palinchak.pdf>
536. Паляниця І. Аналіз міжконфесійних відносин в Україні / І. Паляниця // Людина і світ – 1997 – № 8. – С. 27-28
537. Панич О. Дві книги про Церкву і Майдан / О. Панич // РІСУ. – Режим доступу:
http://risu.org.ua/ua/index/studios/announcements_of_publications/59215/.
538. Панченко П. П. Релігійні конфесії в контексті історизму / П. П. Панченко. – К., 2003. – 102 с.
539. Папа назвав війну в Україні «братовбивчою», у Москві задоволені // РІСУ. – Режим доступу:
https://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/59015/

540. Парламент прийняв Закон про мови: політики не послухались лідерів Церков // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/48336/
541. Пасічний Р. Релігія як чинник впливу на політичне життя України / Р. Пасічний // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип. 17 – 2006 – С. 114-117. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7864/1/22.pdf>
542. Паславський І. Берестейська унія і українська християнська традиція / Іван Паславський. – Львів: Місіонар, 1997. – 64с.
543. Патріарх Кирил поскаржився в ООН на «уніатів», які воюють в Україні // Кредо. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2014/08/121598>
544. Патріарх Святослав – Януковичу: «Ми є, були і будемо зі своїм народом» // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55087/
545. Патріарх Філарет назвав Московського Патріарха братом // Обозреватель. Політика. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2006/5/16/112862.htm>
546. Патріарх Філарет: «Росія використовує Московський Патріархат як інструмент для впливу на Україну» // Універсум. – Режим доступу: <http://www.universum.lviv.ua/journal/2011/3/exclus.htm>
547. Патріарх Філарет: Як можна зачинити двері Церкви для 14 мільйонів вірян? // УПЦ КП. – Субота, 31 липня 2010 – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/gr/intervju/687-expres-int.html>
548. Пашук А. Українська церква і незалежність України: Монографія / Андрій Пашук – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 364 с.
549. Пащенко В. Греко-католики в Україні. Від 40-х років ХХ століття до наших днів / В. Пащенко / Полтава: ПДПУ, 2002. – 616 с.
550. Пелікан Я. Виправдання традиції / Ярослав Пелікан. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2010. – 128 с.

551. Пенітенціарне душпастирство Української греко-католицької Церкви // Пенітенціарне душпастирство УГКЦ. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://prison-pastoral.blogspot.com/2011/02/blog-post.html>
552. Перевезій В. Новий закон про свободу совісті – засіб подолання чи загострення релігійної напруги? / Віталій Перевезій // Політичний менеджмент. – № 3 (207). – С. 160-169. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9060/16-Perevezii.pdf?sequence=1>
553. Передвиборча програма політичної партії «Наша Україна»: «Україна на віки!» // Режим доступу: http://www.integrity.pp.ua/files/Program_NU.pdf
554. Пилипів І. Міжнародна діяльність ГКЦ у контексті боротьби за самовизначення українців Польщі / І. Пилипів // Сумська старовина. – №XXX. – Вид. Сумського державного ун-ту та Чернігівського державного педагогічного ун-ту імені Т.Г.Шевченка. – 2010. – С.60-69.
555. Пилипів І., Андрухів І., Лисенко О. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Наук. моногр. – Андрухів Ігор, Лисенко Олександр, Пилипів Ігор. – Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. – 500 с.
556. Пиріг В. Глави чотирьох християнських Церков погодилися призначити спільну для всіх дату Великодня / Володимир Пиріг // Захід-нет – 27 жовтня 2015. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?glavi_chotiroh_hristiyanskih_tserkov_pogodilisy_a_priznachiti_spilnu_dlya_vsih_datu_velikodnya&objectId=1370716
557. Питання між греко-католиками і православними зараз слід вирішувати на пряму, а не лише в Москві та Ватикані // Богословський портал. – Режим доступу: https://theology.in.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/52567/
558. Поки «кримська влада» сприяє реєстрації в Криму, – розмова з єпископом в Криму // Кіріос. – Режим доступу:

- <http://kyrios.org.ua/news/intervju/17002-poki-krimaska-vlada-sprijae-reestratsiyi-rkts-v-krimu-rozмова-z-episkopom-krimu.html>
559. Поняття примату в екуменічному діалозі // Екуменізм в Україні. – Режим доступу: <http://www.ecumenism.com.ua/st/452/>
560. Попович М. В. Нарис історії культури України / Мирослав Попович – К.: «АртЕк», 1998. – 728 с.
561. Попович М.В. Національна культура з погляду національної безпеки / М.В. Попович // Національна безпека: український вимір: щоквартал. наук. зб. – 2009. – Вип. 3(22). – С. 12-17.
562. Попович М.В. Привітання / М. Попович // Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність: Зб. наук. праць. – Вип. 3 / голов. ред. П.Л. Яроцький. – К., 2009. – С. 13-14.
563. Попович М.В. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. – К., 2000. – 384 с. (співавт.)
564. Попп Р. Інтелігенція Львова в культурному і господарському житті міста / Р. Попп // Проблеми гуманітарних наук. Наук. записки ДДПУ імені Івана Франка. – Вип. 14. – Дрогобич: Вимір, 2004. – С.70-80.
565. Порошенко виступив за єдину Помісну Церкву в Україні // Українська правда. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/04/24/7106545/>
566. Представник Всесвітньої Ради Церков Янік Прово в УКУ // УКУ. – Режим доступу: <http://ucu.edu.ua/news/1554/>
567. Представники різних конфесій та держави готують резолюцію для боротьби з абортами, щоб зберегти понад 200 тисяч життів щороку // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/38018
568. Предстоятель Русской Православной Церкви обратится в ООН, Совет Европы и ОБСЕ с письмом о фактах притеснения Украинской православной Церкви в условиях вооруженного конфликта на Юго-Востоке Украины // МП РПЦ – Режим доступу: <https://mospat.ru/ru/2014/08/19/news106923/>

569. При Мінкультури створена Робоча група з підготовки законопроектів у галузі свободи совісті // ІРС, Київ. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php/index.php?option=com_content&view=article&id=832:1&catid=34:ua&Itemid=61&lang=uk
570. Примирення: Україна в Граці / ред. М.Ф. Маринович / Львів: Свічадо, 1999. – 256 с.
571. Провокації від Митрополита Іларіона (Алфеева) у Римі зазнали фіаско, – Патріарх УГКЦ Святослав // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/58006/
572. Продивус С. Питання релігії і Церкви у передвиборчих програмах політичних блоків і партій / С. Продивус // Релігія і церква в сучасних українських реаліях: зб. матер. наук.-практ. конф. «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» / ред. кол.: А. Колодний, Г. Попов // Українське релігієзнавство. – К., 2007. – № 44. – С. 71–74.
573. Религия и права человека: На пути к свободе совести / Ин-т религии и права / С.Б. Филатов (ред.), Л.М. Воронцова (сост.). – М.: Наука, 1996. – 299 с.
574. Релігієзнавство: Навч. посіб. / А.М. Колодний, Т.А. Ніколаюк; Відкритий міжнар. ун-т розв. людини «Україна». – К., 2004. – 270 с.
575. Релігієзнавчий словник [Текст] / НАН України, Ін-т філософії, Від-ня релігієзнавства; ред.: А. Колодний, Б. Лобовик. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
576. Релігійна свобода і права людини У 3-х томах: Т. 1: Богословські аспекти; Т. 2: Правничі аспекти; Т. 3: Місія і прозелітизм / ЛБА; ІРС / Мирослав Маринович (упоряд. ред.), Леся Коваленко (упоряд.) – Л.: Свічадо, 2000.
577. Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. Наук. щорічн. За заг. ред. д.філос.н. А.Колодного і к.філос.н. М.Бабія. – Київ, 2002. – 157 с.

578. Релігія – Світ – Україна. Колективна монографія. У 3 кн. Кн. 1: Релігія у світі за умов культурно-цивілізаційного діалогу / за заг. ред. А. Колодного, Л. Филипович. – К.: УАР, 2010. – 339 с.; Кн. 2: Міжконфесійні відносини полі конфесійної України – 371 с.
579. Релігія і влада в Україні. Проблеми взаємовідносин. Інформ.-аналіт. матер. до Круглого столу: “Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку” (8 лютого 2011р.) // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/upload/prz_2011_Rlg_sml.pdf
580. Речицький В. Українська Конституція в контексті сучасності / В. Речицький // «І». Незалежний культурологічний часопис. – 2001. – № 21. – С. 123-130.
581. Решетніков Ю., Заєць О. Хто є хто у релігійному співтоваристві / Ю. Решетніков, О. Заєць // Режим доступу: <http://realis.org.ua/component/content/article/43-publications/articles/41-hto-ie-hto-u-religijnomu-spivtovaristvi>
582. Рибачук М. Громадянське суспільство і церква / М. Рибачук // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 5. – 11.01.2014. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchniku/21/4.pdf>.
583. Рибачук М. Ф., Уткін О. І., Кирюшко М. І. Національне відродження і релігія / М. Ф.Рибачук, О. І.Уткін, М. І. Кирюшко / НАН України; Ін-т національних відносин і політології. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 208 с.
584. Римо-католики Севастополя очікують від православних підтримки, а не банальних порад – священник РКЦ // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/51003/
585. Римо-Католицька Церква в Україні. Історія // РІСУ–Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/~%D0%A0%D0%9A%D0%A6/47363/
586. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне / Поль Рікер // Навколо політики. – К.: Дух і Літера, 1995. – 334 с.

587. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / Олександр Саган/ К.: Світ знань, 2004. – 910 с.
588. Саган О. Релігійний фактор у виборах Президента України / Олександр Саган // Релігійна панорама. – 2004. – № 10. – С. 55-63
589. Саган О.Н. Держава і Церква – основні моделі взаємодії / О.Н.Саган // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії. – К.: Відділ. релігієзн. Ін-ту філос. ім. Г.Сковороди НАН України, 2002. – С.45-49.
590. Саган О.Н. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні/ О.Н. Саган // Українське релігієзнавство. – 1999. – №12. – С.94-105.
591. Саган О.Н. Національні прояви православ'я: український аспект / О.Н. Саган. – К.: Світ Знань, 2001. – 255 с.
592. Свобода від психології споживацтва – месидж, якого очікує суспільство від Церкви, – архієпископ Ігор Ісіченко // Екуменічний тиждень. – Режим доступу: <http://esweek.org.ua/ua/ekumenichnij-cotsialnij-tizhden/2-est/videoarhiv-2/117-svoboda-vid-psihologiyi-spozhyvatstva-mesidzh-jakogo-ochikue-suspilstvo-vid-tserkvi-arhiepiskop-igor-isichenko>
593. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / Українська Гельсінська спілка з прав людини; Центр правових та політичних досліджень «СІМ» / В. М. Яворський (упоряд.). – Х.: Фоліо, 2005. – 92 с.
594. Свобода совісті та віросповідань у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів [Текст]: витяги / [упор., М. Ю. Бабій; наук. ред.: А. М. Колодний та ін.]. – К.: [Від-ня релігієзн. Ін-ту філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України], 2006. – 157 с.
595. Священник із Рівненської області прокляв усіх хто проти Януковича // ТСН: України. – 29 грудня 2009. – Режим доступу: <https://ru.tsn.ua/ukrayina/svyashchennik-iz-rovenskoi-oblasti-proklyal-vseh-kto-protiv-yanukovicha.html>
596. Скаб М. Мова Церкви в Україні кінця ХХ – початку ХХІ століть як чинник формування національної свідомості / Марія Скаб // Київське

- Православ'я. – Режим доступу: <http://kyiv-pravosl.info/2013/10/11/mova-tserkvy-v-ukrajini-kintsya-hh-pochatku-hhi-stolit-yak-chynnyk-formuvannya-natsionalnoji-svidomosti/>
597. Скорик Т.Б. Патріарх Филарет в новейшей истории украинского Православия / Т.Б. Скорик // Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/91393/53-Skorik.pdf?sequence=1>
598. Слободян О. Політика, що не проминає / Олександр Слободян. – К.: Дух і літера, 2009. – 437 с.
599. Смолій В.А. Українські церкви в контексті боротьби за національну державність (перша половина ХХ ст.) / В.С.А. Смолій // Десять років незалежності України: Минуле та сучасне державотворення: Наук. зб. / Ред. В. Смолій, О. Реєнт, Ю. Терещенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 73-76.
600. Соціальна політика в Україні з точки зору українських християнських церков // Екуменічний соціальний тиждень. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://esweek.org.ua/ua/ekumenichnij-cotsialnij-tizhden/1-est/novini/896-sotsialna-polityka-v-ukraini-z-tochky-zoru-ukrainskykh-khrystyianskykh-tserkov>
601. Стоцький Я. Історичні аспекти відновлення, реорганізації та структури православних і католицьких церков в Україні у 1988-1999 / Ярослав Стоцький // Київська Церква – 1999. – № 3-4.
602. Суттнер Е. К. Українське християнство на початку III-го тисячоліття: Історичний досвід та еклезіологічні перспективи (пер. і наук. ред. Олега Турія) / Ернст Крістоф Суттнер. – Львів: «Свічадо», 2001. – 168 с.
603. Суттнер Е. Церковні розколи і єдність Церкви / Ернест Суттнер / Львів: Місіонер, 2007 – 152 с.
604. Сухий О. Історіографічні дослідження // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – С. 95-106.

605. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози: [монографія] / [П. І. Косуха (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т філос., Від-ня релігієзн. – К.: [б. в.], 1994. – Ч. 1. – 175 с.
606. Табак Ю. Православ'я і католицизм. Основні догматичні та обрядові розбіжності / Юрій Табак / Львів: Вид.-во УКУ, 2007. – 66 с.
607. Табак Ю. Характеристики основних документів богословського діалогу між Римо-Католицькою та Православною Церквою / Юрій Табак // Кіріос. – понеділок 20 червня 2011. – Режим доступу: <http://kyrios.org.ua/theology/ecumenism/1764-harakteristika-osnovnih-dokumentiv-bogoslovskogo-dialogu-mizh-rimo-katolitskoju-ta-pravoslavnoju-tserkvoju.html>
608. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога [Текст] / А. Тамборра. – М.: ББИ Св. апостола Андрея, 2007. – 631 с.
609. Тафт Р. Східне католицьке богослов'я – чи існує воно? / Роберт Тафт // Богословія. – Львів, 2001. – № 65. – С. 188-192.
610. Тернопільщина: священники йдуть на вибори // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/journalistic_investigations/61413/
611. Толерантність: теорія і практика [Текст]: роздуми філософів і релігієзнавців : міжнар. прав. док. (витяги) / Центр релігійної інформації і свободи Укр. асоц. релігієзнавців [та ін.]; упоряд., авт. передмови М. Ю. Бабій ; наук. ред. А. М. Колодний [та ін.]. – К.: [б.в.], 2004. – 125 с.
612. Толстой А., о. Чому Православна Церква не святкує Непорочне зачаття Діви Марії / о. Андрій Толстой / Релігія в Україні. – 12.12.2012. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/19679-chomu-pravoslavna-cerkva-ne-svyatkuye-neporochne-zachattya-divi-mariyi.html
613. Турій О. Греко-католики, латинники і православні в Україні: проти, поруч чи разом? / Олег Турій // Богословія. – Т. 65. – 2001. – С.122-137.
614. Турій О. Між «симфонією» та «гармонією»: держава і Церква в Україні у пошуках моделі взаємин / Олег Турій // Україна і Ватикан. Зб.

- наук. праць. – Вип. IV: Державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи / За заг. ред. О.Береговського (гол. ред.), к.і.н. С.Побуцького, д.філос.н. С.Кияка, В.Дідуха та ін. – Галич; Івано-Франківськ, 2011. – 451с. – С. 38-40.
615. Турій О. Традиційні Церкви в незалежній Україні: проблема ідентичності / Олег Турій // «І. Незалежний культурологічний часопис». – 2001. – №22. – С.115-132.
616. У мішаних подружжях проявляється церковна єдність, – доктор канонічного права о. Олександр Язловецький // Кредо. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2012/11/72506>
617. УГКЦ і УПЦ КП також вважають Десятинну церкву своєю святинею // Релігія в Україні. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/10408-ugkc-i-upc-kp-takozh-vvazhayut-desyatinnu-cerkvu-svoyeyu-svyatineyu.html
618. УГКЦ має більше підстав для приватизації Почаївської лаври ніж УПЦ (МП) – священник-василіанин // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/land_and_property_problems/47106/
619. УГКЦ хоче взяти участь у відбудові Десятинної Церкви в Києві // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/43294/
620. Україна – Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття. Науковий збірник. За ред. Л.Филипович, П.Яроцького. – К.: УАР, 2015. – 386 с. // Режим доступу: http://uars.info/wp-content/uploads/sites/2/2015/09/2015_73.pdf
621. Україна релігійна. В 2-х кн. К. 1: Стан релігійного життя України»; Кн. 2: Прогнози релігійного життя України / За заг.ред. А.М. Колодного – К., 2008.

622. Українська Греко-Католицька Церква. Історія (кінець 80-х років ХХ століття – до наших днів) // РІСУ. Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/45455/
623. Українська історіографія на рубежі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / Колект. моногр. під ред. Леоніда Зашкільняк. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 406 с.
624. Українська церква між Сходом і Заходом. Наук. збірник. [Текст] / НАН України, Ін-т філософії, Від-ня релігієзнавства; відп. ред. А. Колодний [та ін.]. – К.: [б.в.], 1999. – 225 с.
625. УПЦ КП вважає тиск Мінкульту на УГКЦ «невиправданим і помилковим» // Релігія в Україні. – 14.01.2014. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/24520-upc-kp-vvazhaye-tisk-minkultu-na-ugkc-nevipravdanim-i-pomilkovim.html
626. Уткін О. Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та міжконфесійні чинники [Текст] / О. І. Уткін ; РНБО, НІСД. – К.: [б.в.], 1998. – 131 с.
627. Участь Церков та релігійних організацій України у боротьбі з поширенням епідемії ВІЛ/СНІДу та роботі з людьми, що живуть з ВІЛ/СНІДом (міжконфес. зб.) / Під ред. Лапін П.В. – К., 2008. – 156 с.
628. Фельми К. Введение в современное православное богословие / Карл Кристиан Фельми / М.: Свято-Филаретовский Православно-Християнський Ін-ту, 2014. – 352 с. // Режим доступу: <https://rucont.ru/file.ashx?guid=e1c8e45a-5a2b-43e8>
629. Филипович Л. Місце і роль релігії в процесах етнонаціональної ідентифікації / Людмила Филипович // Українське релігієзнавство. – 1999. – №12. – С.82-93.
630. Филипович Л. Християнські церкви України та стратегії їх відносин з суспільством / Людмила Филипович // Релігія та соціум. – Чернівці, 2008. – №1. – С.65-70.

631. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / Самюэль Хантингтон / М.: ООО «Изд. АСТ», 2003. – 603 с. // Режим доступу: <http://grachev62.narod.ru/hantington/content.htm>
632. Християнство і духовність: зб. матер. другої міжнар. наук. конф. «Християнство: історія і сучасність» / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; гол.ред. А. М. Колодний. – К.: Знання, 1998. – 253 с.
633. Церква і національне відродження / Ін-т нац. відносин і політології АН України / гол. ред. І. Курас. – К., 1993. – 408 с.
634. Церква і політика від президентських виборів 2004 року до парламентських виборів 2006 року: матер. Круглого столу 17-18 лютого 2005 року / УАР, ЦРІС, Від-ня релігієзн. Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, Міжнар. фонд «Відродження»; наук. ред.: А. М. Колодний, Л. О. Филипович. – К.: [б.в.], 2005. – 152 с.
635. Церкви України мають власний план боротьби з корупцією // РІСУ. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/auccro/60331/
636. Цивілізаційна історія України / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж.; Ін-т археології / наук. ред. Горелов М.Є., Курас І.Ф. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 623 с.
637. ЦРУ. Кандидати у рясах: як священники спекулюють на вірі виборців // Канал 24. – ЦРУ. – Режим доступу: http://24tv.ua/tsru_kandidati_u_ryasah_yak_svyashheniki_spekulyuyut_na_viri_vibortsiv_n623453
638. Черенков М. Українське християнство та “європейський вибір”: до проблеми ідентичності / Михайло Черенков / Ін-т філософії НАН України. – Режим доступу: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_61/Cherenkov.pdf
639. Чи відлучать від Католицької Церкви кардинала Гузара за спілкування з відлученим від Православної Церкви «Патріархом Філаретом»? // Україна Православна. «Униато-раскольничий альянс?» –

- Київ. – Вісник – № 21. (01.06.2003). – Режим доступу:
http://pravoslavuye.org.ua/2003/06/uniato-raskolnichiy_alyans/
640. Чировський Андрій о., Гайда Рома. Студійна група Київської Церкви – команда екуменічного діалогу наших часів – знову потрібна! / о. Андрій Чировський, Рома Гайда // Патріархат. – 2004. – 5 (384)
641. Чому УГКЦ святкує 1025-річчя Хрещення Русі і яку роль у житті УГКЦ відіграватиме Патріарший собор в Києві // РІСУ. Режим доступу:
<http://risu.org.ua/ua/index/conferencedetails/40>
642. Чорноморець Ю. Ідеологічні війни у православній Україні. Ч. I-II / Юрій Чорноморець // Релігія в Україні. – Режим доступу:
<http://www.religion.in.ua/main/analitica/2684-ideologichni-vijni-u-pravoslavnij-ukrayini-ch-i.html>
643. Чорноморець Ю. Легітимізація теології як науки в пострадянському православному ландшафті / Юрій Чорноморець // Філософська думка – Sententiae: Спецвипуск № 2 (2011) – «Теологія і філософія релігії». – Вінниця: ВДТУ, 2012. – С. 7-14
644. Чорноморець Ю. Методологія православної теології: джерела, розвиток, сучасність / Юрій Чорноморець // Релігія в Україні. – Режим доступу:
<http://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/5884-metodologiya-pravoslavnoyi-teologiyi-dzherela-rozvitok-suchasnist.html>
645. Чорноморець Ю. Митрополит Володимир: трагедія і триумф українця / Юрій Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу:
https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/open_theme/39150/
646. Чорноморець Ю. Существуют ли библейские основания для католического учения о примате Петра? / Юрій Чорноморець // Богослов'я. – Режим доступу: <http://bogoslav-club.org.ua/?p=1163>
647. Чорноморець Ю. Українські церкви 2014-го. про два типи православ'я: християнський і язичницько-геополітичний / Юрій Чорноморець // РІСУ. – 28 грудня 2014. – Режим доступу:
https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/58626/

648. Чубатий М. Українська католицька церква / Микола Чубатий. – Рим, 1934. – 234 с.
649. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні / Микола Чубатий. – Т. 1. – До 1353 р. – Рим, Нью-Йорк: Neo eboraci, 1965. – 816 с.
650. Шаповал Ю. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. [Авт. кол.: Ю. І. Шаповал (керівник) та ін.]; ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1997. – 211 с.
651. Шевців І., о. За єдність Церкви і народу / о. Іван Шевців. – Мельбурн: Просвіта, 1973 – 120 с.
652. Шевчук С. Ідентичність української богословської науки у світлі Заповіту Патріарха Йосифа Сліпого / Святослав Шевчук // Богословія. – Львів, 2002. – № 66 – кн. 3-4. – С. 128-138.
653. Шевчук С., о. Ідентичність східного богослов'я / отець Святослав Шевчук // Богословія. – Т. 64. – 2000. – С.35-48.
654. Шкрібляк М. Унія та уніятизм: український вимір / М. Шкрібляк // Україна і Ватикан. Серія зб. наук. праць. – Вип. І: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / За заг. ред. А. Колодного (гол. ред.), О. Реєнта, П. Яроцького, Л. Филипович, С. Кияка. – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – С. 346-355
655. Шмеман А., прот. Исторический путь православия / протоиерей Александр Шмеман / Нью-Йорк: [б.в.], 1953. – 204 с.
656. Шуба О. Єдина національна церква? / Шуба О. // Віче. 1994. – № 3. – С.137-141
657. Шуба О. Міжцерковний конфлікт. Сподівання на мудрість і терпіння / Шуба О. // Віче. – 1995.– № 8. – С.142-154
658. Шуба О. Перед Богом і власною совістю [Текст] : Хроніка прийняття положень нової Конституції України з релігійно-церковних проблем / Шуба О. // Людина і світ. – 1996. – № 9. – С.2-8

659. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України: Політол. аналіз / О. В. Шуба. – К.: Криниця, 1999. – 323 с.
660. Що означає торгівля індульгенціями? Відповідь на анонімне питання поставлене на сайті «В світлі Євангелії» // Воїни Христа Царя. – Режим доступу: <http://www.christusimperat.org/uk/node/12297>
661. Щукин С., прот. О браках с инославными / протоиерей С. Щукин / Режим доступу: <http://azbyka.ru/o-brakax-s-inovercami.shtml>
662. Юдин А. Православие и католичество: от конфронтации к диалогу. Хрестоматия. Сост. Алексей Юдин. Серия «Диалог». – 2-е изд., испр. и доп. / Алексей Юдин / М.: ББИ св. апостола Андрея, 2005. – 596 с.
663. Юраш А. Українське Православ'я як суб'єкт електорального процесу в Україні. З досвіду президентської кампанії 2004 року / Андрій Юраш // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. Зб.наук. праць. – Чернівці: Рута, 2005. – Вип. 240-241 (Філософія). – С. 117-121.
664. Юстиніан (Городечний), о. Непорочне зачаття Діви Марії. Православне і католицьке розуміння догми / о. Юстиніан (Городечний) // Свічадо. – Режим доступу: <http://svichado.com/bohoslovyia-ta-filosofiya/neporochne-zachattja-divi-marii.html> с.16-17
665. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко / Київ: Критика, 2007.– 376 с.
666. Яковенко Н. Лише наївний історик сліпо вірить джерелу, натомість фахово зрілий – ніколи / Наталя Яковенко // PLATFORMA, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://science.platfor.ma/natalya-yakovenko/>
667. Янукович обещает защитить русский язык и православие // Интерфакс. Религия. – 21 января 2005. – Режим доступу: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=846>
668. Яроцький П. Культура й інкультурація в контексті міжрелігійного і міжкультурного діалогу / Петро Яроцький // Українське релігієзнавство. – 2009. – № 50. – С. 105-116

669. Яроцький П. Культурно-цивілізаційні аспекти міжрелігійного діалогу / П. Яроцький // Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність. Серія наук. зб. № 3. За заг. ред. д.філос.н. П.Яроцького, д.філос.н. Л.Филипович, д.філос.н. С.Кияка. – К., 2009.
670. Яроцький П. Місток між Сходом і Заходом / Петро Яроцький // Віче. – 1993. – № 7. – С. 126
671. Яроцький П. Православно-католицький діалог на вселенському рівні / П. Яроцький // Українське релігієзнавство. – 2010. – № 56. – Режим доступу:
http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/44108/2010_56_14.pdf?sequence=1
672. Яроцький П. Релігійний релятивізм і міжконфесійна толерантність у контексті міжрелігійного і міжкультурного діалогу / П.Яроцький // Режим доступу:
[http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2\(4\)/2.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2(4)/2.pdf)
673. 10 Порад Блаженнішого Любомира Гузара українцям // Релігія в Україні. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/29378-10-porad-blazhennishogo-lyubomira-guzara-ukrayincyam.html
674. 55-е ювілейне міжнародне паломництво до Люрду об'єднало капеланів різних церков // РІСУ. Режим доступу:
https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/faith_and_weapon/52348
675. Babie P., Dr. Eastern christianity, the ukrainian greek-catholic church, and the filioque: a discussion paper / Catholic Encyclopedia. Union of Brest / Kievan Church Study Group: Composition, Aims, and Purposes / Dr. Paul Babie // Logos. – № 36. – P. 265-270.
676. Chirovsky A., Hayda R. Kyivan Church Study Group, an ecumenical dialogue team for our times by Father Andriy Chirovsky and Roma M. Hayda
<http://www.ukrweekly.com/old/archive/2004/370422.shtml>
677. Losten B. Opening remarks, First Stamford Consultation of the Kievan Church Study Group, October, 1992 // Logos – № 34 (3-4). – P. 357-363

678. Lubachivsky M. I. Letter to the Kievan Church Study Group (21 Sept., 1992) // Logos – № 35. – P. 387-389.
679. Oxford Consultation of the Kievan Church Study Group // Journal of Ecumenical Studies. – 1992. – № 29 (3-4). – P. 501
680. The Kievan Church Study Group // Logos, 34, № 1-2. – P. 8-9
681. The Stamford Consultation of the Kievan Church Study Group // Logos – № 34 (3-4). – P. 355-356.
682. Yelensky V. Religion and Socio-Cultural Changes in Central and Eastern Europe: Search for a Cultural Identity. – Memorandum AS/Cult (2000) 33 distributed to members of Committee on Culture and Education Parliamentary Assembly of the Council of Europe on the meeting in the Paris office of the Council of Europe. 13 December 2000. – Paris, 2000. – P. 2-17
683. Yelensky V. Religious Freedom: The Case of Ukraine // The Review of Faith & International Affairs. – 2008, Vol. 6 – № 2 – P. 67-72.
684. “Misterium ecclesiae”. Declaration in defense of the Catholic Doctrine on the Church against certain errors of the present day / Sacred Congregation for the Doctrine of the Faith // Офіційний сайт Конгрегації з питань доктрин та віри. – Ватикан. – Режим доступу: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19730705_mysterium-ecclesiae_en.html